

БОБУР ХАЛҚАРО ФОНДИ

ҚАМЧИБЕК КЕНЖА

АНДИЖОНДАН БАҒДОДГАЧА

(Буюклар изидан)

Сафарнома — 4

*Мозий ва ҳозир, шаҳарлар, қиёфалар,
кўрган-кечирганлар, тугёнлар, армонлар*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2007

ҚАМЧИБЕК КЕНЖА

АНДИЖОНДАН БАҒДОДГАЧА

(*Буюклар изидан*)

Сафарнома—4

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти
Тошкент—2007

Муҳаррир *Қодиржон Қаюмов*
Бадий муҳаррир *Музаффар Аъламов*
Рассом *Бахтиёр Мадийров*
Техник муҳаррир *Раъно Бобохонова*
Саҳифаловчи *Мастура Атхамова*
Мусахҳиҳлар: *А. Зокиров, Ш. Хуррамова*

Теришга берилди 13.03.2007. Босишга рухсат этилди 20.06.2007.
Бичими 84x108^{1/32}. «TimesUz» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма-
табоғи 13,44. Нашриёт-ҳисоб табоғи 13,62. Адади 3000. Буюртма №3673.
Баҳоси келишилган нархда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
босмахонаси. 100083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон 41.**

К 37

Кенжа, Қамчибек.

Андижондан Бағдодгача (Буюклар изидан)/Сафар-
нома—4. — Т.: «Шарқ», 2007. — 256 б.

Таниқли ёзувчи, Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция аъзоси, «Бобурийлардан бири», «Ҳинд сориға», «Андижондан Даккагача», «Буюклар изидан» каби сафарномалар муаллифи Қамчибек Кенжанинг «Андижондан Бағдодгача» номли навбатдаги китобида Яқин Шарқ ва Арабистон ярим оролидаги мамлакатларда яшаган буюк аждодларимиз ҳаёти ва ижодини ўрганиш юзасидан олиб борилган изланишлар, экспедиция аъзоларининг заҳматли ва мароқли саргузаштлари ҳақида, мазкур мамлакатлар, шаҳарларнинг ўзига хос жиҳатлари, одамларнинг феъл-атворлари, яшаш тарзлари тўғрисида ҳикоя қилинади.

ББК 63.3(5)

ISBN 978-9943-00-147-3

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти, 2007.

АЖДОДЛАРИМИЗ МЕРОСИНИ ИЗЛАБ

Башарият тарихининг ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий соҳаларида салмоқли ўрин тутган сиймолардан бири буюк ватандошимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир.

Ўзбекистонда истиқлолгача Бобур шахсига, унинг ҳаёти ва ижодини ўрганишга нисбатан сиёсий тазйиқлар бўлиб келганлиги ҳеч кимга сир эмас. Шунигурур ва ифтихор билан айтиш мумкинки, буюк аждодларимизга, уларнинг бой меросига муносабат мустақиллик туфайли ўзгарди. Бобур меросини ўрганишни кучайтириш, рағбатлантириш ва мувофиқлаштириш мақсадида Андижон шаҳрида Бобур номидаги халқаро жамғарма тузилди. Жамғарма қошида ташкил этилган «Бобур изидан» деб аталувчи халқаро илмий экспедиция ўндан ортиқ Шарқ мамлакатларига сафарлар уюштириб, Бобур ва бобурийлар қадамжоларини зиёрат қилиш билан бирга улуғ аждодларимиз ҳаёти, ижоди ва бунёдкорлик ишлари ҳақида янги маълумотларни аниқлаш, тўплаш ва буюк ватандошларимизнинг хотираларини абадийлаштириш борасида катта ишларни амалга оширдилар. Мавлоно Лутфий қабри қайта тикланди, Алишер Навоий ва Бобур мақбаралари обод қилинмоқда.

Бутун ҳаёти, фаолиятини фан ва маданият тараққиётига бағишлаётган ажойиб инсон Зокиржон Машрабовнинг бу борадаги жонбозлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир. Жаҳон қўлёзма фондлари ва шахсий кутубхоналарда сақланаётган бобурийларга оид қўлёзма китоблар, айниқса, Марказий Осиё халқларига оид мерослар аниқланиб, уларнинг фотонусхалари мамлакатимизга олиб келинди.

Шу йиллар мобайнида қатор илмий сафарлар уюштирилиб, темурийлар, бобурийлар тарихи ва ижодига оид кўплаб манбалар тўпланди, улар илмий-бадиий асарлар, монография, рисоалар ва туркум ҳужжатли фильмлар тарзида илмий муомалага киритилди. «Бобур

изидан» экспедицияси натижалари Хайридин Султоннинг «Бобурийнома» асари, Қамчибек Кенжанинг «Ҳинд сориға», «Бобурийлардан бири», «Андижондан Даккагача», «Буюклар изидан» сафарномаларида тафсилоти билан баён қилинган бўлса, «Сафарнома»нинг бу китоби Андижондан Бағдодгача бўлган сафарга бағишланган. Унда экспедиция давомида рўй берган мураккаб ва машаққатли воқеа-ҳодисалар, изланишлар ва янги топилмалар тафсилоти заҳматкаш ёзувчи Қамчибек Кенжанинг ижодкорлиги ва ўзига хос бадиий услуги орқали ёрқин ифодасини топган.

Экспедициянинг катта ютуқлари сифатида Машҳад музейидан Бобур яратган имло билан ёзилган «Куръони карим» ва Техрондан «Бобур куллиёти» қўлёзма нусхаларининг ватанимизга келтирилганлигини кўрсатиб ўтишнинг ўзи кифоя.

Маълумки, ўтган асрнинг 70-йиллари Бобур асарлари қўлёзмасининг энг қадимги ва энг нодир нусхаси Эронда сақланаётганлиги маълум бўлган эди. Ушбу нусха ўша кезларда Салтанат кутубхонасининг мулки ҳисобланиб, кейинчалик унинг сақланиш жойи бир неча бор ўзгарганлиги туфайли қўлёзма ҳақида аниқ маълумот йўқ эди. Кўп йиллик изланишлар натижасида Зокиржон Машрабов бу қўлёзма нусханинг Техрон Миллий кутубхонасида сақланаётганлигини аниқлаб, 2005 йилда ватанимизга олиб келишга муваффақ бўлди. Техрон қўлёзма нусхасини бошқа қўлёзмалар билан қиёслаш натижасида шуни айтиш мумкинки, бу қўлёзма Бобур асарларининг муаллиф қаламига энг яқин ва энг ишончли бўлган матнини яратишда ўзига хос, бетакрор манба сифатида истифода қилишга лойиқ эътиборли нусхадир.

Экспедиция қатнашчилари томонидан Абу Наср Форобий, Жалололдин Румий, Шамс Табризий, Али Қушчи ва бошқа буюк сиймоларнинг ҳаёти, ижоди, уларнинг истиқомат ва дафн этилган жойлари борасида олиб борилган изланишлар ўтмиш тарихимизни янги маълумотлар билан бойитишга хизмат қилиши шубҳасиздир. Бобурнинг ўғли Комрон Мирзо қабрининг аниқланиши эса илгариги илмий тахминларга аниқлик киритди.

Сафар қатнашчилари томонидан Туркия, Эрон ва араб халқларининг ўзига хос хилма-хил ажойиб афсоналари ва тарихий ривоятларининг ёзиб олинганлиги Шарқ халқлари фольклорининг узоқ қадимиятга бориб тақалишини, ундаги ўхшаш ва муштарак томонларни диққат билан ўрганишни тақозо этади. Шарқ халқлари бадиий ижодида муштарак ҳисобланиб келувчи бу халқ оғзаки ва ёзма обидалар, айни вақтда қардош халқлар адабиёти намояндаларининг асарларида ҳам мазмунан бир-бирига яқин тарзда талқин этилганлиги ва бу ижод маҳсуллари фақат араб, форс-тожик тили вакилларигагина тарбиявий, ахлоқий ва эстетик завқ бағишлаб қолмай, балки туркий халқлар орасида ҳам ўзининг катта таъсирини ўтказганлигининг гувоҳи бўламиз.

Муҳими, Қамчибек Кенжа ўзининг «Сафарнома»-сига киритилган бундай қизиқарли ҳикоялари орқали инсонни маънавий ва руҳий гўзалликка ундовчи ҳаёт тажрибалари заминидан бунёд бўлган ҳикмат мактаби билан таништиради.

Демак, буюк бобокалонларимизнинг ҳозирги хорижий давлатлардаги анъаналарини, у ерда яшаб, ижод этган тарихий сиймоларимизнинг ижоди ва бунёдкорлик фаолиятини ўрганиш алоҳида тадқиқот доирасини ташкил этади. Айниқса, XV—XVI асрларда Марказий Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон сиёсий, ижтимоий-маданий ҳаётида катта ўрин тутган Бобур ижодиёти таъсирида қалам тебратган шоирлар ҳаёти ва ижодини ўрганиш бугунги куннинг энг муҳим вазифаларидандир. Ушбу китобдан ҳали бизга кам маълум бўлган улуг сиймолар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар ўрин олган. Бу сиймоларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, улар араб, форс-тожик, ҳинд ва ўзбек адабиёти анъаналарини ижодда мужассамлаштириш билан бирга араб, форс-тожик, ҳинд ва ўзбек тилларида ҳам эркин ижод қилганлар.

Маданий меросимизни излаш, тўплаш ва тадқиқ этиш борасида ҳали тинмай ишлашимиз керак. Ҳозирча ўзбек халқининг чет эллардаги бой меросининг бир қисмигина қўлга киритилди, холос. Навбатдаги вазифалар Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг хазиначларида

сақланаётган бой меросимизнинг катта қисми билан яқиндан танишмоқ, уларнинг нусхаларини ватанимизга келтирмоқ, ҳали топилмаган манбаларни эса изламоқдан иборатдир. Бу хайрли ишда ўз ота-боболари меросига, тарихий маданиятига бефарқ бўлмаган ҳар бир ватанпарвар ўзбек зиёлисининг ўз фидойилигини сўзда эмас, балки Бобур Халқаро илмий экспедициясидек амалда кўрсатмоғлигини истаб қоламиз.

Саидбек ҲАСАНОВ,
филология фанлари доктори.

*Кўп узоқ элларга қилдим саёҳат,
Турли одам билан бўлдим ҳамсуҳбат.
Ҳар бурчакдан топдим бир луқма томоқ,
Ҳар хирмондан олдим биттадан бошоқ.*

Саъдий Шерозий

ҲАЯЖОН

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

Ассалому алайкум, азизлар. Сизлар билан яна дийдорлашувга муяссар этгани учун Аллоҳга беадад шукурлар айтаман. Кўнгилда ҳаяжон ва минг истиҳола ила қаламга, қоғозга термиламан: зора сиёҳ исрофига, қоғознинг оппоқ юзини қорайтирганга, китобхонларимиз сарфлаган олтин дақиқаларга арзирли бир нималар бита олсам...

Жума куни эди, кутилмаганда Зокиржон ака Машрабов кўнғироқ қилиб: «Душанба куни эрталаб тўғри фондга келсангиз, маслаҳатли гап бор», деб қолди. Бунақа ҳодиса бот-бот юз бериб туради — нима гап экан, деб ўйланиб, ҳар турли фаразлар билан йўлга чиқаман. Кўпинча чиндан ҳам ҳовлиқиб борганга лойиқ, масалан, қайси бир хорижий олимнинг Заҳириддин Бобур ҳақидаги китоби келган ва ё Бобур Мирзога дахлдор янги бир манба тўғрисидаги суюнчли хабарни баҳам кўрмоқ учун йўқланаман. Зеро, Зокиржон ака Бобур ва бобурийлар хусусида муҳимроқ бир маълумот топиб олса, ўзини қаерга кўйишни билмай қолади.

Бу гал негадир кўпроқ ҳаяжонландим ва душанбани интиқиб кутдим.

— Афғонистон чарчоғи чиқай дедими? — деб сўради Зокиржон ака салом-алиқдан сўнг.

— Раҳмат, яхшиман, — дедим гапнинг даромадини сал пайқагандай бўлиб.

— Янги экспедицияга иштиёқингиз қандай?

— Биласиз-ку, сафар, саёҳат деса, ўзимни томдан ташлашга тайёрман.

— Биз билан Яқин Шарқ мамлакатларига, Арабистон ярим оролигача боришга розимисиз?

— Гап бўлиши мумкинмас!

— Бағдодга ҳам ўтишимиз мумкин.

— Йўғ-э?

— Ироқда ҳозир нималар рўй бераётганидан хабарингиз бор. Таваккалимиз анча қалтис...

Саволларда ҳазил аралаш синов, айтилиш вақтда жиддий огоҳлантириш шамаси ҳам бор эди. Чунки, ҳали у, ҳали бу бурчагида бомба портлаб, гоҳ журналист, гоҳ бошқа кимсалар гаровга олинаётган, бот-бот қонли фожиалар юз бериб турган юртга автобусда кириб бориш ҳам хийла таҳликали, албатта...

Мен бир хатарли ҳолатда Заҳириддин Бобур келтирган «Марг бо ёрон сураст» («Дўстлар билан биргаликдаги ўлим тўйдир»), деган форсий мақолни эсладим, аммо у ҳозирги мулоқот мавзусига у қадар жоиз эмасдай туюлди. «Бобурнома»нинг бошқа бир саҳифасида Дўст Сарипулий танимамай қилич солганда Тангри инояти билан ҳеч бир шикаст топмаган Бобур Мирзо ушбу форсий байтни ёдга олади:

*Агар теги олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то нахоҳад худой¹.*

— Аввало, кўпчилик нима бўлса, мен ҳам шу. Қолаверса, ниятимиз холис. Бобур Мирзо айтганидай, Аллоҳнинг ўзи асрайди. Мана, Афғонистонга ҳам ўтиб келдик-ку...

— Яхши, унда тайёргарликни бугундан бошлайверинг. Фақат айрим давлатларга виза олиш қийинроқ бўлиб турибди. Лекин бўлади, Худо хоҳласа...

Албатта, аввало экспедициянинг мақсад ва вазифалари муҳим, қолаверса, мен дунё кўришга ишқибозлигимни ҳам яширолмайман. Шууримда, хаёлимда Теҳрон, Бағдод, Истанбул чарх ура бошлади.

Аввалги китобларда айтилганидай, жами ташкилий масалалар раҳбарнинг муаммоси деб, шахсан камина ҳаяжонланиб, аканг ботир катта сафарга кетаётир деб, дўппини осмонга отиб, кун санаб юравердим. Биринки майда-чуйда ишларга қарашгандай ҳам бўлди.

¹ Агар олам тиги ўз жойидан қўзғалса, Худо хоҳламаса бирор томирни ҳам қирқолмайди.

Таржимонимиз Муҳаммад Содиқ Қосимов билан иккита маҳкамадан бериладиган тиббий кўрик қоғозларини олиш учун роса икки кун югурдик.

Ниҳоят, жўнаш вақти яқинлашди.

Бу гал эҳсон оши ва хайрлашув тадбири Бобур фондининг ўзида ихчамгина, асосан экспедициянинг кадрдонлари — тарихчи олим Сайфиддин Жалилов, Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом, Андижон вилояти ва шаҳрининг собиқ раҳбарларидан Анвар Набиев, Йўлбарс Ҳамидов, вилоят «Нуроний» жамғармаси раиси Таваккал Топиболдиев, вилоят соғлиқни сақлаш бошқармасининг собиқ бошлиғи Рустам Қодиров, тиббиёт профессори, адабиёт ихлосманди Комил Мирзаев, Андижон давлат университети профессори, рубоийнавис Қодиржон Парпиев, Зокиржон аканинг нефтчилик соҳасидаги ҳамкасби Юнусали Пиримқолов ва бошқалар даврасида бўлди.

Дуои-фотиҳалардан сўнг Бобур халқаро экспедицияси раҳбари Зокиржон Машрабов, техника фанлари номзоди Зайнобиддин Мамарасулов, таржимон Муҳаммад Содиқ Қосимов, Илҳомжон Мамарозиқов, шунингдек, Зокиржон аканинг рафиқаси Мўътабархон опа, Зайнобиддин аканинг рафиқаси Муножот опадан иборат таркибда навбатдаги сафарга отландик.

2003 йил, 18 декабрь, пайшанба

Тонг. 7.20.

Уловимиз бу гал Туркия ва Ўзбекистон автомобил-созларининг ҳамкорликдаги маҳсули — «Отайўл» эди.

Автобусларнинг Қамчиқ довонидан юришига руҳсат йўқ, лекин Зокиржон ака «Отайўл»имизнинг пассажирсиз ўтишига ижозат олган эди. Машинамизнинг олди ойнасига «Бобур халқаро жамғармаси» деган ёзув битиб қўйилган эди. Йўл назоратчилари барибир тўхта-тишарди. Шунинг учун Зокиржон ака «Жип»да олдинда юриб, «пост»дагиларга «Отайўл» мен билан», деб кетарди (Бобур фидойиси ва ҳомийси сифатида ном қозонган бу инсонни ДАН ходимлари ҳам яхши таниб қолишган эди).

Чилла арафаси бўлгани учунми, машина ичи совуқ

эди. Ҳадемай қуёш чиқиб, шуълалари қор бетида ўйнаб, олам гўё мунаввар бўлиб кетди. Оёқлар ҳам исий бошлади. Аммо моторнинг бўғиқ гулдираган товуши ширингуручга қалампир сепилгандай, шодон кайфиятнинг дамини андак кесарди.

Бахтимизга доводдаги қорлар анча эриб кетган, адирлар, тоғларнинг кунгай ерлари очилиб, қуёшга терс тарафларида юпқа қор қолган, аммо «Ҳасан самовар» ва бошқа гузарлар ҳамон кимсасиз бўлгани учун ҳаёт анча сокин туюларди.

Довон йўли кенг, текис, асфальт... Унинг қанча-қанча автоҳалокатларга сабаб бўлган тор, хавфли муюлишлари ва югуриб тушар қияликлари кейинги йилларда созланиб, бир эмас, иккита туннел қурилгандан кейин водий ҳайдовчиларининг жони кирди-қолди. Албатта, йўлнинг бугунги ҳолатга келиши осон бўлгани йўқ: Тошкенту водий йўлсозлари, ҳашарчилар бир неча йилдан бери муттасил ишламоқда ва у халқаро андозадаги йўлга айлангунча ҳали яна кўп тер тўкилади.

Мана шу доводдаги автотрасса лойиҳаси, режаси ижодкорлари, раҳнамолари, қурувчиларнинг уйқусиз тунлари, жасоратлари, қаҳрамонона меҳнатлари, ватанпарварликлари тўғрисида юртдошимиз, Ўзбекистон халқ шоири Тўлан Низом дoston — назмий қисса ёзиб эди. Шу йил август ойининг ўрталарида китобнинг тақдимоти доводнинг ўзида ўтди. (Биз ўша пайтда экспедиция билан Афғонистонда бўлганимиз учун маросимга қатнашиш насиб этмаганди.) Асар муносиб баҳоланди ва унинг муаллифи юксак ҳукумат мукофотига — «Меҳнат шуҳрати» орденига сазовор бўлди. Шунингдек, ўтган буюк аждодларимиз хотираси ҳақида жон куйдириб, қадриятларимизни тиклаш ва қадрлаш борасидаги савобли хизматлари, жўшқин фаолияти учун Зокиржон Машрабов ҳам айнан ана шу нишон билан тақдирланди. Бу икки мукофот биз учун катта воқеа, кўшалок байрам бўлди.

«Танга топилди», «Серка қирилди» мавзеларидаги илонизи йўллардан пастга эниб туша бошладик. Менинг ҳаёлимда бир савол-мулоҳаза айланарди. Экспедицияга кетяпмиз, деб жўнадик. Визалар ҳал бўлмасачи... дейман ва яна ўзимга ўзим тасалли бераман: раҳ-

бар иш битишига кўзи етмаса етти кишини олиб йўлга чиқиб юрмасди...

Бобур халқаро фондининг Тошкент шаҳридаги идорасига тушдик. Ҳаво совуқ, енгил қор ёғмоқда эди. Зокиржон ака турли расмий ташкилотларга кўнғироқ қилишга киришди. Энди унинг қиёфаси, хатти-ҳаракатларида ташвиш, хавотир аломатлари зоҳир эди. Шу куннинг ўзида Республика Ташқи ишлар вазирлигига, Саудия, Сурия, Эрон давлатларининг элчихоналарига бориб келди. Гоҳо бизни ҳам бошлаб кетар, лекин биз шунчаки ҳамроҳлик қилиш, у киши милиция кўриқлайдиган улкан, маҳобатли ва сирли биноларга кириб кетса, машинада ўтириб туришдан бошқасига ярамасдик. Балки бошлиқ ташкилий ишлар заҳматини ҳис этиб, оворагарчиликлар, музтарликларни кўриб кўйишимиз учун бизни олиб юрармиди. Аммо бундай қийинчилик, машаққатларни ўзгаларга, оммага овоза қилишни хоҳламасди. Ҳолбуки, «экспедиция, бу — сайру саёҳат, томоша-да», деб ўйлагувчилар ҳам ҳар ишда муаммолар, юкинишлар, ўтинишлар бўлиши, хусусан, экспедициянинг кўп чиғириқлардан ўтишини билиб кўйсалар, ёмон бўлмасди.

Кечқурун ионлардай парчаланиб кетдик. Раҳбар опа билан «дом»ларига, Зайнобиддин ака аёли билан солиқ маҳкамасида ишлайдиган ўғиллариникига, Муҳаммад Содиқ бир дўстининг уйига кетди. Илҳомжон, «Жип» ҳайдовчиси Авазбек ва камина қадрдон «Лабзак» меҳмонхонасига ўз садоқатимизни намоён қилиб, унинг энг охирги — тўққизинчи қаватида «Эртага нима бўларкин?» деган ҳадик ва ҳаяжонда тонг оттирдик.

19 декабрь, жума

Эрталаб Фонд идораси олдига тўплана бошладик.

Яна кўнғироқчилик, гоҳ у, гоҳ бу мавзеда тутқичлари ваҳимали эшикларни тақиллатиб юришлар...

Паркент кўчаси. Эрон элчихонаси. Бу ерда аввалги китоблар орқали таниш, афғонистонлик адабиётшунос Ҳалим Ёрқин ва унинг завжаи муҳтарамаси, олима ва шоира Шафиқа Ёрқинлар билан учрашиб қолдик. Шафиқа хоним яқинда Кобулдан қайтиб келиб,

яна Тошкентда яшаб, ўзининг илмий, ижодий ишлари билан шуғулланаётган экан. У Бобур Халқаро фонди фаолиятига оид янгиликлардан сўради. Зокиржон ака каминанинг янги сафарномаси («Андижондан Даккагача») нашрдан чиққанини суюнчиледи. Шафиқахоним бизни муборакбод этгач:

— Ҳалим Ёрқин иккимиз ҳам Андижонга кетсакмикин ёки тадбиркорлик ё бошқа бир соҳа билан шуғуллансакмикин, деяпмиз. Қалам ҳисобига яшаш қийин бўлиб қоляпти, — деди.

Раҳбар қалам аҳлининг азалдан Худо йўлида илму ижод қилишганини айтди.

— Тўғри-ку, қизларни чиқариш, ўғилларга хотин олиб бериш керак-да, — деди аёл астойдил куюниб.

Эр-хотиннинг гапларига қараганда, улар элчихона билан ўзаро шартнома асосида ҳамкорлик қилиб туришади чоғи.

Зокиржон ака Шафиқа хонимга тасалли бериб, ижодига ривож тилади, сўнг хайрлашиб, ичкари юрдик. Бизни кенггина ҳовли ўртасида қад ростлаган, бир оз хаёлчан ҳолатдаги Фирдавсий сиймоси, асосий маъмурий бино бўсағасида эса раҳбарнинг эски таниши Ҳабибулло кутиб олди. Элчи жаноблари йўқ экан, муовини Баҳромий ҳузурига кирдик. Бўйчан, қош-кўзлари қора, оқ юзли, соқоли қалинлиги учун олинмаганга ўхшаб кўринарди. Мўйлови ҳам куюқ ва ўскин, энли лабининг қирини босиб тушган эди. Истарали, хушмуомала, камтар, энг муҳими — илм кишиси эди у. Суҳбатдошини тушунишга, унинг дардига малҳам бўлишга ҳаракат қиладиганлар тоифасидан экан.

Зокиржон ака Техрондаги кутубхоналарда сақланаётган «Куллиёти Бобур» («Бобур асарлари тўплами»), «Хатти Бобурий»лардан нусха олиш учун Эрон пойтахтидаги маданий муассасаларни бошқарувчи маҳкамаларнинг бошлиқларига хат ёзиб беришларини сўради.

Баҳромий жаноблари бизни қаҳва билан сийлади, Эронда экспедициямизни масъул кишилар кутишаётгани, биз билан учрашувлар кўзда тутилгани, зарурий масалаларда ёрдам кўрсатажакларини айтди, қандай йўллардан юриб, қайси шаҳарларда бўлишимиз мақсадга мувофиқлиги борасида маслаҳатлар берди.

Баҳромий билан Ҳабибулло бизни тавозе билан кузатиб қўйишди.

— Йиғлагим келади, — деди Зокиржон ака кўчага чиққанимизда. — Ўз боболаримиз меросларидан лоақал нусха беришларини сўраб, ўтиниб юрибмиз-а...

Тушдан кейин, соат бир яримларда раҳбар Муҳаммад Солиқни олиб, Саудия Арабистони элчихонасига кетди. Қолганларимиз хонада у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб, суҳбатларимиз қовушиб-қовушмай ўтирдик. Хаёлимиз Саудия элчихонасида, хавотирда ва ҳаяжонда эдик. Олти яримларда очиқ чеҳра билан кириб келишди.

Оқшом пайти «Отайўл» ичини тартибга солиш учун ҳашар эълон қилинди. Барча кўрпа-тўшақлар, ҳатто халта-халта, бир ҳафта махсус қуритилган ёғли кулчалар ҳам идорага тушириб қўйилди, автобуснинг ичи ва сирти ювиб тозаланди.

ЖАҲОННИНГ ШОДЛИГИ...

20 декабрь, шанба

Эрталаб соат олтиларда «Лабзак» меҳмонхонаси олдиди йиғилдик. Кузатувчилар — Зокиржон ака ва Зайнобиддин аканинг ўғиллари ва бошқа яқинлари, мен томондан Тошкентда ўн саккиз йил юриб орттирган энг ноёб бойликларимдан — меҳрибон дилкашларим Абдунаби Бойқўзиев ва Оқила келинимиз келишди. (Қадрдоним Шодмон Отабекнинг тоби йўқ экан).

Еттиларда машинага чиқиб, раҳбар ҳар кимнинг касби, ёши, экспедициядаги ўрни ва бошқа жиҳатларга асосан белгилаб қўйган жойларга ўрнашдик. Жумладан, менга ҳайдовчининг ён тарафидаги — эшикдан чиқаверишдаги бир кишилиқ ўриндиқ теккан эди.

Тошкент шаҳридан чиққач, Зокиржон ака сафарда юриш, ўзни тутиш тартиб-қоидалари, катталарга ҳурмат, аёлларга иззат, ўзаро ҳамжиҳатлик лозимлиги, машина, ҳайдовчи билан боғлиқ иш ва гаплар фақат у киши, яъни раҳбар орқали амалга оширилиши ва бошқа бораларда кўрсатмалар берди. Раҳбар бекорга раҳбар

эмас-да, у биз ўйламаган нарсаларни мушоҳада қилар, бизга арзимас икир-чикир бўлиб кўринадиган масалалар негизидаги катта ва аҳамиятга молик муаммоларни кўра билар эди. Зеро, унинг фикрлаши «кўпни кўрган», деган иборага тўла мос келарди.

Сирдарё вилоятидаги Бахт шаҳарчасига кираверишда Зайнобиддин аканинг узоқ йиллик қадрдони Турсунали аканинг уйида тўхтадик. Кун ботиш жониби уйлару қолган уч тарафи очиқ ҳовли эди. Дарахт кам, ерга беда экилган эди. Кўшни томорқаларда чала ўрилган маккажўхориюялари синиб ётарди.

Мезбон бизни кучоқ очиб кутиб олди.

Турсунали ака юзлари қип-қизил, ажинсиз бўлса-да, соч-соқолининг оппоқлиги боисми, ёши улуғроқдай кўринарди. У Зайнобиддин ака билан бундан йигирма икки йил бурун бир сабаб билан танишиб қолишган ва шундан бери оилавий борди-келдилари бор экан. Турсунали ака Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика олийгоҳини битирган, яхшигина рассом экан.

— Дўстимиз йигит кишига қирқ ҳунар ҳам кам, деган ақидага амал қиладиганлардан. Рубобни анчамунча машшоқдан кам чалмайди, — дея таърифда давом этди Зайнобиддин ака.

— Бемалол тўйларга юраверса бўлади, денг, — деб кулди мезбон.

Самимий дўстлик, биродарлик ҳақида гап кетди. Рудакий, Навоий ва бошқа улуғ алломалардан ҳикматлар келтирилди:

*Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун...*

— Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом: яқин кишилар гоҳ-гоҳ кўришиб турса, бир-бирларига меҳри зиёда бўлур, дея марҳамат қилганлар, — деди Муҳаммад Содиқ.

Зайнобиддин ака раҳбардан беш дақиқага рухсат олган, «шундоқ кириб, обло-ҳақбар қиламизу турамиз», деб эди. Мезбон шунчаки «обло-ҳақбар»га кўнадиганлардан эмас экан, бир соатча ўтириб қолдик.

Гулистоннинг икки томони шўр тупроқли далалардан иборат йўллар. Зовурлар бўйидаги қамишларга ўт қўйилган, аланга кўкка ўрламоқда. Атрофда тўп-тўп бўлиб хас-хазон титаётган қора қарғалар беҳисоб эди. Ота-ўғил ва қарғалар тўғрисидаги ривоят ва ўша ривоят асосида битган бир шеърим ёдга тушади:

ОТА-ЎГИЛ

Йўртиб борар бир арава
Қиш пайти дашт йўлида.
Изғиринли шамол эсар,
Зоғ учмас ўнг-сўлида.

От жilовин бошқарарди
Ўрта яшар бир одам.
Ўзи билан олган эди
Ушоққина ўғлин ҳам.

Кўриб қолди бир пайт бола
Узоқдаги қорани —
Фимирларди бир тўп нарса,
Титкилашиб ғарамни.

— Дада, дада, ху, қаранг-а,
Нима анув қоралар?
Жавоб берди ота аста:
— Қарға, ўғлим, қарғалар.

Давом этар улар йўлда,
Эрмакталаб бола-чи,
Қўймас бир хил сўроғини:
— Анов-чи, ҳўв анов-чи?

Йўл юрилар, мўл юрилар,
Савол-жавоб тўхтамас.
Зада бўлса ҳамки ота,
Бас демоқни ўйламас.

Юришгандир ўн чақирим,
Сўроқ юз бор бўлгандир.
Ота, ўглин юз бора ҳам
Суйиб жавоб бергандир...

* * *

Неча ёзу қишлар ўтди
Бир-бирига қарамай.
Бир кун йўлда пайдо бўлди
Яна ўша арава.

Энди ўғил юган тутган,
Аравада отаси.
Аввалгидай чимчиб ўтар
Изгирин шаббодаси.

Чол бир маҳал кўриб қолди
Узоқдаги қорани.
Аста ўғлин гапга солди:
— Нимадир, хў қарагин.

Жавоб берди ўғил шунда:
— Қарға, ота, қарғалар.
Давом этар улар йўлда,
От бир текис йўрғалар.

Тарқатиш учун эсноғини
Сўрар ота қайтадан.
— Қарға дедим-ку сизга мен!
Жавоб бўлди даъфатан.

От йўрғалар, фаромуш чол
Сўрар учинчи марта.
Тиғдай тегди бу гал жавоб:
— Кар бўлдингизми, ота?!

Жимиб қолди ота-ўғил,
Такрорланмас сўроқлар,
Тегарчикни гичирлатиб
От бир текис йўрғалар...

«Отайўл»имиз ҳам бир маромда йўрғалайди. Шериклар ўз ўйлари, мен ўз хаёлим билан бандмиз. Мен отамни эсламан — меҳрибон, аммо меҳрини имкон қадар пинҳон тутувчи падари бузрукворимни. Тўрт-беш ёшларимда мени орқасига кўтариб, ўттиз чақиримча наридаги бир қишлоққа — табибга олиб боргани ва Тошкент зилзиласи пайтида мени кўргани беш юз чақирим масофадан қандай келгани кўз олдимдан ўтади. Оталар нақадар фидойи бўлишади-я! Лекин фарзанднинг отага фидойилик қиладигани кам, жуда кам...

ЖАННАТ ОЛМАЛАРИ

ЖИЗЗАХ. Эрамизнинг VI асрдан маълум бу шаҳар Ўрта Осиёда V—IX асрларда мавжуд бўлган Усрушона (Бобур Усрушна деб атайди ва китобларда «Усруш» ҳам битурлар», деб маълумот беради) вилоятининг йирик кентларидан эди.

Ўрта асрларда Жиззахда савдо-сотик ва ҳунармандчилик ривожланган. Заҳриддин Бобур қадамжоларидан. «Бобурнома»да «Дизак» ёзилган. Асар муаллифининг гувоҳлик беришича, Дизакда «Семиз отлар ва майда этмаклар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон» эди. Бир неча ойлик қамал, очлик, муҳтожлик азобларидан, маълублик изтиробларидан сўнг бобокалонининг ватани Самарқандни (суюкли, меҳрибон опаси Хонзодабегимни ҳам) ноиллож Шайбонийхонга қолдириб чиққан Бобур Мирзо ва унинг аёнлари, яқинлари душман балосидан ва очлик ибтилосидин халос бўлиб, амонлиқ роҳатиға ва арзонлиғ фароғатиға етишиб, Дизакда уч-тўрт кун истироҳат айлашгач, Ўратена сари азимат қиладилар.

Табиатининг сўлимлиги, ҳавосининг мусаффолиги ва шифобахшлиги билан доврўғ таратган Бахмал ҳудуди. Адирлар қорсиз, ям-яшил эди, гўё баҳор бошланаётгандай — декабрь ойида, чилла эшик қоқаятган паллада-я!.. Лекин Аллоҳнинг қудратини, табиатнинг тантилигини қарангки, салдан кейин рўпарамиздан «хомтама бўлманг, қиш буёқда», дегандай қорли тепаликлар бўй кўрсатди.

Бахмалсойдан тушгандан сўнг, йўлнинг икки бетида сариқ, кўк, шунингдек, рангини ифодалашга «қипқизил» деган сифат ҳам ожиз олмалар махсус яшиктахталарга бир қатор қилиб, ўта ҳафсала билан, ким ошарга териб қўйилган, меваларнинг мой теккизилган мато билан артилгани аниқ билиниб турар — ялтиларди. Олма харид қилиш нияти бўлмаган кимсалар ҳам албатта суқланиб қараб ўтишарди.

— Жаннат олмалари, кўриш бору ейиш йўқ, — дейди Муҳаммад Содиқ ҳавасини ошкор этиб.

— Нега ейиш йўқ экан, ейиш бор, — дейди раҳбар.

Ҳа, булар олис аждодлари оби кавсардан сув ичган бўлса-да, Ўзбекистон заминиде етишган, етилган сархил мевалар эди...

Хуллас, Сангзор бўйида олмахўрлик қилдик.

Мана энди шиша банкалардаги зардоли, олтин тусли асаллар кўзни ола бошлади, афсуски, унга нон теккизиб ялаб ўтиришнинг мавриди эмас, қолаверса, раҳбар ўзимизга ва совға-саломга деб, Арслонбобнинг шаҳду шакар болидан анча ғамлаб олган.

Самарқанд шаҳрига кираверишда чўнтак телефон орқали «Андижоннома» газетамизнинг бош муҳаррири, экспедициямизнинг самимий хайрихоҳларидан бири Назиржон Саидовга қисқа ахборот бериб қўйдик.

Ҳадис илмининг сарвари Имом Бухорий қабр-мақбарасини зиёрат айламоқ ниятида Челак қишлоғи томон юрувдик, чет элдан олий мартабали бир меҳмон келиши муносабати билан кўча вақтинча берк экан. Муҳаммад Содиқ буюк муҳаддис бобомиз ҳақиға катта йўл бўйида тиловат қилиб қўйди.

Орқага қайтмадик-да, олисроқ бўлса ҳам Иштихон тарафдан кетавердик.

Туман худудидаги далалар ўртасида баланд тепалик кўп, беҳизор, олмазор богларда ҳосил мўл. Қора тупроқли, очик кенг далалар ҳайдаб қўйилган, демак, келгуси йилга тайёргарлик яхши!

ШАВҚИЙНИ ЁД ЭТИБ

Каттақўрғонга етмай, чапда Шавқий мақбараси бор эди. Шавқий Каттақўрғоний Муҳаммад Шариф 18—19-асрларда Алижон деган қишлоқда яшаган, асли ўзбек, лекин араб ва тожик тилларида қалам тебратган шоир. Шавқий, тадқиқотчиларнинг ёзишича, аянчли ҳаёт кечирган, аммо асарлари кўлма-кўл бўлиб ўқилган. Дарҳақиқат, шоир ижодининг асосий мазмунини оғир турмуш, дардли муҳаббат мавзулари ташкил этади. Куйидаги байт Шавқийнинг ўз замонига, аламли ҳаётга аччиқ киноясидир:

*Урарлар аҳли мансаб эрталар чою палов оқшом,
Сену мендакларга ҳаргиз муяссар йўқ ғурунбоди¹!*

Шоирнинг фалсафий шеърларидан намуна сифатида эса форсча ёзилган рубоийнинг куйидаги таржимасини келтириш мумкин:

*Бирпас тушиб ўтиладиган манзилга қадам қўйсак,
Бизни юз азобу кулфатлар кутиб туради.
Бой ҳам, гадо ҳам, подшо ҳам дунё тузоқларидан
Қутқазиб, бизни тилагимизга етказолмади.*

Каттақўрғондан чиқаверишда уй-ҳовлиларини ошхонага айлантирган хонадонлардан бирида балиқхўрлик қилдик.

Шитоб билан йўл юриб, Гиждувонга қоронғи тушганда етиб бордик. Машҳур етти пирнинг биринчиси, Нақшбандия тариқатининг саркори Баҳоуддин Нақшбандийнинг пири, устози Абдухолиқ Гиждувонийнинг — Хожайи жаҳон унвони билан машҳур аллома таваллудининг 900 йиллик тўйи муносабати билан яқинда очилган ёдгорлик мажмуини зиёрат қилдик. Рамзий қабр устига тикланган ўн устунли, атрофи очиқ сағана бир қарашда Андижондаги Навоий боғи кираверишига барпо қилинган гумбаз-шийпонни эслатарди. Фақат ушбу муҳташам обида устунлари ёғочдан, нақшли, безакдор эди.

¹ Кекирик, ел.

Мажмуа ҳовлисида ёшгина бир йигит Зокиржон акани таниб қолди. «Ал-Бухорий сабоқлари» номли журналда Мавлоно Лутфий ва бошқа шоирлар тўғрисида мақоласи босилганини айтиб, ўзининг илму фанга, адабиётга дахлдорлигини, экспедициямиз фаолиятидан хабардорлигини билдирди. Исми Муҳаммад Шариф, Бухородаги Мирараб мадрасасида таҳсил олган экан. Бизни автобусгача кузатиб қўйди.

Йўлдан раҳбар Бухоро вилоят ҳокимлигига қўнғироқ қилди ва ўтган сафар таниш бўлиб қолган меҳмонхонанинг икки қаватли, янги, замонавий жиҳозланган биносига, иссиққина хоналарга ўрнашиб, андак уринган жойларимиз (жонларимиз ҳам) ором олди.

21 декабрь, якшанба

Эрталаб деразадан қарасак, лопиллатиб лайлак қор уряпти. Яхшики, унинг шаhti тезгина пасайди. Анъанавий таомилимизга кўра, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд қабр-мақбараларини тавоб айлагач, йўлга чиқдик.

Зокиржон ака Илҳомжон билан Қоракўлга кетаверишдаги бозорга кириб, совға-салом учун майиз ва бошқа нарсалар олиб чиқди. Майиз, сабзавот нархнавоси биздагидан анча арзон эди.

Раҳбар томонидан машинамизга бегонани чиқармаслик тўғрисида махсус кўрсатма бўлган эди, йўл сўраган одамларимиз эса нуқул: «Юринглар, мен кўрсатиб қўяман», дейди ва ўзи борадиган манзилгача кетади, ҳатто милиция ходимлари ҳам.

Солярка қидириб Жондор тумани марказини кезиб чиқдик. Қоракўл туманида эса янги иморатлардан иборат маҳалланинг ботқоқ кўчасига кириб, йўлни йўқотиб қўйдик. Кўчанинг торлигидан қайтиб чиқиш ҳам амримаҳол эди. Аллоҳнинг иноятини қарангки, бошларимиз гаранг бўлиб турган бир аснода, иттифоқо Зайнобиддин аканинг танишларидан бирининг укаси Саъдулло учраб қолиб, бизни катта йўлга қадар кузатиб қўйди.

Қоракўлдан Олот туманигача ўн чақиримдан зиёдроқ эди.

Икки ёндаги экинли-экинсиз, шудгорланган, шудгорсиз, даштнамо ерларнинг асосий ўсимлиги янтоқ, ёвшан, саксовул, юлгин эди. Қум уюлиб, қуриган, ўскин кўкатларни босиб қолган дўнгликлар қабристонни эслатарди.

Эрталабдан бери ҳаво дам айнийди, дам очилади, гоҳ қор ёғади, гоҳ ёмғир...

Чегара яқинидаги кўрсаткич тахтада «Ашхободгача 632 км», деган ёзувни кўриб, хулоса қилдик: демак, нафасни қаттиқ олишимиз керак.

ТУРКМАНИСТОН

Соат 16.30. Ўзбекистоннинг маҳобатли божхонасидан чиқиб, Туркменистоннинг ўша — 1993 ва 2000 йиллари кўрганимиз кўрксизгина, икки қаватли гиштли бинога жойлашган чегара-назорат маскани ёнига ўтдик. Бинонинг шундоқ чап биқинида тўқ қаймоқ ранг сувли анҳор тўлиб оқади, ўнгда ўскин дашт ўсимликлари, қамиш босган ерлар. Фарбий уфқда осмоннинг улкан бир қисмини қоплаган булут остидан офтоб чарақлаб, оловранг нурлари булутсиз ёқларга сачраб турибди. Булут куёш юзини тўсган қора чодраларини йиғиштириб, аста-секин тепага кўтарилган сайин кўкнинг қоронғи қисми торайиб, қизғиш, ёрқин жойлари кенгайиб борарди. Биз эса, йўл ёқасида ҳужжатларни расмийлаштириш учун божхонага кириб кетган раҳбар ва Зайнобиддин акани сабрсизлик билан кутиб, ичимиз сиёҳлашиб ўтирибмиз.

Эрон, Туркиянинг узундан-узун, поездсимон юк машиналари йўл четида саф тортиб, навбат кутиб турибди. Бесаранжом, бетоқат ҳайдовчилар ҳали у эшикка, ҳали бу дарчага чопишади.

Божхона йўлагидан, сўнг чегаранинг темир қувурдан ясалган гов тўсилган жойидан у ёқдан бу ёққа тинмай одамлар ўтишади. Посбон — ёш аскар говни ҳар лаҳзада очиб-ёпади — жонига тегиб кетса керак...

Йўловчилар ичида сайёҳи кам, кўпи савдогар эди. Катта-кичик юкларини орқалашиб, судрашиб, икки,

уч, тўрт гилдиракли арава-коляскаларга ортиб ўтаётганларнинг аксарияти ўрта ёшли, шаддод жувонлар. Бечоралар терлаб-пишиб кетишган, сочлари рўмоллари тагидан тўзиб чиққан. Тор йўлакда қаршидан келатган ё ёнидан шошиб ўтаётган эркалар туртиб-суриб кетишади, аммо жувонлар, қизлар парво қилишмайди — уларнинг хаёлида биргина фикр, биргина ташвиш, биргина хавотир — юklarини тезроқ нариги ёки бериги ҳудудга олиб ўтволиш...

Мана бу ерга келганимизга ҳам уч соатдан ошибди. Бўғилган, бўғриққан раҳбар ҳар замонда қайси бир дарча олдида кўринар ва яна ғойиб бўларди. Тўловлар кўп: ҳар одам учун, машина учун, унинг мотори учун алоҳида, экспедиция учун... Аммо тўловдан кўра маш-машаю, «бор отангга, бор онангга» қабилидаги югур-югури кўп эди.

Булутлар қамалидан халос бўлган қуёш қип-қизариб ботмоқда. Бир неча дақиқадан сўнг у батамом ер остига сингиб кетди. Уфққа ёйилган тўқ алвон ранг хиралашиб-хиралашиб, охири батамом сўнди. Зиё ўз ўрнини қора кечага бўшатди.

Ниҳоят, патталар қўлга тегди. Аммо юз қаламчадан кейин ДАН назоратчилари маскани бор экан, бу ерда ҳам ярим соатдан ортиқ тутиб туришди. Мақсад пул олиш эди.

Ўн беш-йигирма дақиқалар юрганимизда йўлдаги ДАН ходимлари тўхтатишди. Баҳона, ваз ҳар хилу мақсад бир...

Кўчалар қоронғи, одам сийрак, кўрсаткич-лавҳалар жуда кам, айлана, чорраҳаларда гангиб туриб қоламиз. Йўл сўраш (хусусан, Туркменистон ҳудудида) аввалги сафарномалардан бирида келтирилган сабабларга кўра раҳбар томонидан тақиқланган эди. Лекин сўрамасликнинг иложи йўқ. Илҳомжон одамлар бор жойдан бир оз ўтиб тўхтайтиди, биттамити тушиб (кўпинча, камина) дўкон ё сартарошхонадан суриштириб чиқамиз.

Амударёнинг кўприги олдида яна узоқ тутиб туришди: «Қаёқдан келяпсизлар, қаёққа кетяпсизлар, нимага боряпсиз? Қанақа экспедиция бу? Нима иш билан шуғулланасизлар? Бизга машинада ўтиш мумкин эмас эди... Ҳужжатларингиз?...»

— Дурдимурод, буларни нима қилайлик? — деб бир-биридан маслаҳат ҳам сўраб қўйишади.

— Кўприк солиғи тўлашсин, — дейди наригиси беписандлик билан.

Зокиржон ака бу илмий экспедиция эканлиги, тижорат билан асло шуғулланмаслигимизни тушунтиришга ҳаракат қилади. Посбонлар миқ этишмайди, нари борса «Бизга нима?» дегандай кифт қоқиб қўйишади.

Аммо бу ёғи «келинтўсди»дан ҳам ўтиб кетди. Бошқа жойларда борми-йўқми, билмадим, Фарғона водийсида келин тушириб келишаётганда ёшлар машинанинг йўлини тўнка ё ходалар билан тўсиб олишади. Келиннинг янгалари, ё вакил аялари бирон совға бериб ўтишади. (Афсуски, ҳозир бу қизиқарли анъана урфдан чиқиб боряпти.)

Олатаёқдилар кўприкнинг у бетида ҳам бизни ютоқиб кутишмоқда экан.

Хуллас, чегарадан Чоржўйгача бўлган эллик-олтмиш чақиримлик масофани уч соатларда босиб, шаҳарнинг нақ биқинидан кириб бордик ва айланиб-айланиб, бош автобекат ёнидаги икки қаватли, анча путурдан кетган «Амударё» меҳмонхонасидан жой топдик.

22 декабрь, душанба

Саҳар йўлга тушдик. Аллоҳниям, тавбаниям айт, деганларидай, чароғон кўчаларга кенг ва равон, деган таъриф ночор эди. Чоржўй жуда ўзгариб кетибди. Демак, дастлаб кўзга ташланадиган нарса кўчалар ва бинолар экан. Шунинг учун шаҳарсозликда йўлни кенгайтириш, созлашга алоҳида эътибор берилар экан-да.

Дашт йўли бошланди. Ўқдай бўлмаса ҳам, ҳарқалай, тўғри. Иккита машина бемалол муроса қила олади. Аммо қатнов сийрак.

Икки томони ўскин ва қалин юлғунзор. Ногаҳонда узун, паҳмоқ думини судраб у ёқдан бу ёққа ўтиб қоладиган тулкини ҳисобга олмаганда жон зоти йўқ.

Мари вилоятига етмай бир чойхона чиқиб эди, у ҳам берк экан.

Узун ва энсиз кўча Эргаштом йўлларини эсга солди.

Ҳаво илиқ, қор-ёмғирдан асар ҳам йўқ.

Заҳмат деган манзилда қора шўрва билан нонушта қилдик.

Ҳамон дашт оралаб боряпмиз. Аслида бу ибора ножоизроқ: юлғун, саксовулар дарахт бўлиб кетган.

Маридан кейин Эрон гиштидан идора бинолари куриш урф бўлган посёлкани кўриб ҳавасим келди. Гишт текис-силлиқ, кўркли эди. Фақат, пойдеворлари пастлиги учун бинолар у қадар кўркам эмас эди.

Чўлнинг қоқ ўртасига катта бир худудни эгаллаган янги қарвонсарой тушган экан. Деворлари мрамардан, ошхона, меҳмонхона, ювиниш-тахорат хоналари, ёнилги куйиш шаҳобчаси, мой алмаштириш устахоналари кўркли, озода.

Яқин-атрофда қишлоқ, овул йўқлиги бизни таажжубга солди. Демак, фақат йўловчилару келажак ҳисобга олинган.

Йўлларга гап йўғ-у, кўрсаткич лавҳаларнинг ниҳоятда камлиги чатоқ эди. Масофа рақамлари ҳам учрамас, қоронғида тусмоллаб кетаётган одамга ўхшаймиз. Бунинг устига, тезда-тезда тўхтаб, йўл сўрашга тўғри келаётгани дард устига чипқон эди.

Иқлим бир оз ўзгарди. Чилла ҳавосига ўхшайди: куюш чиқиб турибди-ю, изғирин...

Биз тезроқ чегарадан Эрон худудига ўтиб олишга ошиқардик, лекин «йўлтўсарлар» тез-тез шахтимизни қайтариб туришарди. Ҳали ҳам бепоён чўлни кесиб борардик. Йўл яхшию, фақат узоқ эди, ё балки бизга шундай туюларди. Қолаверса, назорат масканлари ҳам кўп эди.

Ниҳоят, Туркменистоннинг сўнги постига юкиниш «шарафига» муяссар бўлдик. Бетараф худуд — ўртадаги узун темир кўприқдан ўтишимиз билан бизни Эрон божхонасига кириш олдидаги биринчи постдагилар қарши олишди.

ЭРОН

МАСЖИДДА ТУНАЛГАН КЕЧА

Соат бизнинг вақтимиз билан кечки олти ярим, Эронда беш (ўн етти) бўлаётган эди. Раҳбарлар кетиб қолишган экан. Навбатчилар паспортларимизни шошилмай, синчиклаб, анча муддатда текширувдан ўтказишди. Энг асосийси, автоуловни расмийлаштириш кўп фурсат талаб этарди. Шунинг учун автобусимиз гумрукхонада қоладиган бўлди. Оқсоқоллар ва уларнинг маҳрами асрорларини Сарахс шаҳарчасига кузатдик. Қолган уч оғайни ботир «Отайўл» ичида тамадди қилгач, Илҳомжон машинада қолди, бошқа гапга зинҳор кўнмади (унга юклатилган масъул вазифалардан бири — автобусни кўз қорачиғидай асраш эди). Муҳаммад Содик иккимиз сафар тўшақларимизни кўтариб, ҳовли ўртасидаги ҳайбатли масжидга кириб кетдик. Деворларга Эрон халқи ва ҳукуматининг бузурглари Оятилло Ҳумайний билан Муҳаммад Хотамийларнинг йирик суратлари осилган, полга бир хил — қаймоқ ранг гулли, икки хил ҳажмдаги қалин шерозий гиламлар тўшалган. Кун чиқиш тарафида театрларнинг орқа ложасига ўхшаган болохона бўлиб, унинг олди кулранг мато билан тўсиб қўйилган, бу хонаи хос — аёллар намозгоҳи эди.

Газли печка гуриллаб ёнар, аммо тунги аёз дамани кесиб тургани боис, шифти баланд, кенг хонани яхши иситолмас эди. Таржимонимизга кеча — Туркманистон божхонаси олдида совуқ ўтиб қолган экан, у печканинг ёнида, мен берироқда ётдим.

Масжидда ухлаш қандай бўларкин, деб ўйлайман. Ваҳимали туюлади. Кўнгилга ҳар хил хаёллар келади. Кимнидир ҳаммомда боши шифтга тегадиган бир нарса бўғиб қўйгани тўғрисидаги болалигимда, бундан эллик йил аввал эшитган миш-миш эсимга тушади. Муқаддас даргоҳ-ку, ёнимда шеригим ҳам бор-ку, дейман. «Ихлос» сурасини ўқиб ётиб, энди кўзим илинган экан, эшикнинг гийқиллашидан чўчиб, бошимни

кўтардим. Илҳомжон бўлса керак, деб эдим, бошқа одам экан. У ҳам тунагани кирганди (ислом оламида масжид ҳамма, хусусан, аҳли мусулмон эркин қадам қўйиши мумкин бўлган жой, Аллоҳнинг уйи-да!). Хонанинг ўртасига устки қалин кийимини тўшаб, чўзилди. (Печкадан таралаётган аланга ёруғида бемалол кўри-ниб турарди.)

Кечаси жунжикиб уйғондим. Ўрин бир юпка тўша-гу одеядан иборат эди. Олов яқинига сурилиб олдим.

Илҳомжон саҳар дилдираб кириб, печка ёнига ўтир-ди.

— Совқотдингизми? — дедим, саволим ниҳоятда ўринсиз эди, албатта.

— Сал-пал, — деб қисқагина жавоб берди у.

Хижолат бўлдим. Ташқарига чиқдим. Божхона ҳуду-ди жимжит, кўпгина чироқлар ўчириб қўйилганди. Юк машиналари ва енгил автомобиллар сероб, автобус фақат бизники — у гўё ўртада гердаиб тургандек эди.

Ҳаво очиқ, осмон тиниқ, юлдузлар чарақларди.

Сафарда олис ва чекка жойларда ҳам юришимизни ўйлаб, ҳафсала билан қўл фонар сотиб олган эдим. Хитой маҳсулотлари бир боралик дейишарди, икки марта ишлатишга етди. Мендан кейин Илҳомжон ҳов-лига ўтиб келиб, «кетди», деди.

— Нима кетди? — деб сўрадим.

— Фонар.

— Қаёққа кетди?

— Хитойга...

Тафсилотини суриштириб ўтирмадим. Чамамда... ту-шириб юборибди, шекилли.

23 декабрь, сешанба

Саҳар туриб қарасак, автобус ойналарини оппоқ, қалин муз-қиров қошлабди, мотор ишлатиб қўйилгач, анчадан кейин эриди.

Сарахсга кетган ҳамроҳларимиз келишди.

Гумрукчилар бизнинг вақт билан соат тўққиздан иш бошлашлари керак эди, анча ўтди, бизга зарур кимсалардан дарак йўқ. Кутаяпмиз. Сарахс, демакки,

Машҳад томондан юк ортилган улкан ва поезд вағони каби узун машиналар қаторлашиб кириб келмоқда.

Соат 12.00. Чегарабозлик, қоғозбозликлар давом этмоқда. Зокиржон ака билан таржимонимиз бинома-бино, қаватма-қават, хонама-хона юришибди. Божхона идорасининг бўлимларию эшиги билан тешиги кўп эди. Илҳомжон-ку бундай кутишларга ўрганиб қолган, аммо янги аъзолар — Зайнобиддин ака ва опалар диққат, автобусда ичларида уҳ тортиб ўтиришибди. Баъзида раҳбар «Сиз ҳам юринг, салобатингиз иш бериб қолса ажабмас», деб Зайнобиддин акани ҳам чақириб кетади. Мен гоҳ-гоҳ улардан хабар олган бўлиб, орқаларидан айланиб, уларга бир кўриниш бериб келаман. Божхонанинг асосий маъмурий биноси йўлаклари ва деярли ҳар бир хона деворида Ҳумайний ва Ҳотамий суратлари: жуфт-жуфт, ёнма-ён ё алоҳида-алоҳида...

Ҳужжатларни расмийлаштиришга воситачилар — хусусий фирма ходимлари ёрдам беришади. Бу ерда таомил шунақа экан. Маъмурият кўп «ўлпон» олиш ва сарсон қилишларидан хижолат чекиб, ўшаларга рўпара қилишади, чоғи.

Ниҳоят, иш бир соати кам бир кеча-кундузда битай деди.

Раҳбарнинг сўзамол ва сиёсатдонлиги, Зайнобиддин аканинг савлатию Муҳаммад Содиқнинг тил билгичлиги, тавозеси туфайли йигирма етти долларлик давлат солиғидан озод қилишибди. Аммо воситачи фирманинг жилмайиб турадиган вакили Саидий ва унинг тиканак соқол, чуқур кўзли шеригига ҳужжатларни тайёрлаб беришгани ҳамда суғурта учун икки юз доллар нақд берилди.

Ва ниҳоят, тупроги оғир гумрукхонадан чиқиб, енгил тортдик.

Дарвоқе, боғхонадалигимизда Зокиржон акани, Бобур халқаро экспедициясини суриштириб Техрондан — Эрон Ташқи ишлар вазирлигидан қўнғироқ қилишди. Демак, Баҳромий жаноблари ўз улуғларига биз ҳақимизда хабар етказибди!

Таниш дашт оралаб Машҳад сари кетдик. Афғонистонда кўрганам — тепа қисми қалъани эслатувчи тоғ-

лар силсиласи бу ёқда ҳам бор эди. Даврдош, қисматдош тоғлар бўлса керак, деб ўйладим.

Кўча соз ва озода, тоғлар, адирлар гиёҳли, истарали. Ёнбошдан яна янги, ғоят пухта йўлга ҳозирлик кўрилмоқда эди.

Ҳар ўн чақиримда йўл кўрсаткич лавҳалар, устунлар.

Шунча узоқ — икки юз километрдан зиёд масофада солярка бўлмади.

Ҳар сафаргидай, Машҳадга оқшом тушганда, аммо чироқлар кўчаларни, шаҳарни чароғон қилиб турганда кириб бордик.

Сўраб-сўраб, ёнилғи қуйиш шаҳобчасини топдик. Навбат катта, тикилинч эди. Демак, солярка камроқ, бунинг устига, ёнилғи қуйиш марказлаштирилган ва арзон эди. Анча туришга тўғри келди. Ҳамманинг хаёлида меҳмонхона ташвиши. Кейин ундан ҳам муҳимроқ тадбир — тамадди масаласи чиқиб қолди. Бу, энди ҳар қадамда ҳал қилиш мумкин бўлган муаммо. Қатор ошхоналардан бирида маставасимон суёқ овқат ичдик. Фақат, гуруч ўрнига солинган нарсанинг қандай дон маҳсулоти эканлигини билмадик. Туси жигарранг, ниманингдир ёрмаси эди. Иккинчи таоми гўшт ва жўжа кабоб эди, таъбга қараб олинди. Мўъжаз, пластмасса идишларда қатиқ, сафсар рангли карам салати беришди. Аммо чой бўлмас экан. Етти кишининг овқати ўн уч минг туман — ўн беш доллар бўлди — киши бошига салкам икки минг сўмдан!

Қадрдон меҳмонхонамиз «Сино»ни истаб-сўраб, адашиб юриб топдик. Афсуски, эга-мудирлари ўзгариб, бошқа юртдан келганларни қўймайдиган қилиқ чиқаришибди. Ўзбекча чучвара, карам дўлмаларини маза қилиб еганимиз, Ҳасан-Ҳусан ошпазлар ҳам йўқ эди. Тарвузимиз қўлтиқдан тушиб, раҳбаримиз буйруғига биноан яқин-атрофни «разведка» қилдик. Меҳмонхона бисёр кўп эди. Фақат... «Ҳофиз» меҳмонхонаси маъкул тушиб эди, автобусимизни қўярга жой чатоқ экан. Кўчада тураверармиш. Эсини еганми булар — «Тунги назоратчи миршабларга жаримани ким тўлайди?» десак, «Кечаси айланишмайди, эрталаб юришади, унгача олиб кетасизлар-да», дейишади. Ҳа,

азаматлар-эй... Эчкига жон қайғу, қассобга ёғ, дегани шу-да.

Майли, бошқа чорасини қилармиз, деб турган эди «Отайўл»имиз ёнида бир автохалокат юз бериб қолди (сафарлар давомида биринчи бор кўришимиз). Бир зумда тўполон бўлиб, кўчага машина сигмай кетди. Автобусимизни бир неча қадам орқага тисариш керак эди, иложи бўлмади. Бошқа йўлдан айланиб келамиз, деб кетдик. «Карбало»дан кейинги кўчадаги «Апартамент» меҳмонхонаси кўзимизга иссиқ кўринди. Муҳаммад Содиқ кириб чиқди: шароитлари яхши, ҳам арзон экан.

Меҳмонхона чиндан ҳам зўр: озода, шинам, хоналари ошхонали, қозон-чўмич, идиш-товоқ — ҳаммаси етарли, ҳатто қирғичгача бор эди. Газда самовар қайнаб турибди.

Кайфиятлар аъло бўлди. Шу боис кеч ётган бўлишимизга қарамай (жойлашгуниimizча соат бирдан ўтиб кетган эди) ҳузур қилиб ухладик ва бардам бўлиб турдик.

МАШҲАД. ИМОМ РИЗО ВА УНИНГ ҲАРАМИ

24 декабрь, чоршанба

Эрталаб машварат, яъни қисқа мажлис бўлди. Умумий тартиб-қоидалар, келгусидаги режалар, хусусан, шу бугунги дастур, иқтисодий-молиявий масалалар яна бир карра муҳокама қилинди, фикрлашиб олинди.

Опалар меҳмонхонада қолишди. Бошқаларимиз Имом Ризо ҳарамига жўнадик.

Ҳамма кўчаларнинг икки бетидаги зич дўконлар янада қалинлашган, биноларнинг чиройию пештоқларидаги ном-лавҳалар, рекламалар қуюқлашган, гўзаллашган. Дўкон ичларида нарсалар бисёр, ранг-баранг ва хилма-хил.

«Машҳад»нинг асли луғавий маъноси «шаҳидлар қони тўкилган жой», «шаҳид бўлган жой» дегани, аммо эндиликда у мулки тижоратга айланган, шаҳар катта бозо-

ру аҳли фақат олди-сотди билан шуғулланадигандай та-
ассурот уйғотади одамда.

Машҳад — ҳайратлар шаҳри! Зеро, у мамлакат ви-
лоятлари ичида энг каттаси ва машҳури бўлмиш Хуро-
сон музофотининг марказидир.

Шаҳар ҳақида аввалги сафарномаларда қисман тўхта-
либ ўтилган. Китобхонларимиз эътиборига яна шуларни
ҳавола қилиш мумкин: Машҳад ҳам анча қадимий шаҳар-
лардан бўлиб, бу ном дастлаб X аср араб жуғрофийонлари-
нинг асарларида тилга олинган. Ундан аввал Машҳад
ўрнида Санобод деган қишлоқ мавжуд бўлган. XI—XII
асрларда ғазнавийлар ва салжуқийлар ҳукмронлик қилиш-
ган. XIII аср охирларида шаҳарга мўғуллар ҳужумидан
жиддий шикаст етган. Темурийлар, сафавийлар даврида
Машҳад ҳар жиҳатдан равнақ топган. 1736—47-йиллар-
да Нодиршоҳ давлатининг пойтахти бўлган. 1795 йили
шаҳарни кажорлар эгаллаган. Шаҳарда Имом Ризо ҳара-
мидан ташқари Гавҳаршодбегим масжиди, мадраса, кар-
вонсаройлар, Нодиршоҳ мақбараси ва бошқа археологик
ёдгорликлар, тарихий обидалар сақланиб қолган.

Дарвоқе, «Бобурнома»да келтирилишича, Машҳадда
бир қанча муддат Султон Ҳусайн Мирзо (Бойқаро)нинг
ўғли, Бобур Мирзонинг яқин жигарларидан Ҳайдар Мирзо
ҳам ҳокимлик қилган.

Алалхусус, Имом Ризо ким бўлган? Аввало, мазҳаб
ҳақида. Шариатимиздаги мазҳаблар диний ҳуқуқлар, йўна-
лишлар, вазифаларни белгилаб берадиган оқим, таъли-
мот мазмунидан вужудга келган. Ҳозир суннийликда
тўртта — ҳанафий (асосчиси Абу Ҳанифа — Имоми
Аъзам), моликия (асосчиси Молик ибн Онас), шофиъия
(асосчиси аш-Шофиъий), ҳанбалия (асосчиси Ибн Ҳан-
бал), шиаликда эса битта — Жаъфария (асосчиси Жаъ-
фар ас-Содиқ) мазҳаблари мавжуд.

Суннийлик «сунна» сўзидан олинган бўлиб, анъана, хат-
ти-ҳаракат тарзи, деган маъноларни ифодалайди ва Му-
ҳаммад пайғамбаримиз сўзлари, яъни ҳадислари, қилмиш-
лари, хатти-ҳаракатларига асосланган йўналишидир.
Мутахассисларнинг ҳисобларига кўра жаҳон мусулмон-
ларининг қарийб тўқсон фойизини сунийлар ташкил эта-
ди. (Суннийликда чорёрлар (тўрт дўст) — Абу Бакр,
Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб

Муҳаммад пайғамбаримиз давлатининг қонуний ворислари, давомчилари ҳисобланади.) Қолган ўн фоиз — тарафдорлар мазмунини берувчи шиаликка эътиқод қилувчилар эса суннийлар каби Қуръони каримни илоҳий, деб эътироф этсалар-да, ҳалифалар даврида унинг айрим қисмлари тушириб қолдирилган, деб ҳисоблайдилар ва фақат Ҳазрати Алини ва унинг авлодларини, шу жумладан, ўн икки имом ҳокимиятини тан оладилар. Халифа Али билан Фотима (Муҳаммад алайҳиссаломнинг қизи)дан тарқалган, исломнинг қонуний раҳнамолари, деб ҳисобланувчи имомлар сулоласи қуйидагилардир: 1. Али ибн Абу Толиб, 2. Ҳасан, 3. Ҳусайн, 4. Зайн ал-Обиддин Али, 5. Муҳаммад ал-Бакир, 6. Жаъфар ас-Содиқ, 7. Мусо ал-Козим, 8. Али ар-Ризо, 9. Муҳаммад ат-Тақий, 10. Али ан-Нақий, 11. Ҳасан ал-Аскарӣй, 12-чи имом Муҳаммад ал-Маҳдийни яширинган (дунёвий илм китобларида йўқолган) дейилади ва замона охирида ерга қайтиб келиб, адолатли тузум ўрнатади, деб ҳисоблайдилар.

Машҳад шаҳрининг муқаддас зиёратгоҳга айланишининг асосий сабабчиси, ўн икки имомнинг тартиб бўйича саккизинчиси, мана шу, биз ҳарамини ҳайрат билан томоша қилаётганимиз Али ар-Ризо (Али ибн Мусо ҳам дейилади) саккизинчи аср охири ва тўққизинчи аср бошларида Мадинада яшаган. Китобларда ёзлишича, халифа ал-Маъмун шиалар билан яқинлашиб, улар ёрдамида ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Али ар-Ризони тахт вориси, деб эълон қилади. Суннийлар бунга қарши чиқадилар. Кўп ўтмай Али ар-Ризо Хуросоннинг Тус шаҳри яқинида заҳарлаб ўлдирилган ва Санобод қишлоғига дафн этилган. Кейинчалик унинг қабри устига мақбара барпо этилган ва қишлоқ унинг шарафига Машҳад Али Ризо (Али ар-Ризо шаҳид бўлган жой), деб атала бошланган, орадан йиллар ўтиб Машҳад номидаги йирик шаҳарга айланган.

Илҳомжоннинг Машҳадга, Имом Ризо ҳарам оstonасига бешинчи бор қадам ранжида этиши, лекин бирор марта ёдгорлик ичига кирмаган, зиёрат қилмаган экан. (Бояқиш машинани пойлайди-да.) Бу гал ҳам шундай қарорга келинаётган эди, мен кўриқчиликдек шарафли вазифани зиммамга олиб, ўз вакола-

тимни камтарин ва камсуқум сафардошимизга бердим. Унинг чеҳрасига мамнунлик ранги югурганини кўриб, мен ҳам хушнуд бўлдим.

Машина кўп, қатнов тигиз, ҳайдов шитоб — ҳарамга кириб-чиқувчилар оқимининг охири йўқ. Хусусан, аёллар кўп — бари қора ридода. Бояқиш ожизалар... камига қўлқоп ҳам тақиб олишган.

Мажмуа ҳудуди катта — бир неча гектар бўлса керак. Уни хотиржам, астойдил айланаман десангиз, Машҳадда бир неча кун ётиш керак.

Зиёратгоҳ билан ёндош Имом Ризо майдони мавжуд. У ҳам кенг, ундан чор-атрофга йўллар кетган. У ёқдан бу ёққа физиллаб юрган машиналарни кўриб бошингиз айланади. Майдон тагидаги ер ости кўчаларида эса ақлингиз озади: тепадаги каби доира йўл, ҳар ер-ҳар ердан ўнгга юриб, худди спортлотто коптогидай четга — юқорига чиқиб кетилади. Орқага қайтиш мумкин эмас, бунинг иложи ҳам йўқ. Биз ҳам уч мартача айланиб ўтиб, ҳарамнинг асосий кириш дарвозасига олиб чиқадиган бурилишни аранг топиб олдик. Чунки қатнов бир неча қат, тез, шиддатли, форс, инглиз ёзуви ва тилларидаги осма лавҳаларни — йўл кўрсаткичларни ўқиб, англашга улгуриш қийин.

Ҳарам теварагидаги айланасига қуриб ташланган темир ҳавозалар зиёратгоҳ кенгайтирилаётганидан далолат беради.

Назорат расталари аввалги сафар кўрганимиздай «деворлари» матоҳдан, чор бурчакли чодирсимон «хона»чалар. Эркаклар алоҳида, аёллар алоҳида «хона»дан ўтишади. Текширувчилар қўлтиғу чўнтақларингизни пайпаслаб туришади. Фотоаппарат, видеокамера олиб кириш қатъиян таъқиқланган.

Автобус атрофидан айланиб юрибман — вазифа ўта масъулиятли. Хийладан кейин Муҳаммад Содиқ ҳарамнинг бир ходими билан чиқиб, совға-саломлар ва «Усмон Қуръони» китобининг микрофильмини олиб кириб кетди.

Ҳарам зиёратидан чиқиб, Жом қишлоғига жўнадик — «Шоҳнома» асарининг муаллифи Абулқосим Фирдавсий қабрини — «Оромгоҳи Фирдавсий»ни зиёрат қилгани. Илгари икки ёни асосан тутқатор бўлган

йўл кенгайиб, ўзгариб кетибди, қурилишлар, янги бинолар кўп эди. Дарвоқе, Жомни эндиликда Тус шаҳарчаси дейилади — у Машҳаднинг ғарб томонида.

Фирдавсий бир замонлар ўз юртига сиғмай, дарбадарлик хирқасини елкасига ташлаб чиқиб кетган эди, энди унинг шарафли номини улуғ шоир қабр-мақбарасини тавоб айламоққа келган минг-минглаб инсонлар ёд этмоқда.

Муҳаммад Содиқ тележурналист дўстимиз Фаррух Расуловдан ҳам синчковроқ чиқиб қолди. У кўлига тушганки нарсани обдан кавлаб, ички сир-асрорини тўла ўрганиб, тузукни ишдан чиқариб, бузукни ўнгламагунча кўли ҳам, кўнгли ҳам тинчимасди. Раҳбарнинг фотоаппаратини бузиб, хийла таъзир еб эди, аммо этаги ҳазил-ҳузулга (кўпчилик яхши-да) айланиб, танбеҳ тифининг дами ўтмаслашди. Қолаверса, у беғараз, самимий инсон, дили кибру ғубордан холи, югуриб-елиб хизмат қилиб юрибди. Биргина шахснинг таржимони бўлишлик қанчалар оғир, заҳматли юмуш. Олти кишига тилмочлик қилишни айтинг. Яна, ҳаммаси ҳар хил тоифа... Бунинг устига, у аввал ҳам экспедициянинг бир неча сафарига иштирок этгани учун раҳбарнинг феъли-одатларини, унинг жаҳли кўпга чўзилмаслигини тушуниб қолган эди.

Сафарда юзни қаттиқроқ, ориятни сал юмшоқроқ тутиб юрган маъкул. Акс ҳолда, узоққа бориш қийин. Сафардаги аския, ҳазил-ҳузулларда ёш унча инобатга олинавермайди, амал, мартаба ҳам...

Опалар палов дамлашди. Бир лаззатли бўлибди. Эрон турпи ҳам Андижон ошига хўп айтаркан-да!

Режамизда атоқли туркман шоири Маҳтумқулининг қабрини зиёрат қилиш мўлжали ҳам бор эди. Бобур экспедицияси учун буюк зотларнинг миллати, туғилган жойлари эмас, уларнинг маърифий-ижодий фаолияти, илму фан ривожига, Шарқ, умумжаҳон маданиятига қўшган ҳиссаси муҳим! Қолаверса, билим ва заковатини мукаммаллаштириш мақсадида Мовароуннахру Хуросоннинг кўпгина маълум ва машҳур шаҳарларида бўлган адибнинг ёшлигида Хива, Бухоро билан бир қаторда Андижондаги мадрасалардан бирида таҳсил кўрганлиги ҳам биз учун алоҳида эътиборга молик

далилдир. Шоирнинг бадиий тасвир воситалари Фарғона водийсига хос иборалар, рамзлар, қочиримлар билан бойитилган айрим шеърлари Андижонда истиқомат қилган вақтларида ёки ўша даврларнинг хотиралари, таассуротлари асосида ёзилган, деб тахмин этиш мумкин.

Хуллас, Маҳтумқули ҳам ўз ватани, элидан Мосуво бўлиб, маърифат ва зиё излаб юртма-юрт кезган сиймолардан. Шоир қабрини Эроннинг машҳур Мозандарон шаҳрида, Машҳаддан етмиш чақирим нарида, деб эшитган эдик, ундоқ эмас, 500—550 километр атрофида экан. Суриштирганимизда у ерга Гургон (Астробод) шаҳри яқинидаги Оқ қалъа орқали ҳам бориш мумкин, дейишди. Оқ қалъанинг имом-хатиби Муҳаммад Содикқа таниш экан, меҳмонхона телефонидан мулозимлар ёрдамида кўнгироқ қилиб гаплашди.

Масофа ҳам, вақт ҳам кетмоқда — Машҳадгача икки минг километр юриб, муддатнинг, умрнинг беш кунини сарфлаб қўйган эдик. Йўналишларни ўрганиш муаммоси туғилиб, менга Эрон харитасини топиб келиш топширилди. Кўчага чиқдим — йўл билмайман. Харита сотадиган дўкон қайда, харитани нима дейишади — сўролмайман — гунгман. Хуллас, анча қидириб, дўконни топдим, имо-ишора билан харитани сотиб олдим.

Меҳмонхонанинг унча катта бўлмаган қабулхонаси — кутиш зали деворларида ҳам эронликлар даҳоси, пири Рухулло Хумайний, мамлакатнинг ҳозирги диний, олий раҳбари Саид Али Хаменейнинг улкан суратлари осиб қўйилганди. Президент Саид Ҳотамий расми негадир камроқ.

Кеча чарчаб, донг қотиб, билмаган эканмиз шекилли, туни билан машина қатнови тинмас экан. Бевозта бўлиб ухладим. Эрталаб Муҳаммад Содик билан Илҳомжон ҳам (учовимиз хонадош эдик) вужудларининг эзилиб кетганидан шикоят қилишди. Менимча, шароитнинг азбаройи яхшилигидан. Автобусда тош йўлларда силкиниб юрган баданларга бу ердаги парку тўшаклар ўта юмшоқлик қияпти чоғи.

25 декабрь, пайшанба

Кеча Зокиржон ака Имом Ризо мажмуасидаги «Остони қудс» («Муқаддас остона») кутубхонасида «Хатти Бобурий»дан нусха олишни илтимос қилганида кутубхона мутасаддилари юқори маҳкамалардан сўраб кўрамиз, дейишган экан, бугун яна бордик.

Назорат масканларидан чиқилган жойда, ҳарамга кираверишда ичкарига ўтган зиёратчиларга бир-икки дондан конфет улашиб туришарди. Қизиқиб билсак, бугун Имом Ризо синглиснинг таваллуд куни экан.

Китобхонада 2000 йили бизни Қуръон музейигача кузатиб қўйган, шахсан менга ҳамроҳ бўлиб, ғалча-назоратчи ҳузурига борган одамни кўриб қолдим — уни пастак, ғўласимон гавдасидан, олди томони сийраклаша бошлаган, калта кузалган мошгуруч сочидан танидим. У ҳам бизни эслаганди, жилмайганича қўл узатиб: «Шомуродий, сизларчасига Шомуродов», деб ҳазиллашди.

Лекин бу ташрифимизнинг ҳам самараси нақд бўлмади.

«Қисқа фурсатда китобдан нусха кўчириб бериш имконимиз йўқ, агар Машҳадда кўпроқ турсаларингиз тайёрлаб қўйишимиз мумкин эди», — деди кутубхона мудирини оғой Миржова гўё таассуфланган оҳангда.

Ҳаётий тажрибаси мўл, нозик ҳолатларни нозик ҳис қиладиган Зокиржон акада ҳамиша эҳтиёт шарт фикр, чора бўларди.

— Хўп, неча кун муҳлат берасизлар бизга? — деб сўради у буюртмачилик ҳуқуқини кутубхоначиларга инъом этиб.

— Кам деганда ўн беш-йигирма кун... — дейишди.

— Ваъдаларингизга умид қилса бўладими? — сўради раҳбар сал бўшашгандай.

— Бизнинг сиёсатимиз — айни диёнат, диёнати-миз — айни сиёсат, — деб ўзича лутф қилди Миржова жаноблари. У ўйладики, ҳар қандай экспедиция ҳам бир шаҳарда шунча узоқ муддат туролмайди.

— Бир ой десангиз ҳам кутамиз, — деди Зокиржон ака қатъий. Зеро, раҳбарнинг ушбу экспедициядан кўзда тутган асосий мақсадларидан бири ҳам Бобур Мирзо-

нинг ана шу табаррук асарини қўлга киритишдан иборат эди. Қолаверса, биз кейинги мамлакатларни айланиб келгунимизча бир ойдан ҳам кўпроқ фурсат ўтиши аниқ эди.

Кутубхонанинг илтифотли фармонбардорлари бир-бирларига қарашди. Улар раҳбарнинг дангаллиги, қайтмаслигига ҳайратларини ёки «энди бу ёғи нима бўлди?» деган саволни бир-бирларига сўзсиз изҳор этишди чамаси. Зокиржон ака худди шу жойда мусоҳабага нуқта қўйилганига шаъма қилгандай, мезбонлар билан тезгина хайрлашди.

Пешиндан кейин, соат учларга яқин отландик. Меҳмонхонанинг иш юритувчиси Муҳаммад Носир шаҳар ташқарисигача олиб чиқиб, йўл кўрсатиб қўйди.

Нишопурнинг эски йўли янги кўча билан анчагача ёнма-ён борди-да, кейин ўнгга — бир боғ ичига кириб кетди.

Ёмғир севалай, йўқ, зарралай бошлади, кейин савалашга ўтди ва кучайиб-пастлаб бораверди. Ниҳоят, анчадан сўнг қорга айланди.

Дарахтзор ичидан бошланган йўл дашт, тоғлар ора-лаб давом этди. Тоғликдан тушганимизда қор йўқ эди, яна озгина юрганимизда булутларни йириб-йиртиб кўёш йилтиллади-ю, кўп ўтмай чарақлаб кетди. Хуллас, бир йўлда, бир неча соат мобайнида қиш ва куз ҳаволарига шоҳид бўлдик.

Бевазан (тул хотин), Машҳад, Алиобод, Муҳаммад-обод, Ишратобод, Хусайнобод қишлоқларидан ўтдик. Чиндан-да, обод, саришта масканлар эди. Аммо ҳар тўқисда бир қусур, деганларидай, ёнилғи қуйиш шохоб-часи учрамасди. Нишопурга кираверишда бор-у, навбат катта экан, ўзбекча қилиб, «ёнбош»дан бориб қўйдик.

НИШОПУР

Эроннинг шимоли-шарқий қисмида, Хуросон остонида жойлашган ушбу шаҳарга учинчи аср ўрталарида асос солинган, номи Шопур-1 ёки Шопур-2 исми билан боғлиқ, дейилади манбаларда (тарихий асарларда «Найсабури» ҳам ёзилади). Еттинчи аср ўрталарида уни араблар эгал-

лаган. Тўққизинчи асрда Тоҳирийлар, X асрда Сомонийлар давлатига қараган, XI—XII асрларда Салжуқийлар қароргоҳи бўлган. Сўнг шаҳарни ўғузлар вайрон қилишган.

Ҳа, Нишопур ҳам Балх каби, Бомиеън каби жабрдийда шаҳар. Манбаларда битилишича, ёвуз мўғул босқинчилари 1221 йилнинг айни баҳорида боғу гулзорлар чаманчаман гул очган, ердан ризқу рўз тафти кела бошлаган бир паллада Нишопурга бўри галасидек ёпирилиб киради. Шаҳарни ишғол этиш пайтида ҳалок бўлган бир нафар саркардаларининг ўчи, қасоси учун тўрт юз ҳунарманддан бошқа ҳаммани тигдан ўтказадилар, шаҳарни ер билан яксон этиб, ўрнини шудгорлаб ташлайдилар.

XIV—XV асрларда шаҳар қайта тикланади.

Шухрати Балхдан қолишмайдиган, бир замонлар Хуросон пойтахти бўлган Нишопур ва унинг атрофида табиий ва қўл меҳнати билан бунёдга келадиган бойликлар кўп, масалан, шаҳарга яқин жойда феруза кони мавжуд. Аммо биз — маънавият кишилари учун Нишопурнинг энг катта бойликлари — Умар Хайём ва Фаридуддин Аттор каби буюк сиймолари азиз ва қадрлироқдир. Шунингдек, бу файзли шаҳарда юртдошимиз — шоир, олим ва мусаввир Адиб Собир Термизий (XI аср) ҳам кўп йиллар умргузаронлик қилган, таниқли давлат арбоби, маърифат ҳомийси, ал-жабр ва илми нуҷум олими Абулқосим Али бинни Жабфар томонидан қурилган расадхонада ишлаган.

Умар Хайём

Ҳаким, файласуф, риёзатчи-мунажжим, шоир Умар Хайём — Ғиёсиддин Абдулфатх Умар ибн Иброҳим (XI асрнинг иккинчи ярми, XII аср бошлари) Нишопур, Балх, Бухоро, Самарқанд, Исфаҳон шаҳарларида ўқиган, илму фаннинг жуда кўп соҳалари билан изчил шуғулланган. Масалан, Исфаҳон расадхонаси олимларига раҳбарлик қилиб, бу ерда ал-жабр, фалакиёт бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган. «Ал-жабр ва ал муқобала исботлари ҳақида рисола» асарида сонлардан бутун мусбат илдиз топшининг умумий қондасини математика тарихида ilk бор исботлаган, Григорий календаридан ҳам аниқроқ қуёш

тақвимини яратган, афсуски, бу ихтиро ўша пайтда соҳа билимдонларининг камлиги ва халқаро миқёсда ом-малашимагани боис ҳаётга татбиқ этилмаган.

«Коинот ва унинг вазифалари ҳақида рисола», «Борлиқ ҳақида рисола», «Борлиқнинг умумийлиги ҳақида рисола» ва бошқа ўнлаб фалсафий асарларида Пифагор, Арасту, Птоломей, Ал-Хоразмий, Ибн Сино каби улуг мутафаккирларнинг қарашларини ёқлайди, шарҳлайди, муносабат билдиради, табиат сирлари, ҳаёт ҳақиқатини излайди, ўз кузатишлари, мулоҳазаларини баён этади.

Умар Хайёмнинг «Наврўзнама» асари Шарқ халқларининг Янги йил байрами бўлмиш Наврўз, унинг келиб чиқиш тарихи, аجدодларимизнинг шу баҳор, шодлик айёми ила боғлиқ таомил, урф-одатлари тўғрисида муфассал маълумот бериш билан бирга, форс адабиёти тарихида наср жанри тараққиётига маълум даражада хизмат қилган.

Аммо Умар Хайёмга унинг дунёдаги кўп тилларга таржима қилинган рубойлари оламшумул шуҳрат келтиради. Шоирнинг ҳажман ғоят сиқик, фалсафий теран, инсон ва ҳаёт, умрнинг ғаниматлиги, уни ҳуш, мазмунли ўтказишга даъват этадиган, бадиий жиҳатдан юксак рубойлари ҳали-ҳануз турлича талқин этилади. Бир замонлар (ҳатто ўзи ҳаётлигида ва энг кейинги шўро даврида) файласуф шоирни даҳрийга чиқардилар. Ҳолбуки, унинг асарлари муқаддимасидаги Аллоҳга ҳамду санолар ва Муҳаммад алайҳиссаломга салому саловотлар баёни, умри охирида Бухорога келиб, саҳиҳ ҳадислар тўплами муаллифи Имом Бухорийнинг қабрини зиёрат қилиб, сўнги рубойларидан бирида Тангрига истиғфор айтгани, шундоқ исломий юрт — Эронда шоир шаънининг шунчалар иззату икромга буркалиб, хотирасига муҳташам ёдгорликлар бунёд этилгани бу ғалат фикрларнинг аксини исботлаб турибди. Ижодкор истеъдодининг кучи, сири ҳам шундаки, унинг асарларини ўқиган ҳар бир китобхон ўзича маъно ва ғоя топади, ақли ва дунёқараши доирасида хулоса чиқаради.

Қисқаси, Умар Хайём тўрт сатрдан иборат бўлган шеърят тури — рубойининг мумтоз адабиётимизда мустақил асар — жанр сифатида шаклланишига ва та-

комилига мислсиз ҳисса қўшган. Унинг бу борадаги ўзига хос анъаналари кейинчалик кўплаб аҳли қалам томонидан давом эттирилди ва давом эттирилмоқда. 1912 йили уммонга чўкиб кетган машҳур «Титаник» кемасида Умар Хайёмнинг рубоийлари қўлёзмаси ҳам бўлганлиги ва унинг қиммати ниҳоятда юқори баҳоланганлиги бежиз эмас, албатта.

Кўҳна Нишопур кўчалари бўйлаб борар эканмиз,
беихтиёр Умар Хайём рубоийлари ёдга тушади:

Сен-мендан олдин ҳам тун-кун бор эди,
Айланган фалак ҳам бутун бор эди.
Тупроққа авайлаб қадамингни қўй,
Бу тупроқ қаро кўз бир нигор эди.

* * *

Сабодан бўлибди гул ёқаси чок,
Гул юзидан булбул бўлмиш тарабнок.
Гул тагида ўлтир, чунки жуда тез
Гул ерга тўкилур, биз бўлурмиз хок.

* * *

Маст булбул йўл олди гулистон томон,
Унда топди бода ҳам гули хандон.
Юрак тили билан шивирлаб айтди:
«Бўш қўйма, ўтган умр қайтмас ҳеч қачон!»

* * *

Юрагим қонидан юз хона вайрон,
Уввос тортувимдан қўрқинч юз чандон.
Ҳар бир кипригимда қон дарёси бор,
Киприқлар юмилса бошланур тўфон.

* * *

Афсуски, йигитлик мавсуми битди,
Кўклам ўтиб кетди, қиш келиб етди.
Ёшлик деб аталган у севинч қуши,
Билмадим, қачонлар келди-ю кетди.

* * *

Ишқдир абадийлик авжида офтоб,
Ҳаёт чаманида толедан хитоб.
Булбул каби нола қилмоқ ишқ эмас,
Ишқ — нола қилмаслик бўлсанг юз хароб.

* * *

Бир ғариб кўнглини эта олсанг шод —
Яхшидир ер юзин қилгандан обод.
Лутфинг-ла бир дилни қул қила олсанг,
Афзалдир юз қулни қилмоқдан озод.

* * *

Ариқ лабидаги ҳар гиёҳ, қўкат —
Малакдай гўзалнинг юзидаги хат.
Бу сабза лоладек юзлар тупроғи,
Сабзага авайлаб оёқ қўй ғоят.

Шаҳар марказида бир неча тарихий обида бўлиб, энг содда, камтарона, айна вақтда кўркем қурилган, Умар Хайём хотирасига бағишлаб бунёд этилган, расмий маълумот-китобларда «Павильон-ротон» деб номланувчи сағана-ёдгорликдир. Одатий мақбаралардан батамом фарқ қилувчи мазкур қурилма дабдурустдан назар ташлаганда қабр устига тикланган иншоотга ҳам ўхшамасди: қабр тоши атрофида салобат, виқор билан кўкка бўй чўзган, узун ромб шаклидаги ўнта гулдор, нақшли мрамор-бетон устун ярим йўлда бир-бири билан кесишиб, гўё геометрик бурчаклар ҳосил қилиб, учлари гумбазсимон кўринишда туташиб кетган. Бир қарасангиз, илму нўжумга ишоратдай, тўгарак жаҳон — фалакиёт рамзидай... Яна бир боқсангиз, гулчамбарни ҳам эслатиб юборади. Сарасаф солиб кузатсангиз, ўтовга, томи баланд қилиб кўтарилган чодирга ҳам менгаш мумкин. Зеро, шоирнинг тахаллуси «Хайём» ота касби чодирдўзликдан олинган-ку.

Менинг назаримда эса, дахма Умар Хайёмнинг рубойиларига қиёсан, тақлидан яратилгандай: сиртдан соддага ўхшайди — кам сўз-ашё сарфланган, лекин ҳар хил маъно, турли жило таралиб туради.

Р И В О Я Т. Мактабдош уч дўст — Низом-ул-мулк, Ҳасан Саббоҳ ва Умар Хайём бир-бирларига бир умр садоқатли бўлишга, қай бирлари юксак мартабага кўтарилса, бошқаларига ҳомийлик қилишга ваздалашадилар. Воқеан, Низом-ул-мулк мансаб пиллапояларидан юқорилаб, салжуқийлар сулоласининг подшоҳи Маликшоҳга вазир даражасига етишади. Ҳасан Саббоҳ йирик руҳоний бўлиб кетади. Умар Хайём эса илму ижод йўлидан бориб, қашшоқликда кун кечиради. Бир куни у Низом-ул-мулкка болаликдаги онтларини эслатганда: «Сенга Нишопур ҳокимлигини бердим», дейди вазир, биродари содиқ. «Улусга ҳокимлик қўлимдан келмас,— деб эътироз билдиради Умар Хайём. — Яхшиси буюр, менга йилда бир бора нафақа берсинлар, бир пиёла сариқ сув, бир бурда нон билан куним ўтар, илм чўққиларини эгалласам бас». Низом-ул-мулк Нишопурдан келадиغان солиқлардан дўстига 10 минг динор нафақа тайинлайди.

Умар Хайём ёдгорлиги рўпарасида жойлашган Имомзода Муҳаммад Мохруҳ номидаги ҳашаматли, аммо эски мақбара-масжид остонасида хуфтон намозини ўқиб чиқаётганларга дуч келдик. Менинг эътиборимни аксарият кекса эркакларнинг ихчам, қотмалиги ўзига қаратди. Таажжубки, қора ҳижоб ёпинган аёллар ҳам шундай эди.

Фаридуддин Аттор

Форс-тожик мутафаккири, тасаввуф шеърятининг йирик намояндаларидан бири, «сирлар жавоҳирини тувувчи» (Навоий) Шайх Фаридуддин Аттор — Муҳаммад ибн Абубакр бинни Иброҳим ўн иккинчи аср ўрталарида, ҳижрий 513 йилда Нишопур яқинидаги Хадкана қишлоғида таваллуд топган. Суфийликнинг таниқли тарғиботчиларидан Боязид Бистомий (IX аср), Ҳусайн ибн Мансур ал-Халлож (IX—X асрлар) ғояларини давом эттирган. У ўз асарларида инсон ва табиат хусусиятлари, ахлоқ ва маданият, яхшилик ва ёмонлик, камтарлик ва такаббурлик, олижаноблик ва худбинлик ҳақидаги эзгу қарашларини рамзий кучлар, тимсоллар воситасида ифо-

далаб, дўстликни, вафо, садоқат, сахийлик каби одамий фазилатларни улуғлайди, ижтимоий иллатларни қоралайди.

«Султон-ул ҳақиқатёр» деб ном қозонган шайх ва шоир Фаридуддин Атторнинг турли соҳа ва мавзуларда «Мухторнома», «Хисравнома», «Асрорнома», «Булбулнома», «Гул ва Хурмуз», «Уштурнома», «Васиятнома», «Илоҳийнома», «Меърожнома», «Мусибатнома», «Жавоҳирнома» ва бошқа ўнлаб асарлари маълум. Шулар жумласига кирувчи «Тазкират ул-авлиё» ислом оламида мўътабар, «Мантиқ ут-тайр» эса маънавият, бадиият аҳли ўрта-сида машҳуру мукаррамдир.

«Буюк тилшунос, юзларга боқиб юракларни ўқувчи», ўзи ҳам авлиё мақомини олган бу улуғ зотнинг «Гўзал ахлоқ битиги», дея таърифланмиш «Тазкират ул-авлиё» («Авлиёлар китоби») рисоласида пировард мақсад-мазмун имон-этиқод собитлиги, маънавий-руҳий поклик, комил инсонликка эришиш йўллари валийларнинг ибратли ҳаётлари, ҳайратомуз кароматлари, ўғитлари, ҳис-туйғулари мисолида кўрсатилади.

«Тазкират ул-авлиё» («Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти) асарининг (Мирзо Кенжабек таржимаси) иловасида нақл этилишича, шоири аллома 29 йил Нишопурда, 85 йил Шодибах шаҳрида яшаган.

Жалолиддин Румий Балҳдан қувғин қилинган отаси Баҳоуддин Валад билан Маккаи мукаррамага бораётганида Нишопурда Фаридуддин Аттор ҳузурига киришган ва бўлғуси улуғ донишманд пир устоз дийдори, суҳбатидан баҳра олган. Мавлоно у маҳал ёш бола, Аттор эса кексайган эди. Жалолиддинга «Асрорнома» асарини ҳадя қилади. У китобни ёнидан қўймай, доимо ўзи билан олиб, ўқиб юради.

Фаридуддин Аттор вафоти билан боғлиқ бир ривоят машҳурдир. Шайх Аттор умрининг охирида узлатни ихтиёр этган. 124 ёшга етганда мўғул Чингизхон аскарлари қўлига асир тушиб қолганида бир муштарий-харидор уни минг дирҳамга сотиб олмоқчи бўлади. «Ўз асарларида инсоннинг камолот йўлини чизиб берган, ўнлаб шеърини китоблари ила дунёга донг таратган, лекин ҳеч қачон

давлатдорлар ва сарватдорлар мадҳида қаламини булғаман бир сиймо» (Радий Фиш) бу ҳимматни рад этади:

— Сотма, — дейди душман аскарига, — менинг нархим бундан баланддир.

Охири яна бир мўғул навқари шеригини масхара қилиб:

— Бу пирни бир қоп сомонга сотасанми? — деб сўрайди. Шунда Шайх:

— Энди сотгил, менинг нархим шудир, — дейди.

Ғазабланган мўғул навқари қари, заиф чолнинг бўйнига қилич тортади ва ҳазрати Аттор шу тариқа кофирлар қўлида шахид ўлади.

Тасаввуф мулкининг дурдоналаридан бири саналмиш «Мантиқ ут-тайр» асари бутун Шарқ маданияти оламида беқиёс шуҳрат қозонган. У Жалололдин Румий, Маҳмуд Шобустарий ва бошқа йирик шоирлар ижодига кучли таъсир кўрсатган. Ўша руҳда, ўша мавзуда яна бир қанча асарлар вужудга келган.

«Бу дунёнинг энг тоза гавҳарларини бағрига жо этган» (Р. Фиш) «Мантиқ ут-тайр»ни ёд олган ва унинг таассуротлари ва таъсиротларини бир умр онгида, юраги қатида сақлаб юрган Алишер Навоий ҳам ниҳоят, умри поёнида у мўътабар асарга жавоб, тазмин тарзида «Лисон ут-тайр» («Қуш тили») асарини ёзган.

Фаридуддин Аттор мақбараси, шаҳардан бир неча чақирим кун чиқишда, богсимон, хиёбонсифат жойда бўлиб, яқин-атрофида бир-икки тижорат дўкончасию чоққина емакхонадан бошқа бино йўқ, унга олиб борадиган йўл ҳам алоҳида, кенг, текис, икки бетида ножулар саф тортган, шинам эди.

Афсуски, кечиккандик. Ёдгорликнинг ишчи-хизматчилари кетиб қолишганди, ҳатто қоровулни ҳам топиб бўлмади. Мақбарани теварагидан — темир панжара орасидан ва устидан томоша қилиш билан чекланишдан ўзга чорамиз йўқ эди. Зиёратчилар учун рус тилида чиқарилган «Нишабура» сарлавҳали, тўғрироғи русчага нўноқларча ўгирилган суратли букламда (уни бизга Хайём сағанаси олдида беришди) шундай фикр ва далиллар битилган эди: Шайх Фаридуддин Аттор Нишопурийнинг мақбараси дастлаб шаҳар бош қозисининг саъй-ҳаракати билан барпо этилган. Мазкур саға-

на бузилиб кетгач, Алишер Навоий Аттор қабри устига чиройли бир даҳма қурдирган. Аммо у мақбара ҳам Кажорлар ҳукмронлигининг сўнги даврларида вайрон бўлган. Ҳозирги ёдгорлик 1341 (ҳижрий-қамарий бўлса керак — Қ. К.) Миллий мерос жамияти томонидан буржи мусамман усулида икки гумбазли қилиб тикланган.

Фаридуддин Аттор ёдгорлиги яқинида яна бир тарихий обида — ўз даврининг етук ижодкорларидан бўлган Камололмулк сағанаси ҳам бор. У мумтоз меъморчилик билан замонавий биносозлик анъаналарини мужассамлантирган тарзда қад кўтарганлиги нуқтаи назаридан ўзига хос ва кўркем иншоот ҳисобланади.

ОДАМЛАР ВА ОТЛАР

Вақт кеч бўлишига қарамай Нишопурдан жўнаб юбордик. Икки соатча юриб, дурустроқ жойда тунамоқчи эдик. Бир адашдик. Шу адашиш жараёнида Сабзавор биқинидан ҳам ўтдик.

Сарбадорлар давлати вужудга келган, ўн тўртинчи аср охирида Амир Темури ўз мамлакати ҳудудига қўшиб олган бу таниқли шаҳарга маълум муддат Алишер Навоийнинг отаси Фиёсиддин Кичкина ҳокимлик қилганини эсладик.

Сабзавор билан боғлиқ, хотирлашга муносиб яна бир далил, тарихий шахс бор эди — бу қадимий шаҳарда теран маъноли, нозик қочиримлар, лутфларга мўл ҳикоятлар устаси, кўҳна ва бой Шарқ адабиётида биринчи бўлиб ўзидан аввал ўтган буюк тарихий шахслар, адиблар ҳақидаги нақлу ривоятларни тўлаб, катта адабий-илмий қимматга эга бўлган «Латоиф-ут-тавоиф» («Турли тоифалар тўғрисидаги латифалар») деган китобига жамлаган ва Алишер Навоийнинг юксак баҳосини қозонган Мавлоно Фахриддин Али Сайфий таваллуд топган. Бўлажак адиб ёшлигида Ҳирот мадрасаларида ўқиб, Абдураҳмон Жомийдек устоз таълимини олган, кейинчалик Самарқандга келиб, Хожас Убайдулло Аҳрорга котиблик қилган.

Сайфий ҳикоятларидан

— Шўрвани араб тилида нима дейдилар? — сўрашибди бир арабдан.

— Сахун! — жавоб берибди араб.

— Совуғини-чи? — яна сўрашибди.

— Биз шўрвани совутмасдан ичиб қўямиз, — дебди у ҳозиржавоблик билан.

* * *

Ота-бола айбдорни ҳоким олдига келтиришиб, аввал отани юз дарра урдилар — ота вой, демади. Аммо ўғлини ётқизиб, бир дарра уришлари ҳамон «оҳ!» деб юборди.

— Ўзинг юз дарра калтак еганингда ғинг демадинг, нега энди бунга бир дарра уришимиз билан фарёд чекасан? — деб сўрашибди.

— Аввалги калтаклар менинг танамга ботганди, бу зарба жигаримга тегди, — дебди надарни бузруквор.

Узоқ юриб, Султонобод, Феруз, Бузғон, Чаканд шаҳарчаларидан ўтиб, Эрон вақти билан кечки ўн бир, бизда тунги ўн икки ярим — кечанинг деярли қоқ белида Кучан шаҳрига етиб бордик. Меҳмонхона излаб чорак кам бир соат кўча кездик. Ниҳоят, бир мусофирхона (бундан бошқа сўз билан таъбирлаб бўлмайди) топдик. Уйқусираб эшикни очган мулозим — пастак бўйли кекса киши бизни хушламайгина қарши олди, тезроқ киришга даъват этиб, остона ҳатлаб ўтишимиз билан анча путурдан кетган ёғоч эшикни шарақлатиб ёпди, ҳатто автобусда қолаётган Илҳомжонга «яхши ётиб туринг», дейишга ҳам улгурмадик.

Отахон бизни кичкина, бесаришта ҳовлидаги бинонинг иккинчи қаватига тор, гирчиллайдиган лиқилдоқ зиналар билан бошлаб чиқди-да, икки хонани кўрсатди. Бирига опалар киришди, иккинчисига — биз. Кўнглимизга унча ўтиришмади, бошқа кенгроқ, дурустроқ хона йўқми, деб сўраб эдик, чол жуссасига ярашмаган кўрслик билан:

— Йўқ, хоҳласанглар шу, — деди, — ярим кечада келишадую тагин жой танлашади, — деб тўнғиллади яна.

— Ҳай, майли, — дедик ноилож. Чарчаганимиз учун апил-тапил ечинишга киришдик. Тавозе юзасидан бир оз пойгаҳ ҳам талашдик. Лекин энди уйқуси очилиб кетган жиккак қария каравотлардан бирига астойдил ўтириб олиб, бизни суриштиришга ва гапга солишга тушди. Уй эгасини чиқиб кетинг, дейиш ноқулай, бунинг устига, сиркаси сув кўтармайдиганроққа ўхшаб турибди. Тўнини тескари кийиб олмасин, шу жойдан ҳам маҳрум бўлиб қолмайлик, деб эснаб-эснаб ўтирдик. «Очилган кўриқ» романидаги Шчукар бобони эслатадиган ҳожи Қуломон бобо етмиш саккиз ёшда экан. Асли амали нима билмадиг-у, ўзини худди хўжайиндай тутарди. Икки марта ҳаж қилибди. (Лекин у Маккаи мукаррамани назарда тутдими, Машҳад (Имом Ризо ҳарамини) — сўрамадик. Соч-соқоли бир хил ранг — кумушсимон, бир хил қалинликда — қисқа; соқоли махсус қўйилмаганга, шунчаки ўсиб кетганга ўхшарди.

Мўйсафид қувгина, шайтонгина эди. Гапириш асносида эҳтиросга берилганида бармоқларини силтаб қисирлатар, гоҳ-гоҳ тишлари орасидан ҳуштак чалиб қўярди. Аслида ёшига номуносиб бу бачкана қилиқлар ўзига ярашиб турар, лекин азбаройи толиққанимиздан унинг алмойи-алжойи гапларини кесишга мажбур бўлдик.

26 декабрь, жума

Шундай қилиб, бир-бирига тегиб турган каравотларга тўртовлон жойлашдик. Каравотлар тахтали экан. Энг басавлатимиз Зайнобиддин аканинг бели оғрир эди, қаттиқ ва тор ўрин фойда берди шекилли, саҳар анча дадил турди. Ҳатто бомдодни ҳам каравот устида бошлари пастак шифтга тегай-тегай деб, бир оз энгашиб ўқидилар (ерда ўқишга жой ҳам йўқ эди-да).

Илҳомжон ювингани кирди. Яхши ухлай олмаганими, машқи пастроқ эди. Бояқиш автобусда совқотган бўлса керак. Кеча рулда узоқ юриб чарчаган эди. Бунинг устига раҳбар:

— Илҳомжон, қалайсиз, совқотмадингизми? — деди одатдагидай баланд, тантанавор овозда, гўё шу оҳанг билан унга далда, руҳ бермоқчи бўлгандай.

— Ҳм, — деб қўйди Илҳомжон. Бошқа нимаям десин.

Бомдоддан кейин йўлга чиқдик.

Ширвондан ўтдик. Йўлга гап йўқ. Икки томон даштликлар, ҳайдалган, ҳайдалмаган, нимадир экилган, экилмаган бепоён ерлар. Аммо дарахт дегани жуда кам. Яқин-узоқ тоғлар бепоёнликка қандайдир руҳ, файз бағишлаб тургандай...

Машина ичи совуқ.

Шаҳар ва шаҳарчалар батартиб, озода. Дўконлар се-роб. Шаҳру йўлларда кундузгию тунги чироқлар беҳад кўп: чекка, хилват жойларда ҳам ҳадиксиз юриш мумкин.

Божурга яқинлашяпмиз. Кўчадаги оқ ҳошия-чизиклар, улар ўртасидаги сариқ рангли тунги ёритгичлар йўлнинг бегаидек. Турли кўрсаткич-белгилар беҳисоб.

Паст тоғ ёнбошлари ва қиршовларида бир-бирига ўхшаш уйлар... Ажабки, томлари текис — шиферли, тунукалиги йўқ. Қандайдир шийпоннамо бинолар тепаси эса оқ тунука билан ёпилган эди.

Божурга кираверишда, шаҳар ичида ҳам, йўлнинг икки тарафи, ўртадаги хиёбонларда турли дарахтлар, ҳусусан, қарағай ва арча кўп эди.

Шаҳарни кесиб ўтадиган кўчада нон ёпишаётган экан. Зобитлар камаридан энлироқ, узун-узун — тасма нон деса ҳам бўлади. Ўн дона олдик. Пул берсак, меҳмон экансизлар, деб қайтаришди. Салдан кейин бир ошхонада 1 термос доғ сув учун 150 туман тўлади! Жойлар банд экан, қўшни ошхона столида (йўл бўйидаги бундай емакхоналар ниҳоятда тор, ташқарига икки ё учта стол қўйилган эди) ўтириб тамадди қилаётганимизда эгасининг гаши келиб, тўнғиллади. Ўзи ҳам тунд одам эди...

Бир оз юрганимиздан кейин автобусга солярка қуймоқчи эдик, навбат катта, машиналар уч саф эди, нотўғри туриб олган эканмиз, бир ҳайдовчи ўз ўрнини бериб, манави қаторга кириб олинглар, бўлмаса, сизларга ҳали-вери навбат етмайди, деди.

Ҳа, шунақа дунё-да бу!..

Бир тепаликдаги қадди-қомати келишган от сурати

ҳаммамизнинг диққатимизни тортди. Унинг ёнига йирик хуснихат билан «Туркман оти — дунёда энг олий зотли отдир», деган ёзувли улкан панно ўрнатилган эди.

— Демак, шу яқин-атрофда туркманлар яшайди ва уларнинг йилқичилик хўжалиги бўлса керак, — деди Зокиржон ака.

Шу муносабат билан отлардан гап очилди. Ҳайвон хилларидан инсонга энг яқин ва садоқатли бўлган бу ақлли жониворнинг турлари, фазилатлари тўғрисида ҳар ким ўқиган, эшитганини ўртага ташлади.

Отларнинг келиб чиқиши хусусида тахминий мулоҳазалар бору, аниқ далиллар йўқ. Аммо аввалда ёввойи ҳайвонлар сирасида эркин юрган бу жониворларнинг хонакилаштирилиб, тизгин урилганига беш минг йилдан ошган, деб ёзадилар. Уларнинг зоти икки юздан ортиқ бўлиб, оғир юк тортадиган, йўртоқи (йўрға), аравакаш, спорт отлари, бўрдоқига боқиладиган, қимиз олишга мўлжалланган ва бошқа турларга бўлинади. Уларнинг номлари ҳам ранг-баранг ва ўзига хос: владимир, першерон, голланд йўрғалари, америка стандартбереди, фин, немис, венгер, латиш отлари, шунингдек, қирғиз, кабарда, лақай, қорабоғ, ахалтака, араби, кариб, ёвмут, барбари ва ҳоказо...

Ўзбекистонда эса отларга уларнинг туси, ташқи алоҳида белгиларига, феъл-атворига қараб исм қўядилар: жайрон, саман, кўкқашқа, қорабайир, тўриқ, захча кўз...

Отларнинг ақллилиги, инсон зотига дўстлиги, эгасига садоқати ва бошқа сифатлари акс эттирилган ҳужжатли, бадиий асарлар, фильмлар кўп. Чингиз Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари» қиссаси эса заҳматкаш от (аслида рамзий, албатта) таржимаи ҳоли, умрлик фаолияти, инсоният, жамият ҳаётида тутган ўрни, чеккан азобу уқубатлари, аламли кексалик қисматига бағишланган, яъни от йирик ва зўр бир асарнинг бош қаҳрамони тимсолида гавдалантирилган.

От ҳақидаги ривояту ҳикматнинг саноғи йўқ.

Мен сохти-сумбатидан мардоналик, шиддат, жўшқинлик ёғилиб турадиган бу гўзал махлуқнинг, айниқса, бир хислатига қойил қоламан. Айғир қарин-

дош байталга «яқинлашмас» экан. Мабодо зот олиш мақсадида онаси ё бошқа авлодига кўзини боғлаб яқинлаштиришса ва айғир кейин у бияни таниб қолса, баландликдан жарга сакраб ўзини ҳалок қиларкан!

ГУРГОН — ҚАДИМИЙ АСТРОБОД

Оппоқ қор билан қопланган бу ҳудудларда куёш чарақламоқда эди.

«Сафарингиз бехатар бўлсин!», «Оҳиста юринг!» каби ёзув-шиорлар кишида қандайдир илиқ кайфият ҳосил қиларди. Унча баланд бўлмаган, «чиғаноқ»лари нисбатан кам довонларда ҳам «Эҳтиёткорлик — саломатлигингиз гарови», деган лавҳа ҳайдовчи ва йўловчиларни ҳушёрликка, сергакликка даъват этарди.

Узоқдаги баргсиз дарахтлар ва ҳар турли ҳандасавий шаклларни эслатувчи пастак тоғлар ҳайратни оширади.

Йўлда ДАН назоратчилари борлигидан огоҳлантириб чироқ ёқиб ўтиш бу ёқларда ҳам бор экан, демак, бу борада бутун дунё ҳайдовчиларининг тили бир, якдил шекилли-да.

Салдан кейин исиб, тўнларни ечдик, телпақларни дўппига алмаштирдик.

Озод шахрига ўн чақирим қолганда тоғлар йириклашиб, йўлни қуршаб олди. Уларнинг туси, шакли-шамойили ўзгача — қалин дарахтли тоғлар. Йўл ёқалаб кетган дарасимон пастликдаги дарахтларнинг бир дона ҳам япроғи йўқлиги учун қуриб қолгандай кўринарди. Шунчалар зички, уларни барги билан тасаввур қилиб, ёпирай, дейсиз.

Минудашт шахридан чиқаверишдаги манзара гўзал эди. Ўнгдаги текис қора тупроқли ерлар, чапдаги адирлар, паст тоғларнинг ёнлари шудгорланган, пушта тортилиб, экишга тахт қилиб қўйилган эди. Ора-орада, катта-катта майдонларда қаричга келган ям-яшил буғдой гўё оламга ҳусн бериб турибди.

Тутзор, апельсин ва бошқа мевали боғлар...

Қиршовлари арчазор тоғлар...

Томлар асосан шийпонсифат...

Шу йўлда Алиобод деган учта қишлоқ ва бир шаҳар бор экан. Бу — шиаларнинг тўртинчи халифа Ҳазрат Али ибн Толибни ниҳоятда улуғлашларидан нишонадир (аммо Муҳаммадобод деган жойлар ҳам кам эмас).

Бу ҳудудларда, хусусан, айланма йўл ўртасидаги майдонлар, хиёбонларда танаси йўғон, барглари ингичкароқ турдаги чиройли пальма кўп эди.

Йўл бўйларида болалар гала-гала қилиб боқиб юрган кўй подаларига дуч келдик.

Яна бир Алиобод деган манзилга етмай тушлик қилдик.

Шаҳардан чиққанда норинж, турунж боғлари бошланди: бўлак-бўлак, кўрғазма учун махсус экилгандай; зангор япроқлар орасидан кўзга ташланадиган, деярли бир хил ҳажмдаги тўқ сариқ мевалари гўё қўл билан териб чиқилган каби эди. Бу ёқларда, ҳатто ҳовлиларда ҳам нукул апельсин ва мандарин етиштириш урф экан — бизнинг Гуркировда фақат анор экилгандай.

Илгарироқ Хуросон остони (вилояти)нинг бўш ётган бепоён ерларини кўриб, қишлоқ хўжалигига эътибор мундайроқ шекилли, деб ўйлаб эдим. Гулистон вилоятидан, хусусан Алиобод шаҳридан ўтгач, фикрим ўзгарди. Ерлар ниҳоятда текис ҳайдалган, чиройли эгатлар олинган эди. Шудгорланган ерларни яна қайта ҳайдашмоқда эди. Демак, булар «Куз ҳайдасанг ҳам юз ҳайда», деган ақидага амал қилишади чоғи. Эҳтимол, тупроғи қаттиқ ё бошқа сабаби бордир. Лекин ҳар қандай ерга ҳам ишлов қанча кўп берилса, ҳосилдорлик шунча яхши бўлиши баҳс талаб масала эмас.

Катта-катта пайкалларга карам, помидор ва бошқа полиз, сабзавот экилган, экилмоқда эди. Цитрус ўсимликлари, гул кўчатлари раста бўлиб улғаймоқда, умуман самарасиз ер йўқ ҳисоби.

Тошкент вақти билан кечки соат бешларда Гулистон вилоятининг маркази Гургонга кириб борганимизда ҳаво анча илиқ, одамлар енгил кийимда юришар, аксарияти бош яланг эди.

Дарахтларнинг кўплиги, уларнинг йўл бўйларига, хиёбонларга тартиб билан экилганлиги шаҳарга чирой бағишлаб турарди.

Ҳозирги Эроннинг шимоли-шарқий қисмида жойлашган йирик шаҳарлардан бири Гургоннинг аввалги номи Астробод бўлиб, бронза давридаёқ жануби-шарқий Каспий бўйининг йирик марказларидан эди. Шаҳар яқинида олиб борилган қазималарда қўлга киритилган археологик топилмалар Астрободнинг милoddан аввалги 3—2-минг йилликлар давомида юксак тараққиётга эга бўлганлигидан шохидлик беради, дейилади манбаларда.

Астробод узоқ йиллар темурийлар салтанати таркибида бўлиб, айниқса, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги пайтларида энг бой ва муҳим вилоятлардан, умуман, мулки Хуросонда ҳар жиҳатдан пойтахт Ҳиротдан кейинги кент, таянч нуқта ҳисобланади, шу боисдан у ерда, асосан, подшонинг хос, содиқ кишилари, валиаҳд шаҳзодалар ҳоким бўлганлар.

Жумладан, мумтоз адабиётимизнинг кўкка бўй чўзган пойдор, сержило устун, ғазал, нафақат ғазал, бадиият мулкининг султони-шоҳи, Ҳирот маданият-маърифат гулшанининг ўктам боғбони Навоий ҳам...

Астробод Туркман давлати билан чегарадош эди, мана шу ҳудудни мустаҳкамлаш, қўшнилари билан муносабатни яхшилаш зарурати туғилади. Академик Азиз Қаюмовнинг «Ажойиб кишилар ҳаёти» туркумидаги «Алишер Навоий» номли илмий-бадиий биографик асарида ва бошқа адабиётларда ёзилишича, туркман давлатининг ҳукмдори Ёқуббек Навоийни гоятда ҳурмат қиларди.

Тарихий ва замонавий китобларда Алишер Навоийнинг Астрободга юборилиши сабаби борасида турлича фикрлар мавжуд. Яъни, Навоийнинг инсонпарварлиги, ҳалолу ростгўйлиги Султон Ҳусайн саройидаги айрим вазиру вазаролар қалбида ғашлик, ҳасад оловини ёқиб, улар адолатпарвар амир ва шоир устидан подшога такрор-такрор арз этадилар. Масалага яна ўзгача тус берувчилар — Ҳусайн Бойқаро ўз дўсти-қадрони, улкан истеъдод эгаси, нозик кўнгил шоири алломани ғаламис аёнлар қутқуси, гаразидан эҳтиёт қилиш мақсадида уни Ҳиротдан вақтинча узоқлаштириб туришни маъқул кўради, дегувчилар ҳам бор. Бизнингча, фаразларнинг бари ҳам маълум асосга эга эди.

Ҳарнечук, аксарият тадқиқотчиларнинг қарашларида, бадий асарларда Навоийнинг Астрободга ҳукмдор этиб тайинланишини Мир Алишернинг хоҳиш-иродасисиз юз бергандай, бу ҳодиса, бу даврни шоир умри дафтари-нинг зерикарли, зорлиғу изтиробларга тўла саҳифалари сифатида талқин қилишга мойиллик яққол сезилади.

Навоийнинг Астрободга юборилиши тафсилотлари улуғ шоир билан замондош атоқли муаррихларнинг китобларида ҳам қисман ёритилган. Жумладан, саховатпеша аллома ҳомийлигида камол топган Хондамир бобоси ва устози Мирхонднинг тарихий маълумотларини такрорлаб, давом эттиради: «...Олий макон хоқон (Султон Ҳусайн Бойқаро — Қ. К.)... Журжонда¹ ҳоким бўлиб турган амир Мўғулни пойтахтга чақириб олиш, султон ҳазратларининг яқин дўсти Низомуддин Алишерни дорулфатҳ Астрободнинг ҳокимлиги билан сарафроз қилишга майл қилди, равшан дилидаги сирни тўғри тадбирли амир олдида ўртага қўйганда, Тангрига шукрим, аввал тариқат сулукига муҳаббати ортиқлигидан муаттар хотирига хоқонийнинг муҳим ишларига кафил бўла олиши ва бу амрни қабул қилиши хусусида оғиз очмади. Лекин хоқон ўтиниб сўрагандан ва муболағадан кейин рози бўлди»².

Тарихчи олимнинг таъкидлашича, адолат хислатли Амир (Навоий)нинг келиши муносабати билан уламою фузалолар бағоят мамнун бўладилар, раият, деҳқонлар амну омонликка, фароғат ва осудаликка эришадилар. Мозандарон, Рустамдор, Филон вилоятларининг ҳокимлари Астрободга туҳфалар билан элчилар юбориб, мулки Хуросон пешволаридан бирини ҳокимият тепасига келганлиги билан муборакбод айлашиб, унинг амру фармони адосига, яхши қўшничилик ришталарини мустаҳкам тутишга ҳозир эканликларини маълум қиладилар. Султон Ёқуб мирзо ҳам бир неча бор улуғ шоир-ҳокимга ишончли кишилари орқали шарафли либослар, тансиқ таомлар, Астробод раҳбарияти ва аҳли манфаатларига мос келадиган фармон ва

¹ Журжон — Гургон (Астробод)нинг арабча номи.

² Навоий замондошлари хотирасида. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 й, 125-бет.

ёрлиқлар жўнатиб, юксак илтифот кўргузади, камоли муҳаббат ва яқин дўстлик туйғуларини изҳор этади.

Албатта, ўз навбатида Алишер Навоий ҳам унга лутфу-марҳамат кўрсатганларнинг элчиларини от, зар, заррин чопонлар билан сийлаб, улар орқали мазкур ҳокимларга пешкашлар инъом этиб, ўзининг баланд ҳиммати ва олий мурувватини намоён қилади. Бениҳоя давлатмандлиги, сарафрозлиги, адолатлилиги, раият-парварлиги билан эл ва қўшнилари ҳурмати-этиборини қозонади.

Атоқли шоир ва олижаноб инсон Навоийнинг қадами қутлуғ келиб, туркманлар ва бошқалар билан астрободликлар орасидаги муносабат ижобий томонга кескин ўзгаради, ўзаро савдо-сотик ишлари, биродарлик ривожга юз тутади.

Китоблардаги тасвирларга қараганда, Астробод табиати ўша замонда ҳам сўлим ва тароватли, шоирга илҳом бергувчи манзаралар мўл бўлган.

Хуллас, Навоий Астрободда илму ижод билан ҳам, давлат юмушлари билан ҳам жиддий шуғулланади: идора ишларида тартиб ўрнатади, халққа зулму озор етказётган айрим мансабдорларни вазифасидан четлаштиради, олиму уламолар, шоиру фузалолар, аҳли санъат билан гурунглари, ижодий суҳбатлар уюштириб, уларга маънавий ва моддий ёрдам кўрсатади. Шаҳар ободончилиги борасида бир талай тадбирларни амалга оширади, «гул сочувчи Астробод ул кишининг шарофатли қадами баракотидан гулистони Эрамнинг рашкини келтиради¹»ган даражага етади. Айни вақтда Навоий Ҳирот билан узвий алоқада бўлиб, Ҳусайн Бойқаро ва бошқаларга бот-бот мактублар ёзади, пойтахтдан олисда туриб ҳам подшо ва унинг амиру аъёнларини адлу инсофга, имону эътиқод мустаҳкамлигига, халқпарварлик ва маърифатпарварликка даъват этади.

Мутафаккир, адиб ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг Астрободда бор-йўғи икки йилга яқин (1487—88-йиллар) ҳокимлик қилиши музофот номининг кенг ёйилишига, янада равнақ ва шуҳрат топишига катта ҳисса қўшди. Раҳбаримизнинг узоқ бўлса ҳам, бу йўна-

¹ Юқоридаги китоб, 89-бет.

лишни танлаши боиси ҳам шу — бобокалонимиз, фахру ифтихоримиз қадами теккан заминни кўрмоқ, зиёрат қилмоқ орзуси эди. Аввалги сафарлар Эрон худудидан ўтганимизда бу кўҳна ва тарихий воқеаларга бой масканга йўлимиз тушмас ва Навоий қадамжоларини тавоф этиш армон бўлиб қолар эди. Аллоҳга шукрки, шул орзу-ниятимиз мустажоб бўлди, буюк армонларимиздан яна бири ушалди. Фақат Гургон замонавийлашиб, тарихий жойлар камайиб кетгани учунми, бино ва йўлларда, ножу ва арчаларнинг ям-яшил япроқлари қатида ҳазрат Навоий бўй-басти, нафаси сезилиб турганга, шахсан менинг тасаввуримдаги шаҳарга унчалик ўхшамасди. Лекин барибир ёрқин туйғуларга тўлаётган кўнглимнинг таскин топаётганини аниқ ҳис қилардим.

Шаҳар марказидан тўғрига — Техронга, ўнгга Оқ қалъага кетилар эди. Биз шу тарафга бурилдик.

Икки ёқлама кенг йўл, далалар ям-яшил буғдойзор.

Оқ қалъа маркази Гургондан 15 километр экан. Ёни-лғи қуйиш шохобчасини топдик. Машина кўп эди, автобусни навбатга қўйиб қўйгач, ўша ердан Муҳаммад Содиқ таниши Мажид охунга сим қоқди.

Ободлиги ўртача, дов-дарахт нисбатан кам кўчаларда шоир Муҳаммад Юсуф ҳавас қилган узун қўйлак туркман қиз-аёллари шошилмай, бўйчан қадларини кўз-кўзлагандай солланибгина юришарди.

Кўп ўтмай Мажид охуннинг вакили, марғилонлик савдогар Камол ҳожи ва салдан кейин унинг ўзи етиб келди-да, бизни бошлаб кетишди.

Торгина саҳнли ҳовлига кирдик. Саҳннинг чап томонида бир қаватли эскироқ, ўнг тарафда икки ошёнли янги уйлар бор эди. Тепага кўтарилдик. Даҳлиз ва меҳмонхоналарга қалин туркман гиламлари тўшалган, печкада газ гурилларди. Чироқ ҳам газга ёнаркан.

Иссиққина, ораста хонада суҳбатлашиб ўтирдик. Мажид охун бизнинг янги таъбиримиз билан айтганда — талбиркор, «Мажид» фирмаси, тилла билан машғул савдо дўконига эга экан. Унинг айтишича, Оқ қалъада, асосан, туркманлар истиқомат қилишаркан. Иқтисодий аҳвол яхши, фақат бир ўкинчлари — туркман

мактаби йўқ экан. Лаҳжаларига форсий сўзлар аралашиб кетгани учун гапларини англаш қийинроқ эди.

Бизни кутиб олишга чиққан Камол ҳожи Мажид охун билан ҳамкор экан. Улар дастлаб ҳаж йўлида танишиб қолишган, шундан бери борди-келди қилиб туришаркан. Ҳа, одамзотнинг шундай ажойиб фазилатлари бор-да — бу ер билан Фарғона ораси ҳазилакам масофами!

Мажид охун Самарқандда, Кўқон, Фарғона ва Андижонда бўлган экан. Камолжон бу шаҳардан катта юк машиналарида кўй ёғи (демак, Андижон бозорларида Эронники деб сотилаётган йирик, қизғиш думба мойлар шу ёқдан бораркан) олиб кетаркан. У Тошкентдан самолётда Техронга учиб келиб, Оқ қалъага такси кира қилиб келаркан.

Камолжон асли олий маълумотли агроном экан. Кейин маҳалла фуқаролар йигини раиси бўлибди. Олти нафар фарзандидан ўн олти ёшли энг кенжаси оғзидан қон келадиган бўлиб, бир ярим йил дўхтирма-дўхтир, касалхонама-касалхона юрибди. Шундан кейин у савдога ўтибди.

— Қизларни чиқариш, ўғилларни уйлантириш керак, — дейди у Шафиқа хоним ҳасратини такрорлаб. — Муҳаммад пайғамбаримизнинг нафаси теккан савдода гап кўп экан. Худога шукур, мана, кам бўлма-япмиз. Машинали бўлдим, рўзгорни эплаб олдим, ҳатто онамни ҳажга обориб келдим...

Дастурхонга таом тортилди. Шўрва — биздаги картошка қўғирма, фақат суви кўпроқ, оқ палов билан меҳмон қилишди.

Камолжон Бобур халқаро экспедицияси сафарларидан хабардор эди, шу ҳақда мезбонга сўзлаб ўтирди.

Мажид охун («охун» бу ерда домла, уламо маъносида)нинг издаҳомда бирга бўлган тadbиркор укалари Бобур халқаро фонди билан ҳамкорлик қилиш истагини изҳор этдилар.

27 декабрь, шанба

Бепоён Эрон мамлакатининг бу қисмидан юришдан яна бир мақсад, юқорида зикр этилгандай, турк-

манларнинг улуғ мутафаккир ўғлони, эл дарди, эзгу умидлари, умр шиддати ва ҳикмати ила йўғрилган содда, халқчил шеърлари билан доврұқ қозонган шоир Маҳтумқули — Фироғий (1733—1793 йиллар) қабрини зиёрат қилиб, унинг ҳоли-ҳолатини билмоқ эди. Лекин Муҳаммад Содиқ жанобларининг танишлари азбаройи у билан дийдорлашиб қолиш илинжидами, ё яхши билмасликлариданми, бизни чалғитишган, Оқ қалъадан Маҳтумқули абадий макон топган жойгача Қори домла телефонда эшитганидай 15 чақирим эмас, балки юз эллик километр экан. Бориб-келиши бир кунлик йўл демак. Экспедиция учун ҳар кун, ҳар соат санокди, ғанимат эди. Азонда янги биродарлар билан хайрлашиб, Техрон сари равона бўлмакдин ўзга чора қолмади. Биз билан кўришганидан, айниқса, Камолжон кўп хурсанд бўлди ва бизни йўқлаб Андижонга албатта ўтишини билдириб қолди.

Гургондан кейинги шаҳарларнинг марказий кўчаси ўртасидаги бульвар-пушта, чорраҳалардаги йўл ўрталари ҳам чиройли пальма ва бошқа дарахтлар билан безантирилган эди.

Яна мандаринзор боғлар ёнидан ўтяпмиз. Идоралар олди ва ҳовлиларда ҳам шиғил мевали мандарин ё апельсин дарахтлари яшнаб турибди. Йўл-йўлакай Алишер Навоий Астробод иқлимини таърифлаб айтганидек, бир кунда тўрт фасл аломатларига гувоҳ бўлиб боряпмиз. Шудгорлаб қўйилган ерлар, раста-раста ўсиб ётган полиз экинлари баҳорни эслатар, сап-сарик пишган, баргидан кўп апельсин, мандарин мевалари айнаи ёздан — пишиқчиликдан нишона эди. Ҳолбуки, қиш эди.

Шаҳарлар оралиғида ўнлаб километр масофа бўйлаб саф тортган, икки қайрилма «шоҳ»ли устунларга осилган чироқлар тунги ҳайдовчилар йўлини нурафшон қилиб туради.

Бек («яхши» маъносида) шаҳри йўли бўйидаги уйлар кўш қаватли бўлиб, тепаси яшаш жойлари, биринчи қавати дўконлару устахоналардан иборат эди — худди Машҳад шаҳридаги каби...

Сори (Мозандарон вилояти маркази)нинг кенг ва равон, алвон-алвон чироқ-гуллар билан ясатилган

йўллари, гўзал хиёбонларини кўриб, аввалгидай ҳаяжонланмадик. Аввало, Эрон худудида бундай жойларни кўравериб кўзларимиз кўникиб бормоқда, қолаверса, энди Ўзбекистонда, хусусан Андижонда ҳам чарогон, гулафшон кўчалар кўпайиб қолган эди.

Соридан Техронга икки йўл кетарди, биз Ферузкўҳ сари бурилдик.

Ферузкўҳ — қадимий, номи анча таниш қасабалардан. Бир қанча тарихий китобларда Соҳибқирон Амир Темурнинг Ферузкўҳ қалъасини¹ қандоқ осонлик билан қўлга киритгани баён қилинган. Хусусан, Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарида темурий жангчилар биринчи ҳамладаёқ Мозандароннинг эпчил, девсифат уч юз аскарлари кўриқлаб турган кўрғон шаҳарбандини забт этгани, «қалъа бошлиқлари бошни қуллик чизифига ва қадамни итоаткорлик доирасига киритиб (қалъадан) чиқишгани, ҳазрат Соҳибқирон ўзининг подшоҳлик одатига кўра, уларнинг гуноҳ ва хатоларини афв айлаб, меҳрибонлик ва раҳм-шафқат ила тақдирлагани» ёзилган.

Гургон — Техрон автойўлининг қоқ ярмидан, яъни 215-километрдан кейин кечагидан пастроқ, қуюқ дарахтзорли довон бошланди ва бу манзара узилиб-узилиб, анча давом этди. Ўнгда — йўл билан тоғ ўртасидаги чуқур сайхонликда шолидан бўшаган ерларда подапода қўйлар ўтлар, атрофда асалари қутилари ҳам сероб эди.

Ажабки, дарахтларнинг бўй-баствлари тоғ ёнбошларида ҳам, тепаларида ҳам, яъни кунгаю кун тушмас жойларда бир хил эди. Уларга қуёшнинг таъсири йўқмикин?

Довонлар ҳамон бўлиниб-бўлиниб яна пайдо бўлади. Бўлак-бўлак — етим тоғлар кўп.

Икки томонда тоғлар тепасигача зина-зина бўлиб кетган (Кобулдагидай) ё кўндаланг тушган уйлар — деярли бари гиштли, мрамар, оқ сувоқдилари ҳам бор...

Кейин яланғоч сурмаранг тоғлар бошланди.

Бир неча кундан буён уйқу чала эди. Бошларимиз эгилиб, беихтиёр тебрана бошлаймиз.

¹ Ферузкўҳ қалъаси — Эрон шимолидаги Эльбрус тоғларида жойлашган ўрта асрларга мансуб қалъа, ҳозир харобалари бор.

Бир жойда ёмғир севалаётган бўлади, салдан кейин — йўқ. Куёш ҳам гоҳ кўринади, гоҳ — йўқ.

Биз Эроннинг шимоли-шарқ қисмида бормоқдамиз.

Ниҳоятда содда ва бежирим, пухта, ёруғ ва озода, узун, айланали туннеллар учрайди. Ферузкўҳга етай деганимизда ана шундай ер ости йўлларининг иккитасидан ўтдик. Техронгача 150 километр қолди.

Тоғларда ола-чалпоқ қорлар...

Довон баланд, автобусимиз чираниб чиқиб борадир.

Довоннинг энг юқори қисмида ҳам устунларда чироклар пориллайди.

Ферузкўҳни, доврўғи ва ёзув-лавҳаларда кўп зикр этилишига қараганда катта шаҳар бўлса керак, деб ўйловдим, ўртгача бир туман марказича бор экан.

Чорраҳа ўртасидаги тўгарак майдонга алоҳида зеб бериш ҳамма жойда расм эди. Майдон баланд кўтарилиб, атрофи суйри қилинар ва манзарали дарахтлар экилиб, ораларида, асосан, қушларнинг ҳайкаллари ё қотирилган нусхалари парвоз ҳолатида ифодаланар эди. Умуман, биз ўтиб келаётган йўл четлари, хиёбонларда паррандалар тасвири кўп: оққуш, балиқчи қуш, афсонавий қушлар... Ферузкўҳда ҳам шундай манзараларга гувоҳ бўлдик. Лекин ён-атрофда негадир парранда зоти кўринмасди. Кимда нима кам ё йўқ бўлса, шуни орзу қилади-да...

Техронга 130 километр қолди.

Қор майдалаб, бироқ шамол билан шиддатли ёғмоқда.

Довондаги ресторанда тушлик қилдик. Бир катта ва бир кичик сихдан кабоб, нон, чой, қатиқ, бир неча палла пиёз 30 доллар бўлди!

Дарвоқе, аввалги сафарномаларни ўқиган ижодкор танишлардан бири «қорин тўйғазишни ҳам баъзи ўринларда муаммо даражасига кўтариб юборибсиз» («кўп ёзибсиз» дейишдан истиҳола қилди чамаси), деб қолди. Бошқаларда ҳам шундай фикр туғилиши мумкин. Изоҳ шундай: овқатланиш ёки энгил тамадди жараёнларини муфассалроқ тасвирлашдан мурод, аввало, муайян юрт ё шаҳардаги миллий-маҳаллий озиқ-овқат

турларини, уларнинг нарх-навосини, ошхоналардаги хизмат кўрсатиш одоби, маданиятини, пазандачилигини кўрсатиш, таққослаш бўлса, иккинчидан, ўз маҳаллий таомларига ўрганган одамларнинг бошқа бир миллат ё халқ емакларига кўникиши қийинлиги, мижозлар, таъблар, дидлар хилма-хиллиги ва ўзига хослигини баҳоли қудрат акс эттирмоқдан, китобхонда маълум тушунча ҳосил қилмоқдан иборатдир.

ТЕҲРОНДА

Теҳронга яқинлашяпмиз. Қор ҳамон бўраламоқда.

Шаҳар остонаси (катта бир мамлакат бўсағасидай туюлди менга)га етдик. Икки томондаги адирсимон тоғларнинг ёнларида, тепаларида, пастликларда, йўл четидаги жамики бўш майдонларда боқий яшиллик тимсоли бўлмиш арчалар қорни, совуқни писанд этмай, қунишмай, эгилмай, мағрур яшнаб турарди. Шунча катта ва ноқулай ҳудудларга кўчат ўтқазиб чиқишни эса оддий тасаввурга сиғдириш қийин эди!

Кўчанинг икки бетида раста ножузорлар бошланди.

Сўнг катта, кенг ва тўғри, бир неча сафли йўллар (ўртада автобус, троллейбуслар учун махсус қаторли)дан Теҳрон ичига кирдик. Автоулов қатнови Деҳли, Лоҳур, Даккадагидай тиғиз, лекин у миллионер шаҳарлардан фарқли ўлароқ, бу ерда тартиб бор, ҳаракатланиш қоидаларига росмана риоя қилинади. Рангли, осма назорат чироқлари, ҳатто сонияларгача санаб турарди.

Меҳмонхона ахтаришга тушдик. Бир одам маслаҳати билан беш чақиримча орқага қайтдик (орқага қайтишнинг ўзи кўп душвор иш — анча олдинга юриб, айланиб келинади). Лекин тавсия этилган, шаҳар салобатига мос виқорли меҳмонхонанинг нархи ҳам баланд, фойесининг ўзи камбағалнинг эмас, бойнинг томорқасидан ҳам анча катта эди. Қора шол рўмоли икки форс қизи ва бир эркак маъмурлар билан Муҳаммад Содиқ менинг ҳавасимни келтириб тиллашди. Бошқа хоналарда ҳам ёш-ёш жувонлар ишлаб ўтири-

шибди. Уларда ҳижоб, баъзиларида, ҳатто рўмол ҳам йўқ — яланғбош, костюмда...

Биринчи қаватнинг ўзида барча маиший хизмат масканлари, намозхона ҳам мавжуд эди.

Изланишда давом этдик.

Ҳўл қор ёғмоқда.

Йўлда, четроққа аранг чиқиб тўхтадик. Раҳбар билан таржимонимиз ўша атрофдаги маҳкамадан элчихонамизга қўнғироқ қилдилар. Элчихонамизда бизни, яъни Бобур халқаро экспедициясини кутишмоқда экан.

Такси ёлладик. Муҳаммад Содик унга ўтирди. Ортдан биз жўнадик. Кетяпмиз, кетяпмиз... Ёпирай, шаҳар дегани ҳам шу қадар улкан, бепоён бўладими? Кўчаларнинг тўғриси ҳам, айланаси ҳам, «чиғаноғи» ҳам кўп. Баланд бинолар беҳисоб, пурвиқор, ранг-баранг.

Оппоқ қор, тунги чироқлар Техронга янада фусункорлик ва улуғворлик, сирлилик бағишлаётгандай эди.

Ҳамон айланиб-айланиб юряпмиз, худди тушдаги каби йўлимиз унмаётгандай, манзилга етай демаймиз. Агар такси бўлмаганда, ўзимиз эрталабгача шаҳарни кезиб чиқармидик, билмадим. Хуллас, таксичи ҳам Ўзбекистон элчихонаси манзили — Настарон кўчаси жойлашган Фармония мавзеини яхши билмас экан, адашиб-адашиб, сўраб-сўраб (бир хиёбон ёнидан тўрт марта ўтдик), салкам икки соатда ваколатхонамизни топдик. Элчимиз Икромжон Ақромов ва унинг ёрдамчилари кутиб олишди.

Такси ҳайдовчининг адашувиға сабаб, у «Настарон»-ни «Пастарон» деб (нарироқда шу номдаги кўча ҳам бор) эшитган экан.

Бизни бир неча кўча нари Ниоворон боғи яқинидаги Эрон Ташқи ишлар вазирлиги меҳмонхонасига олиб боришди. 3-қаватдаги рўпарама-рўпара бўлмаларга жойлашдик. Гап йўқ: хоналарда телевизор, магнитофонли катта радиоприёмник, креслолар, якка ва жуфт каравотлар, ювиниш хоналари... Полнинг очиқ ери йўқ — қалин палос тўшалган. Совутгичда турли-туман ширинликлар, анвойи идишларда салқин ичимликлар... Шулар орасида Бавариянинг спиртсиз пиволари ҳам маржондек териб қўйилганди.

Оқшом телевизорда шу куни Эроннинг Бам шаҳ-

рида содир бўлган табиий офат — кучли зилзила ту-
файли юз берган вайронгарчилик, талофатларни на-
мойиш этиб қолди. Аҳвол ўта нохуш ва аянчли эди.
Зокиржон ака шитоблик билан Андижонга, ўғли Зо-
ҳиджонга қўнғироқ қилди. Зоҳиджон Москва телевиде-
ниеси мазкур фожида аввал йигирма беш минг, ке-
йинроқ қирқ минг киши ҳалок бўлгани тўғрисида ха-
бар берганини, биздан жуда хавотирланишаётганини
билдирди. Раҳбар зилзила бўлган шаҳардан анча олис-
да, Техронда эканлигимизни айтиб, унинг кўнглини
тинчитди.

Биз беихтиёр ўтган сафар — 2000 йили Ҳиндис-
тоннинг Лакнов шаҳрида юрганимизда Москва матбу-
отининг «Непалда олти нафар қуролланган ўзбек қўлга
олинди», деб хабар тарқатгани ҳам шундай ташвиш ва
хавотирга сабаб бўлганини эслдик.

28 декабрь, якшанба

Эрталаб элчимиз, консулхонамиз котиби Низомид-
дин, элчихонамиз ходими Бобур ҳамроҳлигида Эрон
Ташқи ишлар вазирлиги қошидаги Сиёсий ва халқаро
тадқиқотлар институтига бордик. У ерда биз билан уч-
рашув мўлжалланган эди.

Анжуманни институтнинг тарих ва маданият де-
партаменти раиси жаноб Назар Оварий очиб, бизга
мезбонларни (улар етти-саккиз киши эди) таништи-
рар экан, бинонинг институт ҳузуридаги хорижий мам-
лакатлар билан алоқадор ҳужжатлар архиви эканлиги,
унда қирқ миллиондан ортиқ қимматли далил-ашёлар
мавжудлигини таъкидлаб ўтди. Кейин элчимиз Илҳом-
жон Акрамов Бобур халқаро фонди ва унинг илмий
экспедицияси, уларнинг ташкилотчиси, раҳбари, Ўзбе-
кистон Республикаси Олий Мажлиси депутати Зокир-
жон Машрабов фаолияти тўғрисида сўзлаб берди.

Раҳбаримиз, аввало, Бам шаҳридаги зилзила ту-
файли Эрон халқи бошига тушган оғир мусибат муно-
сабати билан ҳамдардлик изҳор қилди. Бобур фонди-
нинг аждоқларимиз қолдирган бой маданий мерослар-
ни тўплаш ва ўрганишдан иборат мақсад ва режалари,
экспедициянинг ўтган гал кўҳна ва бой тарихга эга
бўлган Эрон мамлакати заминига қилган сафари чоғи-

да амалга оширилган ишлар, изланишлар натижалари асосида яратилган фильмлар, китоблар ҳақида қисқача ахборот берди. Мустақиллик туфайли Ўзбекистонда халқнинг маданий бойликларини, қадриятларини тиклаш, улуғ аждодларимиз хотирасини абадийлаштиришга эътибор мислсиз даражада кучайгани, Ал-Фарғоний, Исмоил Бухорий, Имом Термизий ва бошқаларнинг юбилейлари халқаро миқёсда нишонлангани, уларнинг қабр-мақбаралари батамом қайта таъмирланиб ободонлаштирилгани тўғрисида жўшиб гапирди. Эрон Ислом Республикасининг аввалги элчиси жаноб Наракиён илтимосига кўра, ноёб Усмон Куръонининг фотонусхасини бир неча кун аввал Машҳаддаги Имом Ризо ҳарам мажмуининг Куръон китоблари мозийгоҳига топширганини алоҳида қайд этиб, деди:

— Бизнинг илтимосимиз, мақсадимиз иккита: Теҳрондаги миллий кутубхонада сақланаётган «Куллиёти Бобур» ва Имом Ризо ҳарам музейидаги «Хатти Бобурий»дан нусха олиш. Бу борада кўрсатажак ёрдамларингиз, ўйлайманки, Ўзбекистон билан Эрон мамлакатлари ва халқлари ўртасидаги маданий алоқалар, ўзаро ҳамкорликнинг мустаҳкамланишига ва кучайишига хизмат қилади.

Сўзи ниҳоясида Зокиржон ака «Бобурнома»нинг Бобур фонди томонидан чоп этилган гўзал нашрини институт кутубхонасига ҳадя этди.

Раис жаноблари ҳамдардлик ва китоб учун миннатдорчилик билдираркан, элчиларингиз сизлар учун кўп жон койитди, фикрлашиб турдик, ушбу тадбирни ҳам анча аввал у киши билан бамаслаҳат тайин қилган эдик, деди, яхши етиб келдиларингизми, муаммолар, қийинчиликлар бўлмадими, деб ҳол сўради. Раҳбаримиз ҳаммаси жойида, анча-мунча қийинчиликларга ўрганиб қолганмиз, дея луқма солди жавоб ўрнида.

Назар Оварий ўрта бўйли, буғдойранг, камон қош, истарали, хушмуомала, хушчақчаққина эди. Кулранг, чакмонсимон — узун энсиз, бўғма ёқали кўйлак кийган. Ўнг қўлининг номсиз бармоғига кумуш узук таққан эди. Олди сийраклашган сочи ҳам кумуш ранг, калта кузалган соқоли сочига нисбатан оқ, мўйлови

мош-гуруч. Сочининг бир вақтлар қалин ва жингалак бўлганлиги қолган қисмидан сезилиб турарди.

— Халқларимиз тарихи, адабиёти, дини муштаракдир,— дея асосий мавзуга кўчди раис, — қадимий илдизга эга бу яқинлик бизга қимматли меросларимизни биргаликда тиклашга асос беради, сиёсий ва иқтисодий муносабатлар ривожланиб борар экан, маданий алоқалар ҳам тараққий қилиши керак. Бу жуда муҳим масала. Ҳар бир мамлакатнинг асосий бойлиги — бу унинг халқи ва у қолдирган маданий меросдир. Мен илмий изланишлар бўйича сизлар билан ҳамкорликка тайёрлигимни айтишдан мамнунман. Зеро, бундай ҳамкорлигимиз ҳам азалийдир. Мана шундай ташрифлар, делегациялар алмашинуви ғоят фойдалидир. Муҳими — давлатларимизнинг раҳбарлари ҳар томонлама ҳамкорлик тарафдорларидир. Сизларнинг илтимосингизга келсак, ўрганамиз, ўйлаймизки, албатта ҳал бўлажак. Ва умид қиламанки, сафарларингиз муваффақиятли давом этажак.

Раис жаноблари сўзининг якунида ўн олти жилдга мўлжалланган «Ислом қомуси»нинг ҳозирга қадар нашр этилган олти китобини (Бобур Мирзога оид саҳифалари алоҳида белгилаб қўйилган эди) экспедициямизга туҳфа қилди.

Зокиржон ака Назар Оварийни Андижонга лутфан таклиф қилди.

— Бизда меҳмонга чақирсанг, у жуда тез келиб қолади, деган мақол бор, — деб кулди раис, бошқа меҳмонлар ҳам унга жўр бўлдилар.

— Бош устига, — деди раҳбар ва раисга қарсақлар остида Бухоро зар чопонини кийгизди.

Мулоқот мобайнида ёнимда ўтирган Муҳаммад Содиқ пичирлаб: «Зокиржон аканинг фотоаппаратини тизатиб қўйдим», деб суюнчилади. У фотоаппаратни Машҳадда бузиб қўйган, шундан бери бояқиш хижолатда эди.

Муҳаммад Содиқ фотоаппарат, уяли телефон (аслида бу ибора бизнинг тилимизга мос эмас, уни жўнгина қўл ёки чўнтак телефон деявериш керак) каби майда-чуйда, нозик матоҳларни кавлашни яхши кўрар, уларнинг сиру асрорларини пухтароқ билиб олишга

ҳаракат қилар, шунинг учун қўлига тушган нарсани бир пачоқлаб қайта тикламагунча кўнгли ўрнига тушмасди. Атоқли ёзувчимиз Саид Аҳмаднинг бир хутум¹ қария тўғрисидаги «Кўли қичиган чол» деган ҳикояси бўларди. Таржимонимизнинг ишларини кўрсам, ўша ҳикоя эсимга тушаверади.

Қайтишда бир ҳол эътиборимизни жалб этди.

Бамдаги зилзиладан зарар ва жабр кўрганлар учун Қизил Ярим ой жамияти томонидан муқошишларда, хиёбонларда хайрия қутилари, чодирлари ташкил этилган, уларга кимдир пул, кимдир кийим-бош, одеял ва бошқа нарсалар ташлаб кетишарди. Чунки Кермон (маҳаллий аҳоли, шу жумладан, теҳронликлар «Герман» талаффуз қилишади) вилояти маркази, пойтахтдан минг чақирим шарқи-жанубда жойлашган Бам — сайёҳлик ва маданий аҳамиятга молик катта, нуфузли шаҳар ер билан яксон бўлган, Эрон телевидениеси воқеа юз берган жойларни, ўлганлар, ярадорлар, девор-ғишталар, бетонлар остида қолган кексалар, аёллар, болаларни, уларнинг фарёд уриб йиғлаётган жигаргўшаларини, бошқа аянчли манзара-ҳолатларни дам-бадам кўрсатиб турарди. Юрт мотамзада эди.

Низомиддин ва Бобурнинг айтишича, Эрон аҳолисининг сони кейинги йигирма икки йилда ўттиз миллиондан олтмиш миллионга етган. 1970 йилларнинг охиридан урушлар туфайли мамлакатда, хусусан, қишлоқларда яшаш даражаси пасайиб кетгач, қўплар шаҳарга — марказга интила бошлаган. (Ҳамма жойда, барча замонларда шундай бўлади, чунки шаҳарда пул топиш имкони, йўллари кўп.) Ўшанда Теҳрон нуфуси икки миллион бўлган, айтилишича эса ўн-ўн уч миллион орасида экан.

Собиқ шоҳ Муҳаммад Ризо Паҳлавий даврида пойтахт аҳолисининг ортиб кетиши устидан назорат ўрнатилган эди, ҳозир унчалик эмас, дейишди, улар.

¹ Андижон шеvasида қизиқувчан, унга-бунга тегиनावерадиган, бузиб-кавлашга ишқибоз одамларга, кўпроқ болаларга нисбатан ишлатиладиган ибора.

ЭЛЧИХОНАДАГИ МУЛОҚОТ

Оқшом элчимиз бизни меҳмонга чақирди.

Элчихонамиз маҳкамаси мўъжазгина ҳовлили, қўш қаватли бинода эди. Фойеда икки мамлакат раҳнамолари биргаликда тушган суратлар, шунингдек, Ислом Каримов, Муҳаммад Саид Ҳотамий ва Ҳамид Карзайнинг Техрондаги учрашувлари (2003 йил) тасвирлари, Ўзбекистон манзаралари, Соҳибқирон Амир Темур портрети, Алишер Навоий сиймоси туширилган пахта гулли ликоб, кўҳна Бухоронинг чинни буюмларга солинган расмларидан жонажон ватанимиз таровати уфуриб тургандай эди.

Фойе тўриси — расмий ва норасмий мулоқотларга мўлжалланган жойдаги диван, креслоларга энди ўтирган эдик, Илҳомжон Акрамовни телефонга чақиришди. Тошкентдан, Ўзбекистон Ташқи ишлар вазирининг биринчи ўринбосари Норов эртага самолётда Бам зилзиласидан жабр кўрганлар учун ёрдам келаётганини хабар қилибди. Президентимиз болаларга кўпроқ эътибор бериш лозимлигини тайинлабди.

Бир оздан кейин Эроннинг Ўзбекистондаги собиқ элчиси жаноб Муҳсин Покойин кулимсираб кириб келди ва ҳаммамиз билан эски танишлардай (Зокиржон ака билан шубҳасиз қадрдон эди) бағирлашиб кўришди. Уни раҳбаримиз хоҳишига кўра элчимиз таклиф қилган экан.

Жаноб Покойин ҳақида кўп эшитгандим-у, ўзини кўрмагандим. У ўрта бўйли, қийғир бурун, соч-соқоли мошкичири киши эди.

Собиқ элчи ҳозир Эрон Ташқи ишлар вазирлигида департамент бошлиғи экан. Анча хушчақчақ, киришимликкина эди. Унинг бизда ишлаган даврларига оид воқеаларни эслашдилар. Ўзаро самимий илтифотли гаплар айтилди. Жумладан, Зокиржон ака Покойин жанобларининг Ўзбекистон билан Эрон ижтимоий-сиёсий муносабатларидагина эмас, маданий алоқаларида ҳам сезиларли из қолдирганини — шу соҳага озми-кўпми (у камтарлик юзасидан шу иборани қўллади) мансуб шахс сифатида эътироф этди. Собиқ элчи Бобур халқаро экспедицияси ва унинг салоҳиятли раҳба-

ри Зокиржон Машрабовнинг мустақил республикада маданий-маърифий ишлар юксалишига амалий, самарали ҳисса қўшаётганини таъкидлади. Зеро, зар қадри-ни заргар билар, деганларидек, Муҳсин Покойин илмга, адабиётга дахлдор инсонлардан эди. У Эронда Ўзбекистонга оид рисолалар чоп этилишига ҳисса қўшиб келаётгани, жумладан, ўзи ҳам ўзбек халқининг машҳур тарихий достони «Алпомиш»га бағишлаб мақола ёзгани ва у Эрон мамлакатининг нуфузли жаридаларидан бирида босилганини айтиб, қалби ҳамон меҳмоннавоз, саховатли юртдан, жаннатмакон Фарғона водийсидан узилмагани тўғрисида лутф қилди.

Зокиржон ака гапни Бобур Мирзога, унинг «Хатти Бобурий» асарига бурди.

— Бу китоб нусхасининг маълум бир қисмини шахсан ўзим Бобур ватанига олиб бориб берганман,— деди Муҳсин Покойин ўз ишидан мамнун бўлиб.

Зокиржон ака мазкур парчанинг айни чоғда Бобур Миллий боғидаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейининг энг эътиборли жавонида сақланаётганини айтди.

Суҳбат-мулоқот емакхонада, чой устида давом этди. Бу ерда Муҳсин Покойин кўпроқ сўзлади, бизга зарур маслаҳатлар, тавсиялар берди, йўл-йўриқлар кўрсатди. У айнан режа-мўлжалимиздаги шоирлар бўстони, машҳур Шероз шаҳридан эди. Унинг юртига борганимизда Шайх Саъдий ва Хўжа Ҳофиз мақбараларидан ташқари, Тахти Жамшидни, Шамчироқ (Имом Ризонинг акаси Аҳмадий ибн Мусо) зиёратгоҳини, Қадимий мозийгоҳ, Бозори вакил, Масжиди вакил, Арки Каримхон («Хива аркига ўхшайди, фақат пастроқ ва ҳозир музей», дея изоҳ берди), Ҳожи Кирмоний ёдгорлиги ва бошқа тарихий-маданий обидаларни санаб, ҳаммасини таъриф-тавсифлаб, шуларни албатта кўриб, зиёрат қилишни тавсия этди. Бу даъватлар унинг ватанпарварлиги, маърифатпарварлигидан далолат эди.

Даврада форсий забон дўстлар билан бемалол тиллашиб ўтирган ҳамроҳимиз Муҳаммад Содик ҳожи Шайх Саъдий ҳақида сўз кетганда Машриқу Мағрибда буюк сўз санъаткори сифатида шуҳрат қозонган шоир шеърларидан ёд ўқий бошлади:

*Баний одам аъзои якдийгаранд,
Ки дар офаринаш зи як жавҳаранд.*

*Чу узве бадард оварад рӯзғор,
Дигар узв хоро номонад қарор...*

Покойин жаноблари давом эттирди:

*Ту кас меҳнати дийгарон беғамий,
Нашоядки номат ниҳанд одамий...*

— Улуғ алломамизнинг мана шу байтлари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти биноси пештоқига битиб қўйилган, — дея таъкидлади мезбон ғурурини яширмай.

Ҳикматлар дури бўлмиш ушбу шеърнинг ўзбекча матни бундай:

*Бани одам аъзои бир бадандир,
Ҳаммаси бир моя, бир гавҳардандир.
Танангда бир аъзо гар бўлса бемор,
Ҳаммасида қолмас сабр ила қарор.
Ўзгалар ғамини чекмаса одам,
Анга нолойиқдир инсон деган ном.*

Бадий мероси башариятнинг барча маданиятли аҳлига тегишли бўлган Саъдий Шерозийнинг фалсафий сатрлари бутун дунё тинчликсеварлари, эзгу ниyatли кишилари қадами узилмайдиган халқаро мўтабар бир даргоҳнинг шиорига, панд-даъватномасига айланиши, чиндан-да, ҳар бир шарқлик учун фахр ва ифтихордир.

— Шероздан кейин, Акбаркўҳда бир сарв дарахти бор — тўрт минг ёшда, уни ҳам албатта кўриб ўтиш керак, — дейди собиқ элчи. Шунингдек, у Язд, Қум, Ҳамадон, Табриз ва бошқа шаҳарларнинг ўзига хос фазилатлари, тарихий-маданий обидалари хусусида ҳам гапириб ўтди. Қум шаҳридаги ниҳоятда катта ва бой Оятилло Мараҳший кутубхонаси ҳақида алоҳида завқ-шавқ билан сўзлади. Ниҳоят, у Исфаҳон шаҳри билан кетиб, машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздий юрти Язд билан қайтишни маслаҳат берди.

Зокиржон ака Шерозга албатта боришимиз, зеро у тарихий шаҳарда юртдошимиз, Ҳофиз Шерозий издоши, исмдоши Ҳофиз Хоразмий яшаганлиги, фақат унинг қабри қаердалигидан беҳабарлигимизни, мабодо шу масалага ҳам ойдинлик киритилса, бутун ўзбек халқи номидан миннатдор бўлишини айтди.

Муҳсин Покойин дарҳол қўл телефонида бир кимса билан боғланди. Таниши сал фурсатдан кейин Покойинга қўнғироқ қилиб (у ҳам бошқа бировдан сўради, чоғи), бу ҳақда аниқ маълумот йўқлигини билдирди. Муҳсин Покойин бошқа дахлдор кишилардан суриштириб, натижасини етказишга ваъда берди.

Суҳбат ғоят қизғин эди. Мулоқотда элчимиз Илҳомжон Акрамов ҳам фаол қатнашар, Муҳсин Покойин фикрларини тасдиқлаб, тўлдириб турарди. Унинг ўзи, Икромжон, Низомиддинлар Покойин жанобларига таржимонлик қилишарди. Айниқса, Икромбой гапларни форсийдан ўзбекчага, ўзбекийдан форсчага жуда шитоб ўгирарди. Илҳомжон ўзига хос сиполик билан, салмоқлаб, Низомиддин паст овозда гапиришарди.

Бу ажойиб инсонларнинг ташрифимиздан, она юрт нафасини олиб келганимиздан хурсандликлари аён эди. Консулимизнинг иккинчи котиби Алишер Толипов, элчихонамиз ходими, ёш, қизиқувчан ва жўшқин Бобур... Зокиржон ака билан Покойин жаноблари тин олган пайтларда улар билан мутаржимсиз гаплашиб ўтирдик. Ватандошларимиз бизни, ўзимизнинг таомилга кўра, ноз-неъматлардан тановул қилиб ўтиришга қисташарди.

Овқатлар нўхат шўрва, норин (элчию унинг ўринбосарлари, консулимизнинг котиблари асосан тошкентлик) эди. Яна, биз соғинган таомлардан манти...

— Андижонликлар ошга уста бўлишади, барибир уларга ўхшатолмаймиз, деб палов қилмай қўя қолдик, — деди Илҳомжон кулиб ва бизнинг паловни таърифлаб кетди.

— Андижоннинг димламаси ҳам зўр, — деб қўшимча қилди Покойин.

Шу мавзу муносабати билан жаҳон таомлари ҳақида гап кетди. Ҳамма билганини ўртага ташлади.

— Биз кўп мамлакатнинг ошхоналарини кўрдик,

лекин энг покиза, таъб тортиб танаввул қилинадигани Эрон таомлари, — деди Зокиржон ака.

Муҳсин Покойиннинг бўйни чўзилгандек бўлди.

Гурунг чиндан-да қизгин эди.

Менинг кулоқларим мусоҳабадаю, нигоҳим хона деворларидаги суратларда эди. Бир ёнга осилган катта ромдаги картинада шимолий Эрон манзараси тасвирланган экан. Унга қараб кўзингиз яйрайди: анҳор ё кичикроқ дарё бўйи, сўқмоқ, ям-яшил майсалар, дарахтлар, ҳар турли пакана, бўйчан буталар ниҳоятда жонли ифодаланган. Расмни оғойи Киё деган рассом чизган экан.

Иккинчи томондаги деворда бир сурат-портрет бор эдики, уни, албатта, мутахассис каби таҳлил қила олмайман-у, оддий томошабин сифатида имкон қадар тасвирлаб, у ҳақдаги ўз тушунчам, таассуротларимни ўртоқлашгим келади. Ўзбекистонлик мусаввир Шокир мўйқаламига мансуб мазкур тасвирий санъат намунасида Мона Лиза сингари у қадар соҳибжамол эмасу, аммо ҳолати ёдда қоладиган жувон сиймоси акс эттирилган эди. Енги узун кўйлакли, пешанасининг ярмидан чамбарак қилиб танғиб ўраган рўмоли устидан ҳарир мато ташлаган. Мато остидан ақиқ лаблар бутун жозибаси билан кўриниб турарди. Қоши камон, қирра бурун. Бошини ўнг тарафга хиёл эгиб, нозик бармоқлари билан рўмол учини ияги узра енгил босиб, пастак, ярим йиқиқ девор ортидан қараб турарди. Жувоннинг орқасидаги фон — анор дарахтининг кам баргли шохида бир неча мева қип-қизариб пишган, бир-иккитаси аёлнинг олди томонида ёрилган, яъни эзилган ҳолатда сочилиб ётарди. Доналари қон тусли пажмурда анор билан чехраси сўлиққан жувоннинг забун юрагида муштараклик, монандлик бордай... Ожизанинг қалбидаги бир олам ғусса, алам, иложсизлик, изтироб унинг ним очиқ кўзларидан балқиб турарди. Мунгли, маъсума, ғамгин келинчакка ўхшайди. Ёстиқдошидан жудо бўлганми, ё етишолмаган маҳбубига интиқиб юраги эзилмоқдами?.. Балки урушгами, олис сафаргами кетган кўнгил соҳибини зорлик, муштоқлик билан кутмоқдадир?.. Эҳтимол... Ҳарқалай, ўн гулидан бир гули очилиб-очилмаган, тўлишган вужудидан босиқ эҳти-

рос қалқиб турган ёш, лобар аёлнинг дардлари анчамунча дардлардан эмаслигини ҳис этиш мумкин эди...

Мулоқот-зиёфат охирида Зокиржон ака азмойиш олиш ниятида Ироқдаги ҳолат, Эрон билан Ироқ алоқалари, Эрон ҳукумати ва халқининг жанггоҳ бўлиб турган кўшни мамлакатдаги воқеаларга муносабати тўғрисида ўсмоқчилади.

Ироқда жанг олови бир қадар пасайган палла эди. Экспедициямиз дастурида умрининг сўнгги йилларида Бағдодда яшаган ва ўша ерда вафот этган яна бир буюк юртдошимиз Мусо Хоразмий қабрини излаш тўғрисида ҳам алоҳида банд қайд этилган эди.

Раҳбаримиз дангалчи, лекин ҳар бир талбир, сафар, қидирувга вазиятни ҳар томонлама ўрганган ва ҳисобга олган ҳолда пухта киришадиганлардан.

— Ироқдаги вазият ҳозир бирмунча дуруст, — деди Муҳсин Покойин мужмалроқ қилиб.

— Имкон бўлса, Ироққа, ундан Кувайтга, сўнг Саудияга ўтиб, қайтишда Иордания, Сурия, Туркия билан юрсакмикин, деган ниятимиз бор эди, — дея мақсадга аниқлик киритди Зокиржон ака.

— Ҳали сафарда беш-олти ой юрасизлар экан-да. Бунақада Марко Поло рекордини синдирасизлар-ку, — деб кулди жаноб Покойин.

Каминанинг «Бобурийлардан бири» номли китобимда собиқ элчининг сурати бор эди, Зокиржон ака иккимиз дастхат ёзиб, тухфа этдик. У кўп мамнун бўлганлигини айтиб, ташаккур билдирди.

29 декабрь, душанба

Эрталаб Алишер ва ҳайдовчи Янгибой ҳамроҳлигида, элчихонамизнинг «РАФ»симон машинасида шаҳар айлангани чиқдик.

Техрон... Элбрусь тоғининг жанубий этагида, денгиз сатҳидан 1100—1300 метр баландликда жойлашган бу шаҳар қарийб саккиз юз йиллик тарихга эга бўлиб, XII асрда Рай яқинида барпо этилган, икки юз йиллардан сўнг йирик савдо маркази сифатида доврўғ қозонган. 1722 йили шаҳарни афғонлар вайрон қилади, лекин яна тезда

тикланади. 1786 йили Кажорлар султони Техронни ўз давлатининг пойтахти қилиб олади. 19-аср охирларида шаҳар кенгайтирилади. Йигирманчи аср бошларида Техрон мамлакат меҳнаткашларининг инқилобий ҳаракатлари ўчоғига айланади.

Техрон билан боғлиқ дунёвий аҳамиятга молик воқеалардан бири шуки, 1943 йили бу ерда уч иттифоқчи давлат — собиқ Иттифоқ, АҚШ ва Англия давлатлари раҳбарлари иштирокида Халқаро конференция ўтказилиб, унда Германияга қарши урушда биргаликда ҳаракат қилиш, уч давлатнинг урушдан кейинги даврдаги ҳамкорлиги ва бошқа масалалар бўйича декларация қабул қилинади.

Йигирманчи аср форс насрининг асосчиларидан бири, таниқли Эрон ёзувчиси Мушфиқ Козимийнинг «Қўрқинчли Техрон», арман адиби Гарегин Севунцнинг «Техрон» романларини эслайман. Ўтган асрнинг йигирманчи йилларидаги форс халқининг ҳаёти, жамиятдаги тушкун ҳолатлар, мамлакат, шу жумладан, пойтахт аҳлининг миллий-озодлик ҳаракатлари ифодаланган мазкур асарларда Техрон шаҳрининг маҳобати бугунги даражада эмас, зеро, у китоблардаги воқеалар содир бўлган даврда бунчалик катта ва салобатли, кўркем бўлмаган, албатта.

Ҳозир Техронда дастлаб кўзга ташланадиган аломат — бинолар лойиҳасининг хилма-хиллиги эди. Уйлар, дўконлар, маҳкамалар фақат ёндан эмас, орқа томонлама ҳам ниҳоятда зич, биз тушган мавзедаги кўчаларнинг аксарияти тор, калта, бурилиш-айланалари кўп — қандайдир тартибсизроқ, табиийроқдай кўринарди.

Шаҳар марказида илгари қурилган ва янги қад кўтарган замонавий иншоотлар — маъмурий идоралар, меҳмонхоналар, истироҳат боғлари, катта-кичик хиёбонлар сероб эди. Одамлари асосан оқ, буғдойранг юзли, калта соқолли ва албатта мўйловли.

Машҳад ва Гургон томонлардаги халқ осиевий қиёфали эди, Техрон атрофида ва пойтахтнинг ўзида яшовчиларнинг чеҳраси кавказликларга — озарбайжон, гуржиларга ўхшаб кетарди. Бир заминда турли улус ва

элатларнинг истиқомат қилиши, хилма-хил этносларнинг аралашиб, алмашилиб туриши тарихнинг ҳамма даврларига, деярли барча мамлакатларга хос табиий жараён. Лекин гоҳида бу ҳолат баъзи ҳукмдорлар хоҳиш-иродаси, сиёсати туфайли сунъий равишда, зўрма-зўракилик билан амалга оширилган замонлар ҳам кўп бўлган. Собиқ шўро даврида месхети турклари, қрим-татарлар ва бошқа айрим миллат вакилларининг тубжойларидан мажбурий равишда кўчирилганлигини эслайлик. XVIII асрда курдлар Хуросонга (бир қисми Онадўлига) сургун қилинган. XVI асрда эса Эронга арманлар билан гуржилар ғайри-ихтиёрий тарзда кўчирилган.

ФОРС АЁЛЛАРИ

Аёлларнинг деярли тўқсон тўққиз фоизи узун чодрада. Асли улар аввалдан чодра ёпинишган. Мамлакатда хотин-қизларнинг ҳоли-аҳволи йигирманчи аср бошларида ҳам жудаям ночор, эркисиз бўлганлигини айрим ижодкорларнинг асарларидан билиш мумкин. Жумладан, жасоратли шоира Бадеъ Жоланинг шундай сатрлари бор:

*Эй, сен Эронимнинг хандон аёли,
Бу гўзал боғимнинг гули, чиройи.
Истиқбол онаси, мардонаси сан,
Сен меҳру вафонинг дурдонаси сан.
Сен у нокасларга қул токайгача?
Бўлмоғинг хасларга гул токайгача?
Гул юзингни чимматинг токай тўсар?
Дунёдан токай юрарсан беҳабар?
Хур жамолингни ёпарсан не учун?
Нур сочувчи ойни беркитдинг нечун?
Чўрилик, бу зорликлар энди бас,
Нотавонлик, хорликлар энди бас!*

Албатта, энди Эронда ҳаёт бутунлай бўлакча, бинобарин, шоирларнинг мавзулари, услублари, мақсад-гоялари ҳам тамоман ўзгача. Мамлакатнинг ҳозирги

замон шоирлари ичида Машрикзаминнинг орифмашраб, ошиқ бир шоири Сухроб Сипехрийни алоҳида тилга оладилар. «У сўз санъати сеҳри орқали сизни илоҳий нурлар тажаллийси бўлган Борлиқ ва Инсон сирлари билан ошно этади», — деб ёзади форс адабиётшуноси, филология фанлари доктори Иброҳим Худоёр. Биргина далил: Сипехрийнинг «Саккиз китоб» номли куллиёти — девони Эронда 17 маротаба қайта нашр қилинибди! Ушбу сатрлар Сухроб Сипехрий қаламига мансубдир:

*Денгизлар ортида бор ёлғиз шаҳар
Бир шаҳарки, деразалари
тажаллий томонга очилган.
Томларига башар ақлининг
фавворадек отилишига
қараётган кабутарлар ин қурган.
Бу шаҳарнинг ўн ёшдаги ҳар бир гўдаги
қўлларида маърифатнинг шохчалари ҳилпирар.
Бу шаҳарнинг аҳолиси ҳар бир бошоққа
Бир шуълага қарагандек, гўзал бир тушдек
ҳайрат билан қараб ўтади.
Бу шаҳарнинг тупроғи
Туйғуларнинг оҳангига қулоқ тутади.
Шамоллари
асотирий қушлар қанотининг
садосини етказади.*

*Денгизлар ортида бордир бир шаҳар
Унда нур сочгувчи қуёш кўлами
Азонда очилган кўзларга тенгдир.
Шоирлар сув, ақл ва нурнинг
ворисидирлар.*

*Денгизлар ортида бор ёлғиз шаҳар
Бир кема қурайлик.*

Хуллас, инсон каби шаҳарлару кишварларнинг ҳам ташқи жиҳатлари билан сийрати мувофиқ келавермайди. Бундай муаммолар даставвал қалам аҳли назарига тушади, кўнглига ғулу солади ва бир оз, баъзида кўпроқ

муболага билан иншо этилади. Содиқ Ҳидоят, Хусрав Шахоний ва бошқа адибларнинг ҳикоялари...

1920 йили тузилган коммунистик партия ва мамлакатга суқилиб кирган англизлар таъсирида 1935 йили кийим-бош ислоҳоти ўтказилиб, хотин-қизларнинг чодрани ташлашлари тўғрисида махсус декрет қабул қилинган эди. 1979 йилдаги инқилобдан кейин Ислом республикаси мақомини олган ҳукумат томонидан Эрон мусулмон аёлларининг миллий кийими — ёпинчиғи сифатида қора чодра қайта, қатъий жорий этилган.

Умуман олганда, Эроннинг бугунги фаровон, осуда кунларга етиб келиши ҳам осон кечмаган. Турли империалистлар тазйиқи, сиқувларидан, ички бош-бошдоқликлар, тўғри тузум излаб доводиращлардан кушод бўлиб, ҳар жабҳада эркин қулоч ёзиб, тараққиёт сари юз тутганига энди чорак аср бўлди. Ана шу пайтларга-ча мамлакат ва унинг халқи нотинчлик, не-не зуғуму зулмлар, қашшоқлигу ночорликни кўрмади. Эроннинг таниқли шоирларидан бири Мирзода Ишқий «Э йўқчилик, муҳтожлик!» шеърида шундай деб ёзган:

*Кимки қасд бирла жаҳонда бир гуноҳ ижро қилур,
Ношлож, муҳтожлик бирлан уни пайдо қилур.
Йўқса, одам қасд ила қандай ўзин расво қилур?
Ё хато қилмоқ учун ўз ниятин бежо қилур.
Йўқчиликдан нафрат айлаб, эл дили ғавғо қилур,
Бир умр шод дилда ғамни лаҳзада барто қилур,
Йўқчилик одамни хор айлаб, налар пайдо қилур,
Мардни номард олдида қаддин эгиб дуто қилур,
Яъни шерларни қилурсан тулкидек,
э йўқчилик, муҳтожлик!*

Бошқа бир атоқли шоир Эҳсон Табарий аскар томонидан отиб ўлдирилган бир йигитга бағишлаган марсиясини «Қашшоқлик ва андуҳ тўла Техронда», деган сўзлар билан бошлаган. Худди шу шоирнинг Америка, Англия ва бошқа зўравонлар томонидан Эронни мустамлакага айлантириш учун қилинган турли сиёсий найранглар, қуролли ҳаракатларга ғазаб ва босқинчиларга кучли нафрат руҳи билан суғорилган «Халқ қаҳрамонлари кўшиғи» шеърида Эрон халқи бошидан ке-

чирган мислсиз фожиалар, ёвузликларни миллатнинг содиқ, фидойи ўғлонлари тилидан куйидагича ифода-лайди:

*Сароб шаҳрида дорга осилдим,
Зиробда неча бор ўққа отилдим,
Шоҳийда азобга этилдим дучор,
Ободон зиндони ичра бўлдим хор.
Қашм ва Хормузда сурилди жоним,
Бодробод лагери бўлди маконим,
Мен ўша эронлик — қомати расо,
Душманларга буйин эгмайман асло!*

Айтишларича, Эронда қонун, жазолар анча қаттиқ, шунинг учун қотиллик, безорилик кам эмиш. Лекин ўғрилик мавжуд экан. Имом Ризо ҳарамида, ҳатто Каъбатуллоҳда ҳам киссавурлар учраб туради, дейишди.

Мен ўшанда бу гапга унча ишонмаган, айниқса, Аллоҳнинг уйидай муқаддас зиёратгоҳ-саждагоҳда не-не умидлар билан олис-олислардан келган бою ночор кимсаларнинг чўнтагини қоқиб, қақшатишларини тасаввуримга сиғдиролмагандим. Кейин янада аниқроқ эшитдим, ҳатто ул бедину бедилларни ўз гуноҳкор кўзларим билан кўрдим... Ўғри-текинхўр учун муқаддас жой ва нарсанинг ўзи йўқ экан...

РИЗО ПАҲЛАВИЙ ҚАРОРГОҲИ ВА БОШҚА МОЗИЙГОҲЛАР

Тор кўчалардан айланиб (кенг йўллардан юриш қийин), бир антиқа музейга бордик.

Собиқ Эрон шоҳи Муҳаммад Ризо Паҳлавийнинг хос қароргоҳи мозийгоҳга — тарихий ёдгорликка айлантирилган экан.

Техроннинг шимолий қисмидаги тоғлар пойида, тоза ҳаволи тепаликда бунёд этилган икки ошёнли ушбу кошона атрофини буйчан, текис, оқиш пўстли чинорлар, тик, содда қарағай-ножулар қуршаган эди.

— Бу қасрга 1979 йилгача биронта оддий фуқаронинг қадами етмаган, — дейишди ҳамроҳларимиз.

Дарвоқе, унга ҳозир ҳам ҳар кимни осонликча қўйишавермас экан. Алишер посбонларга хизмат гувоҳномасини кўрсатиб, яна кимлардандир телефон орқали рухсат олди.

Паҳлавийлар сулоласининг асосчиси Ризошоҳ Паҳлавий дастлаб Эрон казак бригадасида ҳарбий мансабдор эди, 1921 йили мазкур бригада Ризо Паҳлавий раҳбарлигида давлат тўнтариши қилган. Шу вақтдан ҳарбий вазир, бош вазир лавозимларида фаолият кўрсатади. Казорлар сулоласи тугатилгач (1925 йил декабрь), Таъсис мажлисида Ризо Паҳлавий Эрон шоҳи деб эълон қилинади ва ҳукуматни 15 йилдан зиёдроқ бошқаради. Бу даврда у Олмония билан яқин алоқа ва ҳамкорлик қилиш пайидан бўлади. 1941 йили шўро ва инглиз қўшинлари Эрон ҳудудига кириши билан шоҳ тахтни ўғли Муҳаммад Ризога қолдириб, хорижга қочиб кетади ва уч йилдан кейин Йоханнесбург (Жанубий Африка Республикаси)да 66 ёшида вафот этади.

Ўша — сўнгги инқилобдан кейин собиқ шоҳнинг оқ саройини бутунлай яқсон қилиб юбормоқчи ҳам бўлишган экан... (Муҳаммад Ризо ғарбпараст сиёсат юритиб, исломий ақидаларга, хусусан шиа удумларига риоя қилавермаган, шу сабабли диндорлар ундан норизо эди.)

Сарой ташқариси — олд девори, пештоқлари Оврўпа, жумладан, Италия меъморчилиги услубида, ним яланғоч аёллар ҳайкаллари билан безатилган эди.

Кириш эшигининг икки ёнида ҳар қандай ганимни гажиб ташлайман, дегандек важоҳатли қиёфадаги шер ҳайкали кўр тўкиб ўтирарди.

Остонадан ичкарига оёқ қўйишингиз билан шифтга осиглиқ муҳташам қандиллар, гавҳару забаржад, ёқуту марварид тусли нақшлардан, майин тукли қалин шерозий гиламлардан холи жой йўқ. Эртақлардаги саройлардан ҳам сирли-синаотлироқ бир маъво сизни ўз домига тортаётгандай, айна вақтда ҳайратга уйқаш бир ваҳима кўкрагингиздан итараётгандай туюлади. Бошим айланиб, кўзим тиниб кетди. Иккинчи қаватга олиб чиқувчи зиналарнинг кунгирадор панжараларини, деворлардаги тасвирлару тилло буюмларни таърифлашга қалам ожиз. Зеро, мен умримда бундай жавоҳирот ола-

мини кўрмагандим, уларнинг номларини, турфа рангларининг қандай аталишини билмасдим.

Ҳарбий музей анча қуйида, сийрак қарағайзорли катта хиёбоннинг шарқи-жануб тарафида эди.

Музейга сўқмоқ йўлдан пиёда бориларди. Бино яқинида ҳар хил эски ҳарбий техника воситалари — вертолёт, Паҳлавийга тегишли «Рол-ройс» ва бошқа русумдаги автомобиллар, танк, замбарак, самолётнинг анча аввалги бир туридан, ҳатто махсус яратилган сунъий кўл-ҳовузда Колумбники сингари пачоқ кема ҳам бор эди.

Бино икки қаватли бўлиб, биринчи қаватиданоқ қурол-яроғ кўргазмаси бошланарди. Ҳар турли ҳарбий кийимлар, совутлар, дубулғалар деворларга батартиб илинган.

Ўз даврининг хос ҳарбий либослари кийдириб қўйилган шоп мўйловли сипоҳи ва оддий жангчиларнинг тулум-ҳайкаллари қатор ё жуфт-жуфт.

Бир ойнаванд хонадаги эгар-жабдуқ ва бошқа абзаллари билан йўлга тахт қилиб қўйилган иккита от тулуми худди тирикдек, ҳозир кишнаб юборадигандек алфозда...

Ранг-баранг иш, меҳнат қуроллари: сандонлар, сопи узун-қалта темир болғачалар, гулли, сопол кўзалар, Паҳлавий герби, орден ва ёрлиқлар...

Извош-араваларнинг жажжи макет-нусхалари. Ҳар тоифа ҳайкалчалар, силуэтлар ҳам кўп.

Деворларда жанг манзаралари акс этган суратлар. Улар орасида яшил билан кулранг омухта матодаги учи икки ёққа қайрилган машҳур Зулфиқор қиличини сермашга шай Ҳазрат Али (тўртинчи халифа) расмининг алоҳида ихлос ва эътиқод билан чизилганлиги билиниб турибди.

Айниқса, қурол-аслаҳаларнинг ҳадди ва сон-саногини йўқ эди. Мозийгоҳнинг асосий осори-атиқалари — хилма-хил тўппончалар, Паҳлавийнинг пулемёти, пистолетлари, шоҳга Саддам Ҳусайн тухфа этган рус автомаги, пистолетлар, узун ва оғир маузерлар, кўл пулемётлари, тўп...

Биринчи қаватнинг энг нодир бойлиги «Амир Те-

мур Кўрагоний» деган ёзув битилган, тиғи ҳақиқий пўлатдан, сопи фил суягидан ясалган қилич эди. Бир метрлар чамасидаги ушбу тарихий шамширнинг учдан икки ҳиссаси тўғри кетган, қолган қисми орқага ярим ойсимон қайрилган эди... Тиғининг эни уч ярим сантиметр атрофида эди.

Иккинчи қаватга чиқаверишда Ҳирот шаҳрининг Кажорлар давридаги харитаси деворнинг катта бир қисмини эгаллаган эди. Бу қаватда қурол-яроғ пастдагидан ҳам бисёр ва анвойи эди. Уларнинг аксарияти Кажорлардан қолган, айримлари Муҳаммад Ризонинг отаси Ризошоҳ Паҳлавийдан, боболаридан мерос эди: тури, ҳажми, шакли-шамойили бир-бирига ўхшамайдиган ғуж-ғуж ҳарбий ва ов милтиқлари, қиличлар, қўл пулемётларию тўппончалар, револьвер — кўп отар ярим автоматлар, тўрт, беш, саккиз ўқли инглиз тўппончалари, Олмония пистолетлари, Покистон вазири, Эфиопия ҳукуматининг совғалари — автомат, дурбин, бинокллар, самурайларнинг ғилофлари фил суягидан бўлган ханжарлари, Шоҳ Аббос давридаги қурол-аслаҳалар, Россия императори Николай I нинг туҳфа замбараги...

Жосусларнинг ихчам, чўнтакда олиб юрадиган ручка-тўппонча, пакки ва бошқа асбоб-ускуналари, найза учликлари...

Махсус бир хонада чўкиб ўтирган туя тулуми ўркачида пулемётсимон бир қурол рамзи ўрнатилган.

Буларнинг ҳаммаси Шоҳ Муҳаммад Ризо Паҳлавийнинг шахсий йиғмаси — коллекцияси эди.

Безакдор милтиқлар орасида шундай қўпол ва бесўнақайлари (жуда оғир ҳам бўлиши керак) бор эдики, уларни бир киши кўтариб, бировга ўқталишини тасаввур қилиш қийин.

Баъзи маузерларнинг қўндоғи, тепкиси ва бошқа қисмларига гул-нақшлар солиниб, шундоқ ишлов, зеб берилганки, ҳайрон қоласиз. Ё, тавба, одамзот бир-бирини ер тишлатиб ҳузурланиш ва ёвуз ниятига етиш учун шундай қимматбаҳо қуроллар ясаган-а!.. Яроқларга олтин суви юритилганига нима дейсиз!

Беихтиёр хаёлга чўмасиз: бу ўқ отар асбоблар не-не бегуноҳ бандаларнинг қони тўкилишига, жувонмарг кетишига сабаб бўлгандир. Уларни кўрган одамнинг

бадани зириллаб, юраги увишади, унда ўлганларга ачи-ниш, ўлдирганларга газаб, қурол ясовчиларга, умуман урушқоқларга, урушга нафрат уйғониши табиий.

Совуқ ҳиссиётлар уйғотувчи хазинадан тушкун кай-фиятда чиқдик.

Шоҳнинг катта хотини Сурайё хоним (фарзанд кўрмаган) лойиҳаси асосида немис мутахассис-усталари томонидан қурилган, эндиликда рамзий маънода (мен шундай англадим) «Миллий ҳунармандчилик мозийгоҳи», деб аталадиган беҳад салобатли бино кенг бир майдонда бир ўзи гўё гердайиб турарди. Ёнидаги атрофини улкан арчалар ўраб турган ҳовузлар юзаси енгил шабадада билинар-билимас мавжланади.

Мозийгоҳ айвонининг чап томонидаги очиқ яланг-ликда тиззагача бўлган этикли бир жуфт улкан оёқ ҳайкали бор эди. У гўё Ризо шоҳ отасининг оёқлари эмиш... Эҳтимол, бу бобокалони асли мозандаронлик бўлган паҳлавийлар сулоласининг деҳқондан чиққан-лигига ишора ёки бу рамзда халқ мана шу этиклар остида эзилган, ҳақ-ҳуқуқлари топталган, деган маз-мун бордир...

Мозийгоҳнинг эшикдан кирилгандаги фойеси бе-ниҳоя кенг, шифти ғоят баланд эди. Бошқа хоналар — шоҳнинг иш кабинети, овқатланадиган хона, меҳмон-хона, билиардхоналар ҳам шундай, яъни ҳайҳотдай эди. Ҳамма хонанинг деворлари, шифтига ҳар хил ранг-да бўёқ берилган, гуллар солинган.

Уй-рўзғор буюмлари ҳам кўп. Жавонлардаги бил-лур, заррин идиш-товоқлар бирор марта ҳам ишлатил-маган бўлса керак.

Сурайё хонимнинг хос хонаси фарангий услубда жиҳозланган бўлиб, унга Наполеоннинг маҳбубаси Жо-зефинонинг аукционда сотиб олинган каравоти қўйил-ган эди.

Шоҳнинг иккинчи аёлининг бюсти алоҳида хонани бе-заб турибди. Бошқа бир бўлмада Сурайё хонимнинг катта портрети бор экан, бошидаги тиллақош ноёб олмосдан ясалган, деб тушунтиришди.

Ер остки хоналар ҳам ҳар турли мамлакат одамлари қиёфаси акс этган ҳайкаллар, суратлар, бошқа ноёб ашёлар билан кўркем ва ўзига хос эди.

Умуман, мозийгоҳ бой ва кўришга, ҳайратланишга арзирли макон эди.

«ОТАЙЎЛ»НИНГ НАҒМАЛАРИ

Кечки пайт Техрондан жўнаб, ҳар муюлишда таниқли форс-тожик шоири, ҳажвий ҳикоялар, ибратли ҳикоятлар муаллифи Убайд Законий юрти — Қазвин йўлини сўраб боряпмиз. Автомобиллар камида тўрт қатор, катта йўлда эса у ёққа ҳам, бу ёққа ҳам беш-олти саф тирбанд бўлиб борар эди. Машиналарнинг тумшуғи олдингисининг қуйруғига тегай-тегай дейди. Кўчанинг бир бетидан иккинчи юзига ўтишнинг асло имкони йўқ. Шунинг учун ҳар ер-ҳар ерга баланд, осма кўприк-йўллар қурилган.

Бу томон нисбатан янги мавзе чоғи, ўн беш-йигирма қаватли бинолар кўп.

Шаҳарнинг бепоёнлигидан бир соатдан бери асосий мўлжал — Озодлик майдонига етолмаймиз.

Ишқилиб, мана шу фаровонликка кўз тегмасин. Ҳамма, барча элу юрт униб-ўссин, яшнасин, гуркирасин. Шу кунларда Эроннинг осойишталигига ва маъмурлигига раҳна солмоқчи бўлиб, унинг тирноғи остидан кир ахтараётганларга, фақат мен ейман, бошқалар тамшаниб турса бас, дейдиганларга инсоф берсин.

Бир айлана йўл келди. Чиройли, майдон-хиёбон дейсиз. Тепаси — чорраҳа-кўприк, устидан, остидан ўтган кесишма кўчалардаги қатнов шунақа тиғиз, шунақа шитобки, ари тўзигандай. Бу йўллар олдида Лоҳур, Деҳли кўчалари ҳам ҳолва экан.

Охири бир мотоцикл мингандан илтимос қилиб эдик, анча нарига — яна бир кўприк-йўлгача олиб бориб қўйди.

Ниҳоят, Озодлик майдонини ўнг тарафда қолдириб, тўғрига кетдик. Шу кетганча 410 километр юриб, кечаси алламаҳалда Занжон шаҳрига етиб бордик. «Сепид» (маъноси «зебо» эмиш) деган меҳмонхонани топгунимизча яна бир соат ўтди. Меҳмонхона жуда кетворган бўлмаса-да, муҳими, хоналар иссиқ эди.

30 декабрь, сешанба

Эрталаб Илҳомжон иккимиз автобус олдига чиқсак, бир полициячи келиб сўрашди, биттадан конфет бериб, машинанинг бу ерда туриши мумкин эмас эди, деди оҳиста.

Дарҳақиқат, марказий кўча бўлса ҳам торроқ, аммо серқатнов, бунинг устига меҳмонхона ёнида тижорат дўкони, йўлнинг нариги бетида иккита банк биноси бор эди.

— Билмабмиз, — деди Илҳомжон, унинг юраги шув этиб кетган бўлса ҳам эҳтимол.

— Сал нарида машина қўядиган махсус жой бор, — деб қўли билан кун чиқиш томонга ишора қилди назоратчи. У озарбайжон йигит эди.

Биз ўн дақиқаларда кетишимизни айтувдик, полициячи қаерданлигимиз, қаерга боришимизни сўради. «Табризга», дедик. У йўлни тушунтириб қўйди.

Нонушта қилиб чиқдик. Автобусимиз илк дафъа иш кўрсатди — ёқилғи келмай қолди. Илҳомжон енг шимариб машина остига кирди.

Кеча йўлда қалин қор бор эди, кечаси ҳам ёғибди, кўча четларидаги ҳалқоб сувлар музлаган, ҳаво шунга яраша совуқ эди.

Бояги полициячи ҳар замонда келиб, тезроқ бўлинлар, менга гап тегади, дерди.

Илҳомжон охир ишқалнинг сабабини топди. Кечкурун йўлдан қуйилган соляркага сув аралашган экан. Бак билан бензин насоси ўртасидаги шланг ичи музлаб қолибди.

Мен машина ёнида Илҳомжонга буровгич-муровгични олиб бериб, ер тепиниб, у ёқдан-бу ёққа юриб турардим. Одамларнинг пиёдалар йўлагигаги почта кутисига нимадир ташлаб ўтишаётганини кўриб қолдим. Қўлларида хат-пат йўқ. Ҳайрон бўлиб, кузатсам, кутига солаётганлари танга экан. Демак, бу хат-хабар кутиси эмас, хайрия идиши экан. Тиланчи кўринмас, бинобарин, одамлар кўнглидан чиқарган хайр-эҳсонларини ана шундай доимий яшиқларга ташлаб кетишавераркан. Дарвоқе, ундан ташқари, бу шаҳарда ҳам Техрондагидай Бамдаги ер силкенишидан жабрланган-

лар учун алоҳида хайрия қапа-чодирлари ҳам тикилган эди.

Бир ярим соатларда машина ўт олди.

Полициячи кўрсатган йўлдан Фаластин майдонига чиқиб, ўнгга — жануби-ғарб сари кетдик.

Яна кечагидай йўллар, ёш ниҳолли боғлар оралаб юрамиз. Ўнгда кенг сайхонлик ва дарё ўзани, озгина сув милдираб оқади. Ўзан гоҳ кенгайиб, гоҳ тораяди.

Куёш ҳам, булут ҳам бор. Бу ёқларда қор йўқ, ерлар, йўллар қуруқ, ҳаво ҳам илиққа ўхшайди (автобусдан тушмаганимиз учун ташқаридаги ҳароратнинг қанақалигини аниқ билмасдик).

Ерлар — далалар бўлак-бўлак: ҳайдалган, экилган, экилмаган. Чапда баланд адирлар, ўнгда сайхонлик биз билан қадам-бақадам боряпти. Узоқларда қатлам-қатлам адирлар, улар ортида қорли тоғлар кўзга ташланади.

Ажаб об-ҳаво: сал юрсанг қуруқ, сал юрсанг ёмғир савалаётган, яна сал юрсанг қуюн билан қор ёғаётган бўлади.

Автобус бир оз тезласа, Зокиржон ака ҳайдовчини одатдагидай огоҳлантиради:

— Илҳомжон! Қор ёғаётган бўлсаям биз шошилмаймиз. Биз ҳеч кимга ваъда бермаганмиз, ҳеч ким бизни кутаётгани йўқ...

Адирлар қурама-қуроқ тоғлар билан туташади.

Яна довонга, туннелга, баланд тоғлар орасига кириб кетдик — завқбахш манзаралар...

Лойқа сувли дарё. Тоғлар устида, ён бағирликларда кўкиш тусли туман сузади.

Миёна Техрон билан Бозургоннинг ўртаси, Техрондан шу ергача 500 километр юрибмиз. Табризга 170 километр қолган эди.

Шу ҳудудгача халқ форсий забон, бу ёғи туркий тили эди.

Йўл юриб, мўл юриб боряпмиз. Адирлар билан текислик-далалар алмашилиб туради. Кичик шаҳарча, қишлоқлардан тезгина чиқиб, яна қирлик ё сайхонликларга шўнғиймиз. Куёш ҳам гоҳ кўриниб, гоҳ беркинади. Ола-чалпоқ қор бор.

Совуқ хийла чоғи, кўл-ҳовузлар бети кулранг муз.

Уйларнинг деворларига йўгон-йўгон ҳарфларда рекламалар ёзиб ташланган.

Полициячилар кузатувида Бам шаҳрига ёрдам — кийим, кўрпа-тўшак, қурилиш ашёлари ортиб кетаётган катта юк машиналарига дуч келамиз.

Табризга 20 километр етмай, яна довон-тоғ бошланди. Машиналарнинг филдиракларига занжир ўралган, демак, сирғанчиқ жиддий...

Табриз — эрамизнинг III—IV асрларида сосонийлар асос солган, ўрта асрларда бадиий ҳунармандчилик ва тасвирий санъатнинг йирик маркази бўлган. Исфохондан аввал ўзига хос услубли миниатюра мактаби билан шуҳрат топган қадимий, ҳам замонавий шаҳар.

Табриз — Шамс Табризийдек етук уламо сўфийлар, мўғуллар босқини туфайли тарки ватан этган ғазалнавис, қасиданавис Сайфиддин Муҳаммад Фарғоний (XIII—XIV асрлар), Хўжандда туғилиб, Тошкентда бир неча йил яшаган таниқли шоир Камол Хўжандий (XIV аср) ва бошқа адиблар паноҳ топган диёр. Табриз мавлоно Али Қушчининг пойқадами етган муборак юрт. Улуғ олим жаҳолат, ҳар турли тазйиқлар туфайли Самарқандни тарк этганида оиласи, яқин қариндошлари билан дастлаб Табризга — Оқ қуюнлар сулоласидан бўлмиш ҳукмдор Узун Ҳасан ҳузурига йўл олган. Алломанинг таширифидан хабар топган Узун Ҳасан бир неча аъёнлари билан уч кунлик йўлга пешвоз чиқиб, катта ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олади ва Али Қушчи Табризда икки йил давлатнинг йирик лавозимларидан бирида хизматда бўлади. Кейин султон Муҳаммад Фотиҳ таклифига биноан Туркияга жўнаган.

Ана шундай улуғ, қадамжо шаҳар ўнгда қолди, биз айланма йўлдан чапга юрдик.

Табризнинг ҳам ниҳоятда катта шаҳарлиги, аҳолининг зичлиги сезилиб турарди. Умуман олганда, Эроннинг ҳудуди кенг, қишлоқ кам, шаҳар кўпга ўхшайди.

— Табриз бечора бизни кўролмай қолди, — деб кўйдим.

Эътибор бермадилар.

Шаҳарнинг бир четида филтер алмаштирдик.

Табриз аҳолиси икки миллиондан ортиқ, дейишди озарбайжон усталар.

Моранд деган шаҳарга қараб юрдик. Бозургонга яна 285 километр масофа бор.

Эронда ҳам, раҳбаримиз, гарчи Муҳсин Покойиннинг ҳурмати учун одоб ва назокат юзасидан маҳаллий таомларни мақтаган бўлса-да (албатта, аввал кўрганимиз Шарқ мамлакатлариникига қараганда яхши!), биз каби палов ва қозон кабоб, димламаларга ўрганган чучук томоқлар суйиб ейдиган овқат масаласи мушкулроқ эди...

Шомни Моранд шаҳри бўсағасида, қалин қорга брезент тўшаб ўқидик.

Морандда тунайдиган бўлдик. Илҳомжон Бозургонга кетаверайлик, деди, Зокиржон ака унга ва опаларга меҳрибонлик кўргузиб, дам олишни лозим топди. Шаҳарда меҳмонхона излаб ҳўп юрдик. Бири у ёқда, дейди, бири-бу ёқда.

Бир ярим соатдан кейин бир одам йўлга солиб қўйди, шаҳардан қайтиб чиқдик ва асосий кўча бўйидаги катта, яланг тепаликда қад кўтарган «Интурист» меҳмонхонасини топдик.

31 декабрь, чоршанба

Меҳмонхона излаб шаҳар кезиш ва бошқа тунги озорлар машинага таъсир қилдими, эрталаб яна нағмасини бошлади. Илҳомжон тагин автобус остига кириб кетди. Бояқишнинг белиям метиндан эканми, дейсиз. Шундай совуқда машина тагига юпқагина йўлтўшак солиб, соатлаб ётишга анча-мунча оддий беллар чидамайди.

Илҳомжон сув фильтрини чиқариб тозалади, бензин насоси, свеча деганларини суғуриб, пуфлаб, насослади. Ора-орада кабинага чиқиб педални босиб кўради. Мотор гижиллайверади-ю, ўт олмайди. Яна пастга тушиб, у ер-бу ерларни кавлайди. Мотор атрофидаги ток, мой ўтказгичларни, бензин бакидан карбюраторга келган шлангларни бирма-бир текшириб чиқади. Яхшики, бунақа маҳалда Илҳомжон асли одоблилигиданми, раҳбар — катта бир боғ директори бўлгани

учунми, ё бошлиқдан ва ўзгалардан истиҳола қилибми, одатдаги ҳайдовчилардай сўкиниб-тупуравермасди. Буровгич ва бошқа асбобларни ҳам идишга тарақлатиб ташламас, зарда билан отиб юбормасди. Аксинча, биз унинг ёнига бориб, ўзимизча ҳар хил мулоҳазалар билдириб, маслаҳат бериб, йўл-йўриқ кўрсатиб, ўзи тутаб ётган одамнинг баттар энсасини қотирардик. Бечоранинг сабр косаси жуда чуқур, тубсиз эди, «ҳа», «ҳа».. деб қўярди, холос.

Ниҳоят, салкам тўрт соатда мотор ўт олди. Аста-аста, алдаб-алдаб 15 километр юриб устахонага етиб олдик.

Бу усталар ҳам озарбайжон, аммо уларнинг тилини уқиш анча қийин, озарбайжонча ва турк сўзлари қоришиб кетган эди.

Ҳаво совуқ, биз — Илҳомжондан бошқа эркаклар ерда у ёқдан-бу ёққа юриб, ер тепиб, ўзимизча изғиринни ҳайдамоқчи, қочирмоқчи бўламиз. Аммо шафқат нималигини билмайдиган совуқ тобора пинжизга суқилиб кирарди.

«Отайўл»да жўнаётганимизни эшитган айрим танишлар бу автобуснинг кўпроқ бузилишини эслатишиб, қийналиб қолмайсизлармикин, дейишганда биз у гапларга унча аҳамият бермаган эдик. Машина японги-ку, бузилмас деб ўйловдик. Бир каттанинг гапига, бир билганнинг гапига кир, деб бежиз айтишмайди-да...

Шаштидан тез тушадиган Зокиржон ака вазиятни юмшатишга ҳаракат қилар, анча-мунча муаммоларни сезмаганга олар, писандаларга ҳам парво қилмас, бўлиб ўтган дилхираликни унутгандай тутарди ўзини...

Зайнобиддин ака эса табиатан оғир, вазиятни мумкин қадар ҳазил-ҳузул билан юмшатишга уринар, қисқаси, ўзгаларни ҳам, ўзини ҳам хафа қилгиси келмасди. У сепган сув алангани бутунлай сўндирилмас-да, ҳарқалай, пасайтирарди. У ҳам ҳаётнинг аччиқ-чучугини анча тортган, яхши-ёмон одамлар билан мулоқотлар унинг феълида муайян из қолдирганлиги сезиларди.

Соат ўн икки яримда жўнадик. Йўллар ҳамон ўша-ўша: гоҳ қуруқ, гоҳ қор, узун-қисқа, паст-баланд,

бўлак-бўлак, ясси тоғлар, адирлар, тўп-тўп дарахтзорлар (асосан, оқ тераклар), ҳайдалган, ҳайдалмаган каттак-катак ерлар, ўтлаб юрган думбалари осилган кўйлар...

Эрон ҳудудидан чиқиб борардик. Менда биз кўриб ўтаётган деярли барча шаҳарлар, йўллар олдиндан, режа билан қурилган экан, деган тасаввур қолди. Кўчалар тўғри, кенг, илон изи бурилишлар деярли йўқ эди.

Бозургон гумруххонасига Ўзбекистон вақти билан соат уч (ўн беш) яримда кириб бордик.

Эрон божхоначилари муҳожирларни ўз давлатлари ҳудудида мумкин қадар узоқ тутиб турмасликка ҳаракат қиладилар. Лекин шунда ҳам расмиятчилик машмашалари ҳал этилгунча икки соатдан зиёдроқ вақт кетди.

Туркия гумруххонаси бесаранжом, ҳужжат расмийлаштириладиган бўлмаларда одам тиқилинч ва маъмур — ходим ўтирган хона дарчасига тартибсизларча бош суқишга интилиш кучли эди.

Автобусимизнинг шасси рақамлари Сарахс божхонасидан ўтишимизда чалкашроқ ёзилиб қолган экан. Гумрухчилар бир оз тархашлик қилишди-ю, раҳбарнинг сиёсати, уддабуронлиги туфайли ўтказиб юборишди, машинани кўришмади ҳам. Аммо чегара ҳудуди деган тупроғи қаттиқ жойда хийла кутишга, саргайишга тўғри келди. Бу ерда ҳам ҳужжатларни аллақандай фирмалар ёрдамида расмийлаштириш расм экан. Улар бизни (албатта раҳбар ва унинг ёнида папка кўтариб юрган ёрдамчини) анча довдиратишди. Муҳаммад Содиқ форсий забон юртлар ортда қолди, туркчани ҳамма эплайверади, деб мутаржимлик юкини менинг гарданимга ағдаришни чамалаб кўрди, лекин каминаи камтариндан дурустроқ иш чиқишига кўзи етмади шекилли, яна ўзи астойдил бўлиб сарбоннинг қўлтиғига кирди.

Ниҳоят, фирмачилар олтмиш доллар олишиб (бошқа сарф-харажатлар ҳам бўлди), бизни божхона ташқарисигача кузатиб қўйишди.

Туркия ҳудудига кираётган ва ундан чиқиб кетаётган баҳайбат юк машиналари саф-саф бўлиб, дам-

бадам, бақриқ-чақриқлар билан силжишар, улар орасидаги торгина йўлда юриш анча қийин эди.

Фирмачилар бизга меҳрибонлик ва ҳамдардлик изҳор этишиб:

— Автобус филдирагига занжир боғлаш керак эди, ўттиз беш километрдан кейин баланд йўл келади, музлаган бўлиши мумкин, — дейишди.

Биз, эсон-омон Туркияга ўтиб олганимизга мамнунлигимиздан занжир тўғрисидаги маслаҳатни ўша жойда қолдириб, тезроқ мамлакат ичкарасига кириб кетиш учун уловни тезлатдик.

ТУРКИЯ

Осиёнинг ғарбий қисмида, Оврўпанинг жануби-шарқий чеккасида жойлашган Туркиянинг тўқсон етти фоизи Кичик Осиё ярим ороли (Анатолия)га, уч фоизи Оврўпа (шарқий Фракия)га тўғри келади. Шимоли-шарқдан Озарбайжон, Арманистон ва Гуржистон билан, шарқдан Эрон, жануби-шарқдан Ироқ ва Сурия, шимоли-ғарбдан Болгария ва Греция билан чегарадош. Қуруқликдаги сарҳадининг узунлиги икки минг олти юз километр. Шимол томондан Қора денгиз, ғарбдан Эгей, жанубдан Ўрта Ер денгизлари билан ўралган. Мамлакат ҳудудидан Кичик Осиё ва Арманистон тоғлари ўтган.

Расмий маълумотларга қараганда ер майдони 814 минг 578 квадрат километр. Аҳолиси 2003 йилги ҳисоб-китобларга кўра 68,1 миллион киши. 1978 йили чоп этилган китобларда бу ҳисоб қирқ миллион икки юз минг деб берилган. Демак, чорак асрда салкам икки баробар кўпайган!

Айтишларига кўра, Туркия аҳолисининг тўқсон фоизини турклар, қолган қисмини курдлар, араблар, туркманлар, озарбайжон, грузин, черкас, адигей, чечен, осетин, лазгинлар, шунингдек, озроқ болгарлар, армани, яҳудий, греклар ташкил этади. Мусулмонларнинг асосий қисми исломнинг сунний мазҳабига эътиқод қилади.

Туркиянинг тарихи жуда мураккаб бўлиб, узлуксиз урушларга, босқинлар, зиддият ва эврилишларга тўла.

Бунинг бош сабабларидан бири мамлакатнинг Осиё билан Оврўпа ўртасида жойлашганлигидир: у томондагилар билан ҳам, бу тарафдагилар билан ҳам кураш олиб боришга, муроса қилишга, сулҳ тузишга кўп бора тўғри келган. Халқни бесару бесафо, юртни беқарору беҳаловат қилган доимий алғов-далғовлар йигирманчи асрнинг йигирманчи йилларидан, Мустафо Камол Отатурк давлат раҳбари бўлган пайтлардан нисбатан пасая бошлади. Шунинг учун ҳам Отатурк номи ҳали-ҳозиргача халқнинг оқил раҳнамоси сифатида тилга олинади, иззат-икром қилинади.

Турк халқи 1923 йили айнан Мустафо Камол Отатурк бошчилигидаги озодлик курашида галаба қозониб, ўз орзу-ниятига етишган. Ушанда Туркия демократик ривожланиш йўлини тутган республика деб эълон қилинган.

Ўтган саксон йилдан зиёдроқ вақт мобайнида мамлакат кўп иқтисодий эврилишларни бошдан кечирди: гоҳ юксалди, гоҳ пасайди. Шунинг учун сўнгги вақтларда давлат хусусийлаштириш ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, кичик саноат шаҳарчалари яратиш ва уларда саноат ҳудудларини барпо этишга алоҳида аҳамият берди. Шу амалий тадбирлар натижасида Туркияда автомобилсозлик, кимё ва енгил саноат корхоналари гуркираб, қисқа вақт ичида ҳам ички эҳтиёжни қондириб, ҳам хорижга маҳсулот сота бошлади.

Лекин матбуот хабарлари маълум қилганидек, бир неча йил илгари Мармара денгизи ҳудудида содир бўлган кучли ер силкиниши иқтисодий юксалишни яна бир мунча издан чиқарди. Бу табиий офат асоратларини ва иқтисодий инқирозни бартараф этиш чоралари кўрилмоқда.

Албатта, Туркия — йирик давлат, шундай бўлгач, унда вақти-вақти билан катта муаммолар ҳам юзага келиб туриши табиий бир ҳол, аммо ҳарқалай, нисбатан тинч ва ўзига тўқ мамлакатлардан бири. У ҳозир халқаро сиёсатда тенг ҳуқуқли мавқени эгаллаш ва Европа Иттифоқига аъзо бўлиш учун астойдил ҳаракат қилмоқда.

Шуниси эътиборга сазоворки, Туркия Ўзбекистон мустақиллигини биринчилардан бўлиб тан олган ва

давлатларимиз, тadbиркорларимиз ўртасида иқтисодий, сиёсий, савдо ва маданий соҳаларда яқин ҳамкорлик йўлга қўйилган...

ҚУВВАТЛИ ЭЛ ТАРИХИ

Биз учун энг муҳими — туркиялик турклар билан шажарамиз, тарихий илдизимизнинг муштарақлигидир. Кўп минг йиллик тарихга эга бўлган бу қадимий аждодларимиз бугун Марказий Осиё деб аталаётган ҳудудда, Тангри тоғлари билан Олтой тоғлари оралиғидаги бепоён кенгликларда умргузаронлик қилганлар. «Бизнинг боболаримизга нисбатан у замонларда «турк» атамаси қўлланмас эди, — деб ёзади турк муаррихи Эрол Гунгўр «Тарихда туркий давлатлар» рисоласида. — «Турк» калимаси бугунги кунда бир миллатнинг номини англатади, аммо боболаримиз у пайтларда ҳали бир миллат сифатида шакланмаган эди. Улар қавм ва уруғ ҳолида яшар ва ҳар бир уруғнинг айрим оти бор эди. Шу қавмлардан бирининг исми «турк» («турук») бўлиб, «қувватли» деган маънони англатган. Милоддан кейинги VI асрларда она тили туркий бўлган қавмларнинг ҳар бири алоҳида ўз исмига эга бўлса-да, уларнинг ҳаммаси умумлаштирилиб, «турк» деб атала бошланди. Демак, қадимда ҳам боболаримиз айна шу тилда сўзлаганликлари туфайли ягона бир миллатга мансуб эканликларини англаганлар. Туркий тил уларнинг бирлашувида ҳал қилувчи роль ўйнаган. Бугунги кунда ҳам туркий тил туфайли барчамиз бир миллатнинг фарзандлари, яъни қариндош эканлигимизни биламиз».

Муаррихларнинг хабар беришича, туркларнинг бир қисми салжуқийлар оқимидан анча аввал — XI аср ўрталарида Онадўли (Антакия)га келиб ўрнашиб қоладилар. (Айрим адабиётларда турк халқининг бўлиниб, қабилаларга ажралиб кетиши, шу қабилалардан бир нечасининг Онадўли — ҳозирги Туркия ҳудудига бориб жойлашувини милоддан аввалги VII асрда Турон давлати шаклланишига асос солган буюк хоқон бобомиз Алп Эр Тўнға вафотидан кейинги даврларда юз берганлиги ёзилади.) Ана шу тарихий силжишлар,

кўчишлар натижаси ўлароқ ота турк (Турон), она турк (Шарқий Туркистон) ва бола турк (Онадўли) иборалари вужудга келади ва бунини Туркияда яшовчи турк халқи ҳам яқдиллик билан эътироф этади. «Туркиялик қардошларимиз кўп асрлар давомида ўзларини бошида салжуқийлар, кейин усмонлилар деб, давлатларини Усмонли императорлиги, Усмонлилар халифалиги, Камол Отатурк замонига келиб эса ўзларини турк деб, давлатларини эса Туркия Жумҳурияти деб эълон қилишган. 1920 йилларда Усмонлилар халифалиги бекор қилиниб, янги давлатга қандай ном қўйиш масаласи мунозарага сабаб бўлади. Бир гуруҳ арбоблар бу жумҳуриятни Туркистон Жумҳурияти деб аташни таклиф қиладилар. Шунда узоқни кўра билган заковатли давлат арбоби Мустафо Камол Отатурк айтибдики, Туркистон бизнинг ота юртимиз, Туркистоннинг ўз ворислари бор. Туркистонлик қардошларимиз бир кун келиб ҳурриятга чиқажаклар, ўз мамлакатларини яна Туркистон деб атаяжаклар. Қардошларимизнинг миллий қадриятлари — Туркистонга тегинмайлик, бу тарихий ва шуқуҳли ном уларнинг ўзларига буюрсин.

Шу тариқа у асос солган жумҳуриятга унинг таклифига кўра Туркия Жумҳурияти деб ном берилган»¹.

Хуллас, ҳозирги Туркияда яшаётган турклар аждоди буюк салжуқийлар империяси барпо этган ўғуз туркларига, ундан ҳам нарисси — Турк бобо — Абултурк Ёфас ибн Нуҳ алайҳиссаломга бориб туташади. Туркиядаги мана шу тарихий эврилишлар, умуман турклар илдиши ва шунингдек, бола туркларнинг шаклланиши ва ўтроқлашуви Баттол Ҳазрат, Ўғуз ҳақидаги турк халқ оғзаки ижодида мансуб дostonларда ўз ифодасини топган.

Мухтасар гап шуки, биз кўнгилларимизда миллатдошлик, тупроқдошлик туйғулари билан ўз қавму қардошларимиз юртига қадам қўйган эдик. Шунданми, ҳеч биримиз ўзимизда бегонасираш ҳиссини, мусофирона ийманишни сезмас, аксинча, теграмизга ўзгача бир қизиқувчанлик, дил яқинлик билан назар солар эдик.

¹ А. Иброҳимов, Х. Султонов, Н. Жўраев. Ватан туйғуси. Тошкент — «Ўзбекистон» нашриёти, 1996 йил, 195—196-бетлар.

Юнус Эмро

Туркия заминида менинг нигоҳимга илк бор ча-
линган эътиборга молик ҳол — олдимизда кетаётган
юк машинаси ортидаги ҳимоя-резина (бризговик)даги
«Юнус Эмро» деган ёзув бўлди. «Туркистон мулкининг
улуғ шайх-ул машойихи» (Навоий) Аҳмад Яссавий
бошлаб берган тасаввуф шеърляти анъаналарини да-
вом эттирган ва уни янги босқичга кўтарган, бундан
етти юз йил бурун яшаб ўтган, оддий деҳқондан чиқ-
қан Юнус Эмро кўҳна турк-ислом маданияти, адабиёт-
тининг таниқли намояндаси. «Юнус Эмро — Туркия-
нинг, турк миллатининг дунёга етиштириб берган энг
буюк шоирларидан бири. У ҳаётида ҳам, ижодида ҳам
дин, мазҳаб, ирқ ажратмади, одамларни бой-камба-
галга айирмади. У, одамзот Аллоҳ каромати ила вужуд-
га келган бутун борлиққа — дунёга, инсонга, бошқа
маҳлуқларга бирдай муҳаббат билан яшаши керак, де-
ган ғояни илгари сурди», деб ёзади эмрошунос олим-
лар. Юнус Эмро ўз қарашлари жиҳатидан Мавлоно
Жалолиддин Румийнинг вориси эди.

«Ошиқ Юнус» тахаллусли шоирнинг Туркияда на-
қадар машҳурлигини шундан ҳам билса бўладики, мам-
лакатда унинг қабри 15 та, бошқа юртларда ҳам бор,
дея нақл этилади. 1991 йилнинг ЮНЕСКО томонидан
«Юнус Эмро севги йили» деб эълон қилиниши ҳам
бежиз эмас.

Зеро:

*Айюбу дил мубталоман, дарда дармон истарам,
Ошиқи дил хастаман, жона жонон истарам...*

Ёки:

*Бу вужуднинг шаҳрина ҳар дам кирасим келар,
Ичимдаги султоннинг юзин кўрасим келар...*

Ёки:

*Сан жонингдан кечмайин жонон орзу қиларсан,
Белдан зуннор ечмайин имон орзу қиларсан...*

каби ошиқона ва орифона, ҳам шўху ҳам ўйга толдирадиган байтлар Юнус Эмронинг ҳар ғазали, ҳар шеърида бордир, хўбдир.

Ҳатто оддий ҳайдовчининг ҳам Юнус Эмро деган шоирни билиши, унга ҳурмат бажо келтириши маъқул, ибратли, лекин, ҳарқалай, бу табаррук исм-шарифнинг машина филдирагини лой-қордан асраш учун осилган резинага битилиши, менимча дуруст эмас эди... Улуғ ижодкорларни бундай тарзда эъзозламайдилар! Ҳа, улар бундай иззат-икромга муҳтож эмас! Бундан уларнинг руҳлари ҳам шод ўлмас...

Ўттиз километр юриб, Тугу Боязид номли жойда, «Ертур» кўноқхонаси олдида тўхтадик.

Меҳмонхона ресторанида бизни Туркиянинг замонавий машҳур фарзандларидан бири, ушбу элнинг Шералиси Иброҳим Тотлиса магнитофонда паст овозда янграётган «Аллоҳим, на эди гуноҳим...» деган дардчил нолали хониши ила қарши олди. Демак, уни биз каби, ўз юртдошлари ҳам севиб тинглашаркан...

Туркияда пул беқадр, нарх-наво анча баланд экан— бизнинг назаримизда албатта. Биринчи, иккинчи овқатларнинг туси, таркиби, номи эсимда йўғу (боиси чеккароқ бўлгани учунми, ҳайратланиб, мақтаб ейдиган эмас эди чоғи), аммо оддий салатнинг бир миллион, бир стакан чойнинг юз минг лиралиги, ўша кунги, Туркиядаги биринчи овқатланишимизнинг суммаси (7 киши) — 56 500 000 лира — 30 доллар бўлгани ёдимда қолди. 1 АҚШ доллари — 1 миллион 350 минг лирага тенг эди. Боя йўлда солярканинг литрига 1250 минг лирадан олишган эди. Пулни расмий тилда лира, оддий сўзлашувда «пора», «турк пораси» дейишаркан.

Меҳмонхона шароити яхши: каравотлари юмшоқ, одеяллар қалин, ювиниш хоналарида иссиқ, совуқ сув бор эди.

Дарвоқе, бугун дунёнинг аксарият минтақаларида Григорий тақвими бўйича Янги йил кутилмоқда, нишонланмоқда эди. Туркиянинг биз тушган ушбу олис қаламравида эса негадир бундай руҳ сезилмасди.

Шундай қилиб, янги 2004 йилнинг илк туни жимгина, бефайзгина ўтди.

2004 йил, 1 январь, пайшанба

Автобус бугун ҳунар кўрсатмас, деб умид қилувдик, ҳар кунгидан баттар бўлди. Меҳмонхона олдидаги машиналар турадиган майдон юзаси яхлаган, қор яна учкунламоқда, совуқ ҳам кундагидан қаттиқроқ эди. Илҳомжон бечора яна атвобуснинг гоҳ ичида, гоҳ остида «изланиш»да. Муҳаммад Содиқ ёрдамда.

Бекорчиликдан эринчоқлик билан, оҳиста, яккам-дуккам бўлиб тушаётган қор парчаларини кузатаман. Қор бўлақларининг ҳар биттасини осмондан бир фаришта олиб тушаркан-у, қайтиб чиқса унга қор тегмас экан — фаришта шу қадар кўп бўларкан.., қор парчаларининг ҳажми, шакли-шамойили бир-бирига айнан ўхшамайди, деган гаплар бор. Ҳозир тушаётган қор бўлақлари олти, саккиз қиррали юлдузлар шаклида эди.

Заҳириддин Бобурда эса шундай сатрлар бор:

*Келса гар қатра ёмғуре ерга,
Бор анинг бирла бир малак бирга.*

Ё, қудратингдан!...

Қолганлар ичкарида — фойеда ўтириб кутишмоқда эди. Бетоқат бўлиб, юраги зикланган Зокиржон ака чиқди-да, ўзим аралашмасам тузалмайди, шекилли, деб жўнади ва ҳақиқатан ҳам, кўп ўтмай яғир коржома кийганлардан бирини етаклаб келди. Уста машинанинг қаерларигадир дезодорантга ўхшаган нарсани пуркаб-сепиб, автобусни юргизди ва ҳақини олиб кетди. Хайрият, деб, ҳамма энди автобусга чиқиб эди, машина мотори яна ўчиб қолса бўладими! Мен раҳбар айтиб берган мўлжал билан устахонага бордим. Устамизни дурустроқ таниб олмаган эканман, ҳаммасининг кийими бир хил, ажратиб олиш қийин бўлди, аранг фарқлаб, амаллаб тушунтириб, бошлаб келдим.

Автобус юрди. Лекин бир оздан кейин мотор яна

силтаб, тезлик ўз-ўзидан сусая бошлади. Яхшики, кўча пастга эниб борарди, Илҳомжон машинани ўз ихтиёрига қўйиб берди.

Йўллар яна ўша-ўша: икки тарафида дара, сўнг пакана-чакана тоғлар.

«Отайўл»имиз тагин ўчди. Илҳомжон эплаб ўт олдириди. Кўп юрмай, яна... Бир жойда фильтр алмаштирилди. Энди анча яхши.

Ташқари изғирин. Дарахтларнинг шох-новдалари, кўча бўйларидаги ўсимликлар қор-қиров босиб, асл танасига нисбатан бир неча баробар йўғонлашиб, бири-бирига тутлашиб кетган.

Аммо машина ичи ҳам иссиқ эмас. Қаердандир илиқ ҳаво ҳайдаётганга ўхшайди-ю, тафти йўқ. Фақат вужуд жунжикса майлику-я...

Кўллар оқаришиб, қуруқшаб, тўрлаб, тарам-тарам бўлиб кетди. Бу фақат совуқдан эмас, сув ҳам чатоққа ўхшайди.

Паст-баланд довон йўлларида Дуюдин шаҳрига қараб кетяпмиз. Машинанинг яна тоби қочгиси келиб, ўқчиб-ўқчиб қўяпти.

Данакдан йирикроқ, ёнғоқдан майлароқ — махсус тайёрланган тош-шағал ётқизилган йўлнинг икки чеккасини юзаси музлаб ялтираган қор босган, кўча ҳам йилт-йилт қилади. Даралар борган сари кенгайиб, тоғлар биздан узоқлашиб боряпти.

Устахоналар, автоуловга хизмат кўрсатадиган шохобчалар, яккам-дуккам уйлардан иборат кичик маҳаллалар учрайди. Тўп-тўп, гоҳо битта-иккита ёввойи кабутарлар...

Ҳаммаёқ оппоқ қор, осмон ҳам оппоқ, кўз қамашади.

Агри шаҳарчасидан чиқаверишда янги фильтр қўйилди. Фильтрга 20 миллион, уста ҳақи 20 миллион, электрик — 10 миллион — жами 50 миллион лира олишди! Лекин ҳарқалай, ишканининг асосий сабаби, манбаи топилди соляркани илтиб берадиган ускунага ток ўтказиб бергич куйган экан!

Устахона яқинида ошхона бор экан, бирйўла тушлик қилиб олмоқчи бўлдик. Шахсан менинг оёғим ка-

рахт эди, емакхонада гуриллаб ёнаётган печка ёнига ўтириб, анча жонимиз кирди.

Меҳмонхона ва ошхоналарда Туркия Республикасининг биринчи президенти, турк халқининг даҳоси Мустафо Камол Отатуркнинг расми кўп. Шу овлоқ макондаги кўримсиз тамаддихона деворига ҳам унинг катта портрети осиб қўйилган.

ЙЎЛДАГИ ЕНГИЛ ТЎҚНАШУВ

Эронда ёнилғи арзону уни қуйиш шохобчалари кам эди, Туркияда эса, аксинча — бундай шохобчалар ҳар қадамда-ю, нарх осмонда!

Ердаги қор тобора қалинлашиб бормоқда, қуёш ҳар замон-ҳар замонда бир кўриниш бериб қўяди.

Икки ёндан баланд тоғлар қисган музлама кўчадан боряпмиз. Йўлдан чиқиб кетиб, тумшуғи билан тоғлар пойида кўрпа бўлиб ётган қорга санчилиб қолган машиналар ва уларни тортиб-суриб чиқараётган одамлар учраб туради.

Қуёш жамол кўрсатган очиқ жойларда асфальтдан ҳовур кўтарилади. Яна бир зумда тоғлар бағрига кириб кетамиз. Лекин оҳиста юрамиз, тезлашнинг иложи ҳам йўқ.

Бир пайт Илҳомжон:

— Орқадан полиция тўхта, деб ишора беряпти, нима қилай? — деб сўраб қолди ўз олдидаги машина ичини кўрсатадиган кўзгудан қараб. Албатта, бундай савол фақат раҳбарга йўналган бўлади.

— Қулоқ солманг, юраверинг, — деди Зокиржон ака пинак бузмай.

Беш дақиқалардан кейин Илҳомжон яна ойнага юзланди:

— Тинмай чироқ ёқиб-ўчиришяпти.

— Яна озгина юринг, ҳў, анави уйлар бор ерда тўхтайсиз, — деб кўрсатма берди раҳбар ва кўшимча қилди: — Полиция ноҳақ ҳозир, олдимизга ўтиб тўхта-тиши керак.

Полициячилар ҳам эринмаган хилидан эди — биз билан изма-из келарди.

Илҳомжон тормозни босди, полиция машинаси ҳам бир неча қадам кейинда тўхтади.

Ҳаммамиз пастга тушдик. Зокиржон ака бир папка ҳужжатни олиб, полициячилар ёнига (тепасига чироқ-сигнал ўрнатилган, «Волга»симон енгил автомобиль ичида икки киши ўтирарди) борди. Полициячи машина ойнасини сал туширди. (Афтидан, улар ҳам чўчишарди).

— Нима гап? — деб сўради Зокиржон ака.

— «Тур» («Стоп»)да турмай ўтдинг... — Туркияда «сиз»лаш дегани йўқ эди чамаси.

— Бизда олдинга ўтиб тўхтатилади, — дея гапни транспорт ҳаракати қондасига бурди раҳбар.

— Бизда орқадан тўхтатилади, — уларнинг гапини харқалай, тушуниш мумкин эди.

— Биз Ўзбекистон фуқароларимиз, ота турк — буюк аждодларингиз юртданмиз, — деди раҳбар мағрурона.

— Пешанангга ёзиб қўйилмаган-ку, — полициячи сал бўшашди.

— Сенларниям пешанангга ёзиб қўймаган. Эҳтимол, ўғри ё қароқчидирсан, — тобора баландлар эди Зокиржон ака. — Бизни бир марта орқадан тўхтатиб, отишган.

— Манави либосни кўрмаяпсанми? — эгнидаги махсус кийимга ишора қилди полициячи.

— Буни магазиндан сотволиш мумкин, — ҳамон бўш келмасди Зокиржон ака.

— Ҳужжатлар?..

Полициячи қоғозларни титкилади-ю, яхши англамади, албатта, манглайини тириштирди.

Зокиржон ака бизнинг Бобур номли халқаро илмий экспедиция аъзолари эканлигимиз, Яқин Шарқ ва Арабистон ярим ороли мамлакатлари бўйлаб сафарга чиққанимизни, ҳайдовчига яқин аҳоли яшайдиган жойга қадар тўхтатмасликни буюрганини тушунтирди ва «билмай ўтиб кетибмиз, мусофиримиз, меҳмонимиз, бир гал маъзур тутинглар», дея дипломатияга ўтди.

Вазият бирмунча юмшади. Яхши гап билан илон инидан чиқади, деб бежиз айтишмаган машойихлар. Лекин бизда бўлса, «Стоп»да тўхтамадинг, қочдинг,

яна биз билан тортишдинг», дея бўйнимизга учта айб-ни илишиб, жаримани қайси шаклда бўлсаям, албатта ундиришарди.

Йўлга равона бўлдик. Эски қорнинг юзаси юмшоқ, енгил, пардай тўзиб турган янги қор билан қопланган эди.

Яна паст-баланд дарбандлар, музлама. Шитоб юриб бўлмайди.

Қоронғи тушди.

Ҳамроҳларнинг димоғлари хийла чоғ эди. Дастури-миздаги ниятларимизни амалга ошириб қайтгач, ҳам-сафарлар «гап» навбатини ташкил этиш ҳақида сўз кетди. Менга имтиёз сифатида икки марта навбат берадиган бўлишди.

— Анорхўрлик, анжирхўрлик қиламиз экан-да. Гуркировнинг мана шу мевалари жуда бўлакча, дейишадди, — деди бирлари.

— Ундан ташқари, Гуркиров Қорадарё бўйида жойлашган, балиқхўрлик ҳам бўлади, — дедилар иккинчиси. — Шу баҳонада Пахтаободгайм (раҳбар Избосканни нуқул Пахтаобод билан чалкаштирарди) бориб турамиз.

— Зап айтасизлар, иш камлигида менга анча эрмак бўлади, — дедим.

— Ҳозирдан жуда суюниб кетманг, уни ҳали яна ўйлаб кўрамиз, — деди сиполарча Зайнобиддин ака. — Аввал бир балиқ пиширтириб келасиз, мазасини кўрамиз, маъқул бўлса, кейин борамиз.

— Унда куйдириброқ олиб келаман экан-да...

— Қорадарёда қанақа балиқ кўп бўлади ўзи, сазанми? — деб сўради Зокиржон ака.

— Ҳа, яна, шим деганиям бор.

— Шимми, шумми? — деб аския қилади Зайнобиддин ака.

Ҳазил-хузуллардан мақсад — кайфиятни кўтариш, йўл хордигини тарқатиш эди.

Арзирум шаҳри ёнидан ўтаётганимизда росмана тун эди.

— Қалай, Илҳомжон, чарчамадингизми? Яна бир-икки соатга чидайсизми? — деб узоқдан гап ташлади раҳбар. Бу унинг «Босаверинг!» дегани эди. Лекин ке-

Йинги шаҳар — Эрзинжонга яна икки юз километр бўлиб, йўлда меҳмонхона бор-йўқлиги номаълум, қолаверса, кўча сирпанчиқ эди. Шу боис Арзирумда тунашга қарор қилинди. Шаҳар маркази катта йўлдан анча ичкарида эди. Умуман, Арзирум Туркиянинг ши-моли-шарқидаги йирик шаҳарлардан бўлиб, шу номдаги вилоят марказидир. Шаҳарга кираверишдаги тахтакача нуфусининг 260 минг киши эканлиги қайд этилган экан (Демак, қарийб Андижонга баробар). Кўчанинг икки бетида турли-туман автомобиллар сотадиган дўконлар қатор терилган эди.

«Артмин» номли ўртамиёна кўноқхона топдик. Қоровул бир термос чойга беш миллион турк пораси сўради, қанақа мусулмонсан, шунчаям қиммат айта-санми, бу ноинсофлик, ҳаром, деган эдик, у ҳам тантилик қилиб, бас, сенларга чойни текинга бераман, деди. Лекин эвазига Илҳомжондан бир сигарет олиб чекиб кетди, яъни, ҳарқалай, қуруқ қайтмади. Чоли тушмагур габроволикларга ўхшаб, қувгина эди.

МАРЖОН АТАЛА

2 январь, жума

Эрталаб соат олти яримда Арзирумдан жўнадик. Совуқ. Ер оппоқ, аммо ҳаво тунд.

Эрзинжонгача масофа — 190 километр.

Қатнов негадир кам, шу боис йўлнинг музлаган қисми эрмаган эди. Тойғаноқ, ялтиллайди.

Кечаги яхши кайфият бугун ҳам ҳамроҳ — ҳозирча. Бир неча кундан бери нонпалов пишириш тўғрисида музокара давом этмоқда эди. Йўлда помидор, пиёз, болгар қалампир, картошка харид қилдик.

— Бугун мен тушликка Андижонда тандирда ёпилган сарёғли кулча нонлардан, қўй гўшtidан тайёрланган қўғирдоқлардан албатта нон палов қилиб бераман, — деди раҳбар ва бизга пишириб-куйдиришга ярайдиган жой қараб кетишни тайинлади. Шу муносабат билан икки оқсоқол, икки қадрдон пайров-аскияга тушиб кетишди.

Аввалига Тошкентда, раҳбарнинг «дом»ида бир кун аввалги ошдан эртасига мастава тайёрлаш «маҳоратларини» бир-бирига оширишиб, таомдан чиққан, яъни қайта ишланган таомни хўп таъриф-тавсиф қилишди. Маълум бўлишича, маставанинг масаллигини тайёрлаб, қўғириб сув қўйишибди, кечқурунги паловнинг қолганини солишибди, таом тайёр бўлгач, иккалалари «оҳ-оҳ»лашиб бир ярим косадан туширишибди. Зоҳиджон келиб қолган экан, мақтаб-мақтаб, унгаям қўйиб беришибди. Зоҳиджон оғзига бир қошиқ олибдию, мен ичкарида ичаман, деб, кўтариб кетибди...

Кейин қолган ошдан шавла пишириш усулларига кўчишди. Бу борада ҳам анча-мунча воқеалар эслаб ўтилди.

Муҳаммад Содиқ бутунлай янги гап айтди:

— Менинг бувижоним қолган ошдан маржон атала пишириб берарди, жуда зўр бўларди.

— Маржон аталаниям қўшиб қўясиз, — деди Зайнобиддин ака менга.

— Унинг учун татиб кўриш керак-да, — дедим.

— Афсуски, уни татиб кўролмайсиз, бувижоним ўтиб кетган, — бошини сарак-сарак қилди Муҳаммад Содиқ.

— Андазаси бордир?.. — деб сўрадим.

— Ҳа, келинингиз бувимдан ўрганиб олган. Анжанга борганда пиширтириб бераман, фақат унинг учун акамлар бир кун аввал кўпроқ палов қилишлари керак бўлади...

Бейхтиёр ҳис этдикки, юртимизни, ўз таомларимизни қўмсай бошлаган эдик.

Зайнобиддин ака автобусга чиқаверишдан чаплаги биринчи ўриндикни эгаллаган, тирсақларини олдидаги тутқичга қўйганича, оёқларини тўни билан ёпиб келарди. Мен ҳам унга таассуб қилиб, спорт костюмим билан тиззаларимни ўраётган эдим, «Ҳа, совуқ энди ўтдим, ўшанақа, ҳали биздан кўп нарсани ўрганасиз, «Робинзон Крузо» романида «Эҳтиёжнинг ўзи ихтироларни келтириб чиқаради», деган гап бор», деди. Кеча машина тузатилган жойда совуқ еганимизни айтиб, совуқ емаганлар номидан ачиниш билдирди.

— Бир одам қаҳратон қишда қаттиқ совқотганидан, ўлмай ёзга чиқиб олсам, саратонда ўрик ўтин ёқиб ўтираман, деган экан.

Шу гаплар муносабати билан Зокиржон ака автобуснинг орқа эшик ёнидаги печкасини кўмиб ётган кўрпа-тўшак, сумкаларни шахсан ўзи олиб ташлади. Бу ҳақда бир неча кундан бери гап бўлаётган эди-ю, лекин раҳбарнинг махсус фармони бўлмагани учун ҳеч ким журъат этмаётган эди. Бир оздан кейин салонга илиқлик таралиб, жонимиз кира бошлади. Кўп нарсага бандаси ўзи ҳам сабабчи бўлади-да.

Яна оппоқ тоғли айлана ошувлар, ваҳимали йўлларга кирдик.

Таркан деган жойда, автобус ичида ўз захирамиздаги ноз-неъматлар билан нонушта қилдик. Фақат, чой кам эди, айрим «балиқлар» ютиниброқ қолди...

Чапда сой ва ўрмон бошланди. Дарахтлар шунақа қиров боғлаган эдики, кеча кўрганларимиз ҳам ҳолва экан. Ажабо, ҳамма жойда, масалан, Ўзбекистонда ҳам катта қорлар ёғади, совуқ бундан ҳам кучлироқ бўлади, лекин дов-дарахтларнинг қордан бу даражада қалин либос кийганини кўрмагандим. Фоят гўзал манзара: камондай эгилиб қолган шоҳлар, ингичка-йўғон новдалар, арча буталари сувсар мўйнасини эслатарди.

Орқамиздан, гоҳ қаршимиздан келаётган ҳар хил юклар, енгил автомобиллар ортган баҳайбат машиналар — «Мерседес», «Вольво», «Алка», «Акер фиат» ва Туркиянинг турли моделдаги улкан автобуслари ёнимиздан гуриллаб ўтиб кетишади.

Шаҳарлар кўчаси юзасидаги дўкон ва устахоналар жойлашган биноларнинг аксарияти икки қаватли, бичимлари чиройли.

Чапдаги ўрмон, тўғрироғи, дарахтзор анчадан бери узилиб-узилиб давом этиб келмоқда. Куёш автобусимиз ва бизнинг пешоналаримизни қиздира бошлади. Ҳамон қорли тоғлар қуршовида бормоқдамиз. Йўл бўйидаги сой юзидан қуюқ ҳовур кўтарилади.

СУВ ШАҲРИДАГИ НОН ҚЎФИРМА

Эрзинжонга олтмиш километр қолди. Кўча ҳамон шебен-шағал, бироқ асфальтдай текис.

Чапда автомобиль йўли билан параллел равишда анча наридан темир йўл солинган бўлиб, у жуда баланд, тош-тоғлар остидан очилган туннелдан ўтарди.

Яна ўн қақиримлардан кейин тоғларда ҳам, пастда ҳам қор юпқалаша бошлади.

Бир кўприкдан чапга ўтиб кетдик, Қорасув дарёси ва темир йўл ўнгда қолди, бир оздан сўнг яна темир йўл ёнига қайтдик, дарё чапга ўтди. Шу жойларни баҳорда кўрсанг — олам ям-яшил бўлиб, ҳозирги файзу тароватга ўн ҳисса қўшилса керак. Юзасида парча-парча музларни оқизиб бораётган дарё сувига суқингиз киради — ложувард, гўзал. Қани энди, бояги чойнинг камига бир шимирсанг, деб ўйлаб кетаётгандим, Зайнобиддин ака сувнинг тиниқлигини қаранг, тўйиб-тўйиб ичгим келяпти, деди. Дарё йўлдан анча пастда эди.

— Олиб чиқайми? — дедим тезгина.

— Кошқийди. Тоғ сувлари жуда шифобахш бўлади-да, — деб истагини яширмади у.

Мен бир вақтлар Шоҳимардонда қорним оғриб турганда чанқоққа чидамай, таваккал қилиб, тоғдан тушаётган, тошдан-тошга урилиб оқаётган зилол сувдан ҳовучлаб-ҳовучлаб ичганим ва бир оздан кейин оғриқ таққа тўхтаганини эслайман.

— Оқсоқолдан сўранг, олиб чиқаман.

Зокиржон ака қулоқ қоқиб ҳам қўймади, ўзини эшитмаганга солиб ўтираверди. Чунки, у ҳар галгидай, бу сафар аввалида ҳам совуқ сув ичмаслик хусусида фармон эълон қилиб қўйган...

Ютиниб-ютиниб кетишдан ўзга чора йўқ.

Ўнг томонимизда, тоғнинг қуёшга беткай жойларида қор сийрак эди ва ҳалемай қорли ҳудуддан чиқиб кетдик. Чапдаги кенг ўзанда дарё бўлиниб-бўлиниб, кенг уйнинг келинчагидай яйраб оқарди. Ўзанда дарахт кўп, қалин эди. Айни шу жой она қишлоғим Гуркировнинг Қорадарё билан туташ қисмидаги ўрмонни ёдимга солиб, бир энтиктирди.

Тераклар навнихол эди.

Ҳисоблаб қарасак, Андижондан 11590 километр йўл юрибмиз. Шу ерга етганда гўёки баҳор билан юзлашдик.

Эрзинжон 180 минг аҳолига эга шаҳар экан. Биз унинг марказига кирмай, ёнлама йўлдан Сивазга қараб кетарканмиз, 1939 йили Эрзинжонда юз берган кучли зилзила оқибатида қирқ минг одам нобуд бўлганини эсладик. Сивазда эса мудҳиш бир фожиа юз берган: 1993 йили ушбу шаҳарда илғор зиёлилар анжуман ўтказишаётганда реакциян бир гуруҳ бинога ҳужум қилиб, уни ёқиб юборишади. Қирққа яқин аҳли зиё тириклай ёниб кетади. Ўша машъум воқеа содир бўлган жойда машҳур турк ҳажвчиси Азиз Несин ҳам бўлиб, у тасодифан омон қолади.

Томларда кўшдан энергия олувчи қурилмалар кўп эди, балки шундай асбоб-ускуна ўрнатилмаган томинг ўзи йўқ эди. Шахсий автомашиналар бир қолипдаги коттежсимон уйларнинг олдиларида, яъни ташқарида, шундоқ очиқда турарди. 1989 йили Венгрия ва Чехословакияда сафарда бўлган чоғимда ҳам шундай манзарани кўриб кўп ажабланган эдим.

Эрзинжондан беш-олти чақирим узоқлашганимизда ола-чалпоқ қор пайдо бўлди ва тагин икки-уч километрдан сўнг тоғлар орасига кириб кетдик.

Сивазга 230 километр қолди. Дарёнинг қуруқ ўзани чапимизда, биз билан бақамти бормоқда (суви қаёққадир бурилиб кетди чоғи).

Бу йўллар ҳам шебен-шағалдан иборат эди. Музлаш хавфи кам бўлгани учун шундай қилинар экан.

Яна қорли тоғлар икки ёндан қисиб келмоқда. Автобус эса чираниб баландга ўрлайди.

Тоғлар оқ булутлар орқали кўм-кўк осмон билан тутшиб кетган. Бу тоғларнинг ўзига хос жиҳатлари — кўкимтир цементга ўхшаш жойларининг кўплиги эди.

— Булар оксидланиш оқибатидир, — деб изоҳлади Зокиржон ака.

Чапдаги тоғларнинг тепалари, ёнбағирлардаги бепоён арчазорни кўриб ақл лол қолади — шу қадар кўп, фақат, нотекис — баъзи ерлари ўта қалин, зич, айрим жойлари сийрак — худди сепилгандай. Ажабки,

ўнгдаги тоғда арчалар яккам-дуккам. Бир неча километргача шундай эди.

— Булар махсус экилганмикин? — деб сўрайман хайрон бўлиб.

— Табиий, — дейди Зокиржон ака. — Ҳар қандай ўсимлик денгиз сатҳидан маълум баландликда ўсади, ундан тепада ҳам, пастда ҳам ривожланмайди. Эсингизда бўлса, Бобур Мирзо Қандаҳор тоғларининг хусусиятларини жуда келтириб таърифлайди — худди геологдай, худди сейсмологдай...

Етмиш беш километр юриб, ўннга — Тўкат томон кетдик.

Водийсимон ҳудудлар: ўнгу сўлда катак-катак, бурчак-бурчак экин майдонлари, уларнинг атрофлари ва тоғ ёнбағирларида ортиқча шохи кам, ниҳоятда тик ўсадиган оқ тераклар мўл эди. Адирларнинг тепалари ва ораларида тол ва бошқа дарахтлар бўлиб, тол новдалари қизғиш тусда.

Туркия кўчалари Эрон йўлларига нисбатан анча содда, кўрсаткичлар кўп ва аниқроқ — истаган шаҳарни адашмай, ҳар муюлишда сўрамай аниқ топиб бориш мумкин эди.

Яна баҳорий аломатлар — қорсиз, яшилланиб келаётган ерлар, илмилик ҳаво...

Сувшеҳр — Сув шаҳрида Зокиржон ака ниҳоят ўз ваъдасининг устидан чиқишга қарор қилди. Катта йўл бўйидаги маиший-техник хизмат кўрсатиладиган танҳо бир масканда мой алмаштириш устахонаси, намозхона ва ошхона мавжуд эди.

Гўша кинолардаги манзаралар каби эди: ўнгда, йўлдан сал нарида паст тоғлар, чап тараф — бир неча газ пастликда бепоён сайхон, ўртадаги дарё ўзанида камгина сув осойишта оқмоқда, атрофда сийрак, ҳар турли дарахтларнинг учлари сезилар-сезилмас тебрана, узоқдаги тоғлар қандайдир сирли туюларди.

Ошхонанинг шундоқ биқинида сунъий ҳовуз бўлиб, ундаги бир-бир ярим қаричли, тангалари қорамтир балиқлар, одамзотдан безор бўлишган чоғи, шарпани сезишлари билан думларини шитоб лапанглатиб, ўзларини сув тубига ва ё нариги бурчакка уришарди.

Ошхона хизматчилари очиқ кўнгилли йигитлар экан,

ҳамма шарт-шароитни муҳайё қилиб беришди. Барча бир ёқадан бош чиқариб, масаллиқлар арчиб-тўғралди. Бош ошпаз — Зокиржон аканинг ўзи эди. Лекин қозонга бир-бир энгашиб, маслаҳат бермаган, фикр айтмаган бир зот қолмади ҳисоб. Бир қулинг ўргилсин нон кўғирма бўлдики, ҳатто турк биродарларимизнинг лаганлари ҳам тамшаниб қолди!.. Ошхона ходимлари ҳам ширин, мазали таом учун ўз миннатдорчиликларини изҳор этиб, сафарларимиз беҳатар бўлишини Яратгандан тилаб, биз билан қуюқ хайрлашиб қолишди.

Биз Сурия мамлақати сари, яъни буюк сиймо Ал-Форобий ҳазратлари ётган Дамашқ томон юрар эканмиз, ўтган сафарлардаги йўл азоблари, овқатланиш муаммолари, меҳмонхона излаш ва жойлашиш заҳматлари ва бошқа воқеалар хаёлимиздан ўтди.

Яна арчазорли тоғлар қўйнига кирдик. Арча деганим — оддий арча ҳам, сарв ҳам эмас, игна баргли дарахтнинг бошқача туридан эди. Билагонлар «листвяк» дейишди. Бу умрзоқ дарахтлар тобора кучайиб, эгаллаган ҳудуди кенгайиб, қалинлашиб, гўё олам яшилланиб, тоғлар кўркамлашиб, ёшариб борарди.

Йўлга, сувга яқин бошқа дарахтлар ҳам бор эди-ю, улар қуриб қолган, сувдан узоқ — баланд тоғ қояларидаги арчалар эса яшнаб турарди.

Тўкат (ўзбек тилида «Тоқат» ёзишади) — ўннга, биз тўғрига — Амасияга кетдик. Меҳмонхонада жой йўқ экан, маъмур йигит олижаноблик билан бошқа қўноқхоналарга қўнғироқ қилиб суриштириб кўрди — натижа чиқмади.

Йўл-йўлакай бир-икки дўконга бош суқиб ўтдик. Бир кило сабзи олти юз минг, помидор саккиз юз минг, гуруч 1750 минг лира эди. Беҳини «айва» дейишаркан, анорни — «нор» — зўр-зўр қайн анорларнинг баҳоси уч юз минг...

Сулева шаҳридаги меҳмонхоналардан ҳам ўрин бўлмади. Бир турк ва бир озарбайжон йигитлари ёрдам кўрсатишга ҳаракат қилишди — мусофирхонасимон жойларга олиб боришди.

Кейинги шаҳарга етмай, йўл бўйидаги ёнилғи қуёиш шаҳобчаси ёнида жойлашган одмигина отелда тунадик.

Турклар Ўзбекистонни, ўзбекларни яхши билишар, «Ҳа, қардош?..» деб ҳол сўрашар, хизматига кўп ҳақ олишдан хижолат чекишмаса-да, хушмуомала эдилар. Солярка қуядиган жойларда чойга таклиф этишади, ошхона-ресторанларда арзимаганроқ юмушга чақира-версак, бир-биримизни тушунишга қийналсак, бошқа нарса олиб келибсан ё мана бу керакмас, фалондан бер, десак, малол олишмайди. Боя довондаги ошхонада, тушлик пайтида ҳам худди ўз уйимиздагидай ҳаммамиз ошхонага кириб олиб, хоҳлаган буюмимизни ишлатиб, хоҳлаганча чой қуйиб ичдик — йигирма беш-йигирма етти ёшлардаги ошпаз йигитнинг заррача оғринганини ё ижирғанганини пайқамадик. (Бу хизмат кўрсатиш-сервис маданиятининг юксаклигидан, албатта). Фақат, қозон-товогини ишлатганимизга ўн миллион лира олди. Бунинг устига, ошхоначи асалари боқар экан, раҳбар ийиб кетиб, бир кило асални ҳам бериб юборди — «татиб кўр-чи, сеники яхшими, бизникими?» деб...

Муҳими, ошхона хизматчилари кам сўзлашар, фақат, бошини тепага силтаб, бир ибора — «Тамом!» — («Хўп, яхши»)ни кўп ишлатишарди.

ТУНГИ ЧАЛҒИШ

3 январь, шанба

Уйғонсам, соат олтидан ўтибди. Ухлаб қопман, шериқлар уйғотишмабди-да, деб, апил-тапил турдим, бир оз бадантарбия қилдим-да (совуққотиб, яхши ухлолмагандим), ювиниб келдим. Ҳаммаёқ жимжит эди. Шоша-пиша бомдодни ўқидим, сўнг кийиниб, нарсаларни жомадонга жойлаштириб (хонада бир ўзим эдим), кетишга шай бўлдим. Бу орада соат олти яримдан ошди. Ий-я, ҳар куни соат олтиларда жўнардик, бугун нега ҳеч кимдан дарак йўқ, наҳотки ҳамма менга ўхшаб ухлаб қолган бўлса, деб ўйлайман ва деразадан ташқарига — осмонга қарайман — боягидай бир хил: ёришиб келаётгандай. Иттифоқо, бирдан соатимнинг Ўзбекистон вақти билан юриши эсимга тушди. Бу ернинг

вақти билан соат учда туриб олган эканман. Бир оз ёзиб ўтирдим. Чироқ хира эди. Қайта ётай десам, жой яхдай, ётмай десам, машинада уйқу босади. Ётдим, лекин ухламадим. Тўғриси, совуқ ухлатмади. Экспедиция деганиям ҳар кеча кўп юлдузли меҳмонхоналарда яйраб, ёйилиб ётиш дегани эмас-да!

Зайнобиддин ака чиқди. Дунё жабру жафоларини ҳийла тортган бўлишига қарамай, хушчақчақлик табиати ҳамиша ўзига йўлдош бўлган бу одам ҳазил-мутойиба, нозик қочиримлари билан даврани обод қиладиганлар тоифасидан.

— Э, қойилман, ҳалиям ётибсизми, бунақамас-да,— деди кулиб.

Мен бўлган воқеани айтиб бердим, кулишдик. Кейин у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик.

Нихоят жўнадик. Озгина юрилгач, тўғрига — Мерзифон шаҳрига кетиларди, биз чапга бурилдик. Уч-тўрт чақиримдан сўнг кўча яна айри ҳосил қилди — чап йўл янги пойтахт Анқарага олиб борарди, биз тўғрига — эски пойтахт Истанбул сари (622 км) раво-на бўлдик. Автобусимиздаги масофа ўлчагич 12 минг километрни кўрсатарди.

Бу ёқда аҳоли масканлари — посёлка ва қишлоқ кўпроқ, томорқалар ҳайдалган эди. Кечки карам, яна қандайдир зироатлар яшнаб турибди. Дарахт кўп, айниқса, оқ терак. Ажабки, ҳаммаси ёш, дуркун эди.

Уйларнинг лойиҳаси, ранглари, безаклари ғарбча.

Қор бўлмаса-да, совуқ. Гоҳ тоғлар пайдо бўлади ва яна даралар бошланади. Йўл гоҳ очиқ далаларга чиқиб кетади-да, яна тоғлар оралиғига қайтиб киради. Тоғлар юзаси пайваст арчазор — деярли бир хил бўй, бир хил ёшда.

Уйлар орасидан бот-бот узоқдаги баланд масжидлар, уларнинг бўйига нисбатан ингичка — ракетасимон миноралари кўриниб қолади.

Шолидан бўшаган ерлар кўп, демак, сув сероб. ва шундан тез-тез туманга дуч келамиз.

Чорва моллари, умуман ҳайвон кўзга кам ташланади.

Йўл яхши. Автоулов қатновини йўл назоратчилари

эмас, белгилар, ҳаракатланиш қоидалари, кўча номлари бошқаради.

Бу ёқда тоғлардаги арчалар негадир қурий бошлаганди. Балки қаригандир.

Хусусан, ўнгдаги арчаларнинг барглари батамом саргайиб, қовжираб қолган. Чапдаги қорли тоғларда арча сийракроғу, ҳарқалай яшил эди.

Қиш фаслидаки шундоқ, кўкламда қандай тус оларкин бу тоғлар?..

*Яна баҳор, яна қор,
Икки ён тоғ — арчазор.
Бир ён сариқ, бир ён кўк,
Бундай иқлим қайда бор?..*

Биз айна дамларда Бобур Мирзо бобокалони, Соҳибқирон Амир Темур ва унинг ўғли Мироншоҳ ҳукмронлик қилган заминда, уларнинг изидан бормоқда эдик. Маълумки, Амир Темур Кичик Осиёнинг Сиваз, Суриянинг Ҳалаб, Дамашқ шаҳарларини забт этгач, 1402 йили Анқара яқинида Усмонли турк султони Боязид I — Йилдирим Боязидга қарши беомон уруш қилган. Бу машҳур воқеа тарихга «Анқара жанги» атамаси билан кирган.

Анқара йўли ҳар замонда гоҳ чапдан, гоҳ ўнгдан келиб туташади-да, анчадан кейин яна айрилиб кетади.

ЯНГИ ҲАЙРАТЛАР

Истанбулга 294 километр қолганда катта трасса бошланди. Пуллик ҳудудга киришда махсус бетон устунга ўрнатилган автоматдан чек олиб ўтдик (йўл ҳақи пуллик ҳудуддан чиқишда тўланаркан). Тезлик соатига 120 километр эди. Пуллик ҳудуддан чиқишда махсус будқада ўтирганлар 1250000 лира олишди.

Ўнгда Боли шаҳри қолди, арчазор-ўрмонлар давом этди. Сўнг довонга кўтарила бошладик. Латофатли тоғ қуршовида, пастларда яккам-дуккам деворлари оқ, томи жигарранг тунукали ё черепицали уйлар...

Хотира ўрмони бизни янада ҳаяжонга солди. Бу ата-

манинг сабаби ва тарихини билолмадим, албатта, аммо мен учун унинг сабабидан кўра мавжудлиги муҳим ва аҳамиятли.

Шу жойдан боз баҳор қўйнига кириб қолдик: тоғлардаги арчалар, атрофдаги баланд-паст ерлар, турфа дарахтлар, очиқ майдонлардаги барра майсалар ям-яшил — курорт масканлари андозаси, лойиҳаси шу ердан олинса, улар нечоғлик шифобахш, кайфиятбахш ва гавжум бўлур эди. Нигоҳим бу гўзал манзарага тикилиб тўймасди. Кавказнинг машҳур курорт шаҳарлари — Кисловодск, Бештов (Пятигорск)га жуда ўхшарди. Айниқса, кабобхоналари жуда шинам эди... Олам нақадар бепоён, фусункор жойлари қанчалар кўп-а!..

Истанбулга 207 километр қолганда яна пуллик худудга кирдик. Икки томон тартибли-тартибсиз, поёнсиз ям-яшил дарахтзор — ўрмон.

Йўл катта, икки тарафига темир тўсиқлар тортилган, ўртадаги кенг пушта-хиёбонга қатор арча ё дўланага ўхшаган бута-гуллар экилган.

Соат учларда ниҳоят биз кетаётган тарафда қуёш кўринди.

Сизот сувлар пайдо бўлди. Яшиллик янада кучайди, кенгайди.

Истанбулга 30 километр масофа қолди.

Ўнгдаги ўн-ўн беш қаватли уйлардан иборат бир мавзе бинолар музейига ўхшайди.

Ўнгу сўлдаги баланд тоғларнинг ёнларидаги гиж-гиж уйлар бир-бирига мингашиб, тоғ чўққисигача чиқиб кетган. Уйларнинг шакли-шамойили, бичими, рангуси хилма-хил, ўзига хос.

Шу қадар ноқулай жойларда шунча уй-жойлар қурилишига қанча ашё, қанча маблағ, қанча вақт кетганикин?

Менинг назаримда, бу ерда камида бир шаҳарча аҳолиси жойлашган эди. То Истанбулгача шундай эди.

Тепаси турар жойлардан иборат бўлган тоғлар остидан туннел ҳам ўтарди.

609 метрлик туннелдан чиқиб, узундан-узун темир кўприқдан ўтдик ва 1020 метрлик тоғ ости йўлига кириб кетдик. Туннел ичи чарақлайди — ташқаридагидан ҳам ёруғроқ туюлади.

*Ҳаяжонлар бекор бўлди,
Бекор бўлди — ҳў аввалги*

ҳайратлар...

Чапда бирдан кўрфаз пайдо бўлди — булутлар аралаш туман остида тўқ зангори тусли сув оҳишта чайқалар, қирғоққа яқин жойларда одамлар қайиқларда сузиб юришарди.

Ям-яшил арчазорли тоғлар, музейсимон уйлар, узун-узун кўприк ва туннеллар тез-тез алмашилиб туради.

Мен Туркияни кўришга орзиқардим, лекин бу қадар ҳайратангиз манзараларни тасаввур қилмагандим. Мошоолло!.. Бошим оғриб қолди — менимча, ҳайратдан, ҳаяжондан... Аммо ҳали олдинда Истанбул турарди...

«ЧОЛИҚУШИ» ВА УНИНГ МУАЛЛИФИ ҲАҚИДА

Афсуски, ҳарфлар танишга ўхшаб турса-да, шошилишда ўқиш, уқиш қийин эди. Ҳижжалаб мағзини чаққунча ўтиб кетамиз. Йўлдаги кўп шаҳар ва қишлоқларнинг номларини билолмадим. Ҳолбуки, мен нигоҳим билан ва хаёлан «Чолиқуши» романининг бош қаҳрамони — шаддод, аламзада Фериди кўп ситамлар чеккан, сарсон кезган, номлари ғаройиб масканларни излардим: Кўзётоғини, Тақирдоғини, Зайниларни, Қаршиёқани, Олажақояни ва бошқа шаҳру қасабаларни. Балки бу номларнинг айримлари тўқимадир, дейман ичимда.

Дарвоқе, турк адабиёти, «Чолиқуши»нинг муаллифи ҳақида... Барча халқлар адабиётлари қатори турк адабиёти ҳам халқ оғзаки ижодидан руҳ, мадад олиб шаклланган. Халқ оғзаки ижоди — бамисоли пойдевор. Туркия фольклори анча бой, серқирра, бадий жиҳатдан пухтадир. Мазкур оғзаки ижоднинг қадимги намуналарида дунёнинг яратилиши ва одамнинг пайдо бўлиши ҳақидаги исломгача бўлган ғаройиб афсоналар сақланиб қолган ва уларнинг айримлари бизнинг «Сирли олам» журналимизда «Турк асотирлари» рукни остида эълон қилинган. «Ўғузнома», «Кўрўғли» туркумидаги халқ дostonлари ҳам маълум ва машҳур. Турк ёзма

адабиётидаги дастлабки йирик асар Сўфий Ошиқ Пошшо (13—14 аср)нинг «Дарвешнома» маснавий достонидир. Кейин Жалолиддин Румий — у асосан форс тилида ижод этган бўлса-да, турк тилида ҳам шеърлар ёзган ва Юнус Эмро унинг шогирди, давомчиси ҳисобланади.

XX аср турк адабиётида катта ўзгариш ясади. Нарзда ҳам, назмда ҳам ўзига хос ижодкорлар етишиб чиқди ва улар бадииятга янги-янги анъаналар, услублар, жанрларни олиб кирдилар. Атоқли вакиллари Тавфиқ Фикрат, Номиқ Камол, Ризо Тавфиқбек, Нозим Ҳикмат бўлган ҳар турли шакл ва вазндаги назмиёт, Сабоҳиддин Али, Рашод Нури Гунтекин, Азиз Несиннинг номлари билан боғлиқ наср намуналари кенг шуҳрат қозонди.

Кейинроқ эса Оврўпа таъсирида бутунлай бошқача — тиниш белгиларсиз — нуқта-вергулларсиз модерн шеърият (Ўрхун Вали, Мелих Жавдат, Ўктой Рифат ва бошқалар) авж олди ва бу фаройиб янгилик бошқа халқлар, жумладан, ўзбек шеъриятига ҳам юқди. Аслида турк адабиётшунослари, адиблари, китобхонлари ҳам аср бошларидаёқ ўзбек бадиий адабиётига катта ҳурмат ва эътибор билан қарай бошлаганлар. Хусусан, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпонни юксак ардоқлаб, масалан, «Қаландар ишқи» шеърини ёшлар тумор қилиб тақиб юрсалар арзийди», деган фикрни баралла ёзганлар. Зеро, Чўлпон турк ҳамкасбларида янги давр ўзбек шеърияти асосчиси сифатида таассурот қолдирган эди.

Аслида, Чўлпоннинг ҳам Туркия адабиётига, ижодкорларига нисбатан ҳурмат-эътиқоди зиёда — Тавфиқ Фикратни, Ризо Тавфиқбейни кўп севиб ўқир, уларни устоз, яқин ҳамқаламлар мақомида улуғлар эди. Шу билан бирга Чўлпонни Туркияга, ҳаммиллатларига азалий қон-қардошлик ришталари мустаҳкам боғлаган эди. Юқорида саналган турк шоирлари ҳақидаги жўшқин мақолалар, бадиалар муаллифи Чўлпон «Ишқ», «Зиёи қамар» каби назмларини усмонли туркчада ёзган, «Тўфон» сарлавҳали шеърини эса Онадўли қишлоғининг музаффар ўрдуларига бағишлаган.

Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон сингари йигирманчи аср ўзбек адабиётининг атоқли намояндалари

ри, жадидчилик ҳаракатининг фаол, фидойи вакиллари, умуман зиёлиларимизнинг Туркияга қизиқиши ва интилишлари зиёдалилига яна бир сабаб бор эди — турк элининг узоқни кўра билиши, миллий қадриятлар, илму урфон, ақлу ҳикмат манбаи-китобни беҳад қадрлаб, эъзозлаши боис, мамлакат пойтахти Истанбул китобхоналари ва аҳолиси кўлида умумий тарихимизга, маданиятимизга оид ноёб асарлар, қўлёзмалар ва бошқа илмий манбалар кўп йиғилган эди. Қолаверса, Шарқу Фарб кўприги бўлмиш бу шаҳарда ноширлик, матбаачилик, китобдорлик соҳалари анча илгаридан ривожланганди. Илму маърифатга дахлдор ва ё унинг қиммати, аҳамиятини англаувчи ота-боболаримиз ҳаж ибодати, саёҳат ва зиёратлардан қайтишда Маккаи мукаррама йўлидаги асосий бекат — қўналға ҳисобланган Истанбулдан кўплаб китоб ва қўлёзмалар сотиб олиб келишарди. Ана шу маънавий бойликларнинг аксарияти бугунги кунда Тошкент илм хазиналарида мўътабар дурдоналар сифатида асраб-авайланади.

Туркиянинг санъат шинавандалари қалбини эса яна бир ҳамюртимиз, бетакрор истеъдод ва овоз соҳиби Комилжон Отаниёзов забт этган. Машҳур ҳофизимиз Истанбул шаҳридаги Ҳазрати Али жоме масжиди саҳнида қўшиқ куйлаганида йигирма минг одам йиғилган экан. Концерт тугагач, масжид муаззини бошчилигида бир неча одам Комилжон ака ёнига келиб, ундан оғзини очиб, томоғи ва халқумини кўрсатишини илтимос қиладилар. Комилжон ака бу гайриоддий таклифдан ҳайратга тушади. Маълум бўлишича, қўшиқ тинглаганлар «бу янглиғ овоз одам-бандага насиб ўлмас, балки томоғида бирорта мослама бордир», деган иштибоҳга боришган экан. Эртаси куни Туркия газеталарида «ўзбек диёриннан галган нағма ва ошиқ (қўшиқ) пири» ҳақида шов-шувга тўла мақолалар босилиб чиққан экан¹.

Рашод Нури Гунтекин... Бу сермаҳсул адибнинг «Тамға», «Яшил кеча», «Ҳазонрезги» каби романлари ҳам ўзбек тилига таржима қилинган, аммо «Чолиқуши», унинг бош қаҳрамони Гулбашақар китобхонлар

¹ «Ёшлик» журнали. 1987 йил, 12-сон. Сухбат Абдулла: «Комилжон Отаниёзов афсоналари».

орасида ниҳоятда машҳур бўлди ва бу роман Ўзбекистонда 5 марта кўп минг нусхада чоп этилди. «Чолиқуши» романини бир шеър ўқигандек ўқийман» — таниқли ўзбек адабиётшуносларидан бирининг эътирофи бу. Мен «шеър» сўзи олдига «лирик» сифатини ҳам ёзиб қўйишни истардим. Романнинг оҳанрабо сирини мада? Менимча, китобнинг ўқишлилиги — ёзувчи услубининг соддалиги, ғазал каби оҳангдор, равон ва ёқимлилигида, тасвирнинг содда ва жозибадорлигида, энгил юморга бойлигида, сюжет, композицион қурилишининг қизиқарлигида, воқеаларнинг, ҳатто шу соҳада анча-мунча қалам тебратиб юрадиган одам учун ҳам чиппа-чин ишонарли ва таъсирчанлигида, Феридадаги аёлларга хос самимият ва ғурурнинг табиийлигида, аёл қалбининг туб-тубигача ўткир нигоҳ ва кучли идрок ила инкишоф этилишида...

Мен «Ўткан кунлар», «Оқ кема», «Чолиқуши», «Замонамиз қаҳрамони», «Баҳор сувлари» каби муҳаббат ва ҳаёт қиссаларини қайта-қайта ўқиётганимда, тўғриси, хотирамнинг «бундайроқ»лигидан мамнун ҳам бўлиб қўяман...

«Чолиқуши» муаллифининг таржимаи ҳоли, ижодий фаолиятига китобхонларимиз ҳам қизиқса керак. Туркиянинг энг машҳур адибларидан бири, ёзувчи, драматург, таржимон, адабиётшунос Раҳод Нури Гунтекин 1892 йили Истанбулда туғилиб, 1956 йили Лондонда вафот этган. «Сирли кўл» номли дастлабки романи (1921) савдо-сотиқнинг кучайиши оқибатида меҳнатқаш халқнинг қашшоқлашуви ва юқори табақа вакиллариининг бойиши мавзуга бағишланган.

Ёзувчининг, юқорида саналганлардан ташқари «Шафқат қилинг», «Тегирмон», «Мазлумлар жамоаси» романларида ва бошқа асарларида ҳам халқнинг ижтимоий ночор аҳволи, жамиятнинг қусурлари, миллий-озодлик курашлари ёрқин бўёқларда ифодаланган. Гунтекиннинг 19 романи, 7 та ҳикоялар китоби, 24 жилдли асарлар тўплами нашр этилган, қатор пьесалари сахналаштирилган. «Ҳийлаи шаърий» спектакли ўзбек театрларида ҳам сахнага қўйилган.

Истанбул бўсағасида адашиб, Кадикўй деган йўлдош

шаҳарчага кириб қолибмиз. Кўчаларнинг торлиги, қатновнинг шу даражада тигиз ва ноқулайлигидан орқага қайтишнинг сира иложи йўқ эди. Бунинг устига қоронғи ҳам тушиб қолди. Узоқдан «Бағдод» деган меҳмонхонани кўрдик, аммо унинг яқинига бориш учун икки марта айланиб келдик. Йўл четида бир зум тўхташ ҳам имконсиз — бир неча сонияда автомашиналар қаторлашиб, чинқира бошлашарди.

Меҳмонхонадаги шароитдан унча кўнгил тўлмади, лекин бундай тўполон шаҳарда бошқа маъқулроқ жой топишга ҳам кўзимиз етмади.

4 январь, якшанба

Эрталаб майдалаб ёмғир ёғмоқда эди. Адабиёт ихлосманди, шоир Собир Сайхон (раҳбаримиз унга кечкурун кўнғироқ қилган эди) келди. Асли Фарғона музофотининг Марғилонидан бўлган бу одам анча сергайрат, серзавқ ва куюнчак эди. 1931 йили Истанбулга кўчиб келишганида у она қўлидаги чақалоқ экан. Ҳозир 71 дан ўтибди. Кўринишидан анча ёшга ўхшайди. Соқоли қиртишлаб олинган, калта мўйловли, тепа қисми сийрак ва калта сочи мошгуруч. Шундай совуқ ва ёмғирда ҳам ялангбош юргани ғалати эди.

— Бош қизиб кетади, — деди у кейинроқ бу ҳолатга изоҳ бериб.

Собир ака ўзи билан Ҳоқон Темур деган бир йигитни бошлаб келган эди.

Биз шундоққина Босфор бўйида эканмиз. Мезбонлар етакчилигида нонушта қилиш учун меҳмонхонадан икки юз қадамлар наридаги ошхонанинг болохонасига чиқдик. Рўпарамизда автобекат ва ундан нарида Босфор суви чайқалиб, қирғоққа шалошлаб уриларди. Соҳил яқинидаги кемалар тебраниб турар, денгиз ичкарисиди — булут ва туман қоришиб, осмонни батамом тўсиб қўйган жойларда катта-кичик пароходлар сузиб юрарди.

ИСТАНБУЛ

Туркиянинг энг йирик ва қадимий шаҳри бўлмиш Истанбул Мармара денгизи ва Босфор бўғози соҳилларида жойлашган. Шаҳарга тўртинчи асрда Византия императори Константин асос солган ва шунинг учун Константинопол деб юритилган. Қомусий китобларда ёзилишича, ўн бешинчи аср ўрталарида, аниқроғи, 1433 йили шаҳарни турклар фатҳ этишган ва Усмонли турк империясининг пойтахтига айлантиришган, ана шу вақтдан буён Истанбул деб атала бошланган. Лекин бу ном Амир Темур билан замондош адиб ва тарихнавис олим Низомиддин Шомий ул музаффарӣ ғозий тавсияси, бевосита топшириғига биноан битган «Зафарнома» китобининг 1400 йиллар бошидаги воқеалар тасвирига бағишланган саҳифаларида қўлланган: «Истанбул маликининг Соҳибқирон ҳазратга итоат ва фармонбардорлик билдиргани баёнида».

Биз Истанбулнинг қадимий, тарихий ёдгорликларини кўриш истагида эдик. Бундай обидаларнинг аксарияти шаҳарнинг эски қисмида жойлашган экан.

Кадикўй Истанбул билан туташ шаҳарча. У аввал қишлоқ бўлган, эски номи Қозиқишлоқ экан. Ҳозир бу ердан жой, уй қуришга ер сотиб олиш амримаҳол, дейишди.

Ҳеч қанча юрмай, катта темир кўприк олдидан чиқдик. Шу қадар маҳобатли, таги жуда чуқурки, шунча узун (бир қақиримдан зиёд!) кўприкнинг бунчалик куйидан, яна сув остидан қандай кўтариб чиқилганига ақлимиз лол эди. Икки-уч қақирим ўнгда яна бир шундай кўприк яққол кўриниб турарди. Истанбулнинг Осиё қисми билан Оврўпа бўлагини боғлайдиган бу муҳташам кўприклар, мезбонларимизнинг айтишига қараганда, 1970—72 йиллари япон мутахассислари томонидан қурилган экан.

Кўприқда транспорт қатнови ниҳоятда шитоб бўлиб, олти қатор эди: учтаси у ёққа, учтаси бу ёққа.

Кўприк охирида, бўғознинг Олтин Шоҳ қўлтиғи қирғоғида йўловчиларни «Оврўпога хуш келибсиз!» деган ёзув қарши оларди.

Туркия — икки қитъага жойлашган ягона улкан

мамлакат, шунинг учун бу юртдаги тутумларда, урф-одатлар, ҳатто одамларнинг чехраларида, яшаш тарзларида, шаҳар қурилишларида, хусусан, Истанбулда Осиё билан Оврўпага хос хусусиятлар қоришиқдай кўринарди. Истанбул яна бошқа жиҳатлари билан сирли ва жозибали эди. Лекин биз бу афсонавор шаҳарга фақат унинг хусни-латофатидан баҳра олиш учунгина интилмагандик. Биз ал-жабр ва илми нужум устозларидан бири, temuрий шоҳ ва олим, «илм ва ақл денгизи, дунё ва диннинг таянчи» Мирзо Улуғбекнинг шогирди, сафдоши, дўсти Али Кушчи қабрини зиёрат қилмоқчи, унинг аҳволи-ҳолатини ўрганмоқчи эдик.

Али Кушчи

Али Кушчи — Мавлоно Алоуддин ибн Муҳаммад Кушчи Самарқандий 1403 йили таваллуд топган машҳур фалакиётчи олим. Самарқандда Қозизода Румий қўлида таҳсил олган. 1428 йили ишга туширилган ва ўз даврида жаҳондаги энг мукамал ҳисобланган Мирзо Улуғбек расадхонасида илмий кузатишлар олиб борган, фалакиёт ва ал-жабрга оид асарлар ёзган. Улуғбекнинг «Зижи Кўрагоний» тадқиқотининг юзага келишида ҳиссаси бор. Мирзо Улуғбек вафотидан сўнг Самарқанддан кетишга мажбур бўлади. Табризда шаҳар ҳокими Узун Ҳасан Оқ Кўюнли билан танишиб, унинг тавсиясига кўра турк султони Муҳаммад Иккинчи (1452—81 йиллар) саройида хизмат қилган. Истанбулдаги олий мактаб мударриси, бош мударрис лавозимларида фаолият кўрсатган. «Арифметикага оида рисола», «Қаср сонлар ҳақида рисола», «Ал-Муҳаммадий рисоласи» ва бошқа кўплаб асарлар муаллифи.

Кўприк шаҳарнинг чап ёғи — жанубида эди. Ўнгда — ўттиз-қирқ километр наридан Қора денгиз ўтган, аммо у бу ердан кўринмасди.

Бир оз юргач, Мармара денгизининг бошланиш қисмида қурилган яна бир катта кўприкдан ўтиб, Эски Истанбулга кирдик. Ҳазрати Илча мавзеида автобусни махсус майдонга қўйиб, пиёда Айюб Ансорий мақбараси зиёратига бордик.

Абу Айюб Ал Ансорий (Халид Ибн Зайд Ал Ҳазражӣ) разияллоҳу анҳу

Набий Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам Маккаи мукаррамадан Мадинаи мунавварага хижрат қилиб келганида то ҳужраи саодатлари ва масжиди мубораклари битгунга қадар Абу Айюб хонадонида яшаб турган, у шундай катта шарафга ноил бўлган саҳобалардан эди.

Абу Айюб Ансорий шундан кейин пайгамбар алайҳиссалом билан Бадр, Ухуд, Ҳандақ ва бошқа жойлардаги жангларда ҳамроҳ бўлган. Кейинчалик у Ҳазрати Али раҳнамолигидаги бир қанча жангларда ҳам иштирок этган. Ҳазрати Муовия тарафдорларидан унинг ўғли Язид ибни Муовия бошчилигида Қўстантания (Туркия) тарафга қилинган юришларда улуғ ёшда бўлишига қарамай, Абу Айюб ҳазратлари маслаҳатгўй сифатида бирга олиб юрилган. Кекса саҳоба ҳижрий сананинг эллингинчи йилида Қўстантания четида дорул фанодан дорул бақога риҳлат қилади ва ўз васиятига кўра, ўша ерга дафн этилади. Лекин бир қанча вақтгача бу марқад номаълум бўлган. Кўп сазй-ҳаракатлардан сўнг авлиёлардан бўлмиш Оқ Шамсуддин ҳазратлари мукошафа билан англаб, Ансорий мазорини топган.

Истанбулнинг Абдулғозий Султон Муҳаммадхони соний томонидан фатҳ этилиши ва унинг халифалик марказига айлантирилиши ҳазрати Муҳаммад мустафонинг яқин саҳобаларидан ва меҳмондорларидан бўлган Абу Айюб Ансорий марқади — қабри шарофатидандур, дейдилар.

Ўша замонлардан ҳозирга қадар амирлар, султонлардан тортиб оддий мусулмонларгача Айюб Ансорийни бағоят ҳурмат ва риоя қилиб келадилар. Усмонли ҳукмдорлар подшоҳлик қиличи ва камарларини ул зоти бобаракот шарафига унинг қабри қошида боғлаганлар.

Кўп саҳоба ва тобеинлар Айюб Ансорий разияллоҳу анҳулан ҳадислар ривоят қилганлар.

Мақбара олди — улкан чинорлар ости катта майдон бўлиб, сон-саноксиз ёввойи каптарлар зиёратчилар ташлаган нон ушоқлари ва бошқа емишларни та-

лашиб-тортишиб чўқилашар, биров яқин борса, паст-баланд учиб атрофга тарқалишар ва одам қайтгач, тагин ерга ёпирилиб тушишарди.

Шохлари тарвақайлаган чинорлар кекса — камида беш-олти юз ёшларда бўлса керак. Баъзилари уч-тўрт одамнинг ҳам қулочи етмас даражада йўғон эди.

Зиёратчилар орасида эркак кўп, аммо аёллар ҳам кам эмас.

Илгарилари Турон заминидан ҳажга борувчилар Истанбулда тўхтаб, албатта Ҳазрати Айюб қабрини зиёрат қилиб ўтишар экан.

Кенг ҳовлили сағананинг орқа томонида чоққина қабристон бўлиб, машҳур аллома, ҳамюртимиз Мавлоно Али Қушчи Самарқандий ҳам шу жойга дафн этилган. Зокиржон ака ва Фаррухлар аввалги экспедиция сафарида уни зиёрат қилишган эди.

Қабртошлар ниҳоятда зичлигидан оралиқлардан ўтиш анча мушкул эди. Бунинг устига, яхшигина ёмғир ёғиб турарди. Зокиржон ака билан Собир Сайхон тахминлаб бир қабртош ёнига бошлаб боришди. Ёзуви ўчиб битаёзган экан, арабий имлони биладиган Собир ака ва Муҳаммад Содиқ тошни артиб-тозалаб, машаққат билан аранг илғаб ўқидилар. Али Қушчи руҳи ғарибона алфозда биздан кўмак ўтингандай бўлди назаримда. Шундай илмпарвар, номи ва шаъни асрлар оша яшаб келаётган инсоннинг қабр тоши ҳеч ким танимайдиган кимсаларнинг қабрлари орасида мусофирона қисилиб, мунғайиб, тўкилиб турибди. Агар қабртош таъмирланиб, ёзув янгиланмаса, бир неча йилдан кейин шунча қабрлар ичидан Али Қушчи мазорини топиш мушкул бўлиб қолиши аниқ. (Атрофдаги қабртошлар яқин, бинобарин, ихчамроқ бир дахма кўтариш ҳам муаммо эди).

Улуғ олим фаолияти, фазилатлари, унинг Мирзо Улуғбекдай илми нужум пирига муносиб ва садоқатли шогирд, дўст бўлгани ҳақида бир оз гаплашиб турдик, қабр ҳолатига ачиндик, уни асраш тўғрисида мулоҳазалар айтилди. Фараз қилдимки, Зокиржон ака аввалги сафар Али Қушчининг ҳоқини Самарқандга — Мирзо Улуғбек расадхонаси ёнига кўчириш ҳақидаги истакларини эслаб, дилида янги орзу-режалар туғилди.

Ахир ўз умрини илму фан йўлида бахшида қилган фидойи зотни келажак авлодлар хотирлаб туришига, қабри зиёратгоҳ бўлишга муносиб эмасми?

— Вақтларингиз зиқлигини сезиб турибмиз, лекин бир музейни кўриб кетмасаларингиз бўлмас, — дейишди мезбонлар. Улар «Мини (мўъжаз) Туркия» деган очиқ мозийгоҳни назарда тутишган эди. Мармара денгизининг бошланишида, шундоққина кенг соҳилда бунёд этилган мазкур ёдгорлик чиндан-да, ўзига хос, ажойиб томошагоҳ, сайргоҳ. Мозийгоҳ экспонатлари — Туркия шаҳарларидаги машҳур бинолар, обидалар, маданий масканлар, мамлакат ҳудудидан ўтган тоғлар, денгиз ва қўллар, темир йўллари Истанбулдаги майдонлар, Анқара тайёрагоҳи ва бошқа иншоотларнинг кичрайтирилган нусха-макетларидан иборат, қисқа қилиб айтганда, рамзий Туркия. Бу гўзал зиёратгоҳда айланиб, ўзингизни бутун Туркия бўйлаб кезиб юргандай ҳис қилишингиз мумкин экан. Айниқса, бугунгидай ёмғир севалаб турган маҳалда сайр этиш ғоятда гаштли эди.

ВАТАНДОШЛАР ХОНАДОНИДА

Собир Сайхон бизни тушликка таклиф қилди. Уларнинг уйи бу ердан унча узоқ бўлмаган Мард ар (Мард эр) мавзеида экан.

Туркиянинг собиқ президенти, Ўзбекистон ва Туркия дўстлик муносабатларининг янги босқичга кўтарилишига бош қўшган Турғут Ўзал қабри ёнидан ўдик — Тўпқали деган жойда. Демак, бу ҳудуд ҳам, ҳарқалай, Истанбулнинг диққатга сазовор масканларидан эди. Лекин, одатда, бундай катта раҳбарлар, хусусан, мамлакатнинг биринчи шахслари пойтахт марказроғида дафн этиларди-ку? Балки марҳумнинг васияти шундоқ бўлгандир.

— Шу атрофда туркистонийларнинг қабрлари кўп, — дейди Собир ака.

«Туркистонийлар» маданий-ижтимоий ёрдам жамияти 1954 йили тузилган бўлиб, аъзолари ўзбек, қозоқ, уйғур ва бошқа туркистонликлардан ташкил

топган экан. Ҳозирги кунда Ҳоқон Темур ана шу жамиятнинг раиси эди.

«Истанбул»да кўплаб ўзбеклар яшайди, — деб ёзган эди профессор Б. Қосимов ўз сафар-кундалигида. — Тўй-маъракада йиғилиб турадилар. Шаҳарда шундай йиғинларга мосланган махсус жойлар бор. Биздан борганларни дунёнинг барча мамлакатларидаги сингари туркистонлик дейишади. Бу атама шу қадар аниқ ва машҳур. Истанбулда туркистонликларнинг мавқеи чакки эмас. 20—30 минг туркистонликнинг 20—30 га яқини доктор». Рақамларда тафовут бўлиши мумкин. Мезбонларимизнинг норасмий хабарларга суяниб берган маълумотига қараганда, бутун Туркияда 80 мингдан зиёд ўзбек бор экан.

Истанбул университетининг ҳуқуқшунослик факультетини тугатган Ҳоқон Темур Туркияда туғилган. Падари бузруквори Отабек билан ватандош, волидаи муҳтарамаси Кумушбиби юрти Марғилондан экан. Улар эллагинчи йилларда Сталин зуғумидан қочиб чиқиб кетишган экан.

Бўйчан, оқ юзли Ҳоқон қирқ ёшда эди — туси нақ ўзбекона. Уйда ўзбекча гапиришаркан.

2001 йили, Ўзбекистон мустақиллигининг ўн йиллиги муносабати билан ота-оналари ватанига ташрифини ҳаётидаги унутилмас воқеалардан деб билади.

Собир аканинг айтишича, Мард эрда қирқта ўзбек оиласи истиқомат қилишаркан.

— Кўчаларимизда ҳар турли дарахт кўп, шу жиҳатдан бу мавзе Тошкентга, Фарғонага ўхшайди, — дейди у. — Истанбулнинг ҳамма жойи ҳам бунақа эмас, аксарият мавзелар девор-тош иморатлардан иборат...

Собир Сайҳон хонадони кўп қаватли катта бионинг биринчи қаватида бўлиб, орқа тарафдаги хиёбонсифат майдондан кириларди.

Хоналарнинг деразалари ва бурчакларидаги анвойи гуллар уйга баҳорий фусун бағишларди.

Хонадон бекаси миллий кийинган, хуштакаллуф ўзбек аёли эди.

Собир Сайҳон оиласи фалакнинг гардиши, қисмат тақозоси билан дунёнинг турли томонларига тирқираб кетган эди.

Ота-оналари «қоч-қоч» замонларда, 1931 йили Афғонистонга ўтиб кетишганида Собир ака қўлдаги чақалоқ бўлган, болалиги Мозори Шарифда кечган, кейин Кобул шаҳрига кўчишган. Афғон заминидан ўн йил муҳожирликни бошдан кечиришгач, Туркияга келиб қолишади. Собир ака ҳарбий хизматни мусулмон аскар сифатида турк элида ўтади.

«Бир мусибат минг насиҳатдан афзал», деган турк мақолини бот-бот ишлатарди Собир ака. Бунинг исботига ўз ҳаёти мисолида хўп амин бўлган чоғи.

— Бир вақтлар кўп қийналганман, — дейди у. — Собиқ шўро даврида. Ўзбекистоннинг одами деб анжуманларга қўшишавермайди, ўзимиз ёққа борсам, Туркиянинг жосусимикин, деб шубҳаланишарди, орқамдан айғоқчи қўйишарди...

Собир ака Ўзбекистонга гоҳ-гоҳ бориб турар ва бизда юз бераётган воқеа-ҳодисалар, ўзгаришлардан яхши хабардор эди. Дастлаб киндик қони томган юртга бундан ўттиз беш йил илгари қадами етган ва ўшанда қалби бир олам ўкинч ва армонларга тўлиб қайтган эди.

У 1993 йили Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг 510 йиллигига бағишлаб Андижонда ўтказилган тантаналарда ҳам қатнашган, Зокиржон ака билан ўшандан буён таниш эди.

Собир ака, гарчи гўдаклигида чиқиб кетган бўлса-да, Туркияда, Истанбулдек чиройли, пўрим шаҳарда яшаса-да, барибир ҳамиша Ўзбекистонни ўзимники, дейди, унинг ҳурлигидан қувонади, мустақиллигимизга боқийлик, халқимизга фаровонлик, маъмурилик тилайди. Ватан соғинчи унинг юрагини сим-сим эзиб туриши сезилади. Зеро, у шунчаки оддий банд эмас, яхшигина таъби назм эгаси бўлиб, асарларида ватан ишқи ва армони алоҳида ўрин эгаллайди. Ушбу ғазал шундан ёрқин далолатдир:

*Хазон бўлдим, жоно, кўролмай қолсам, хайр энди!¹
Ўлгуриб бўсоғангни ўполмай қолсам, хайр энди.*

¹ Ғазал «Ёшлик» журналининг 1992 йил, 7—8 қўшма сонидан олинди.

*Ҳажринг ҳамон олов мисол жону дилим куйдиргай,
Азиз дийдорингга тўёлмай қолсам, хайр энди.*

*Йигитлик чоғимда билмай қадринг жаҳлу ғафлат ичра,
Мабодо хизматингда бўлолмай қолсам, хайр энди,*

*Рухим у ерда-ю, вужудим бу ерда, гўё ўликман,
Сўзу аҳдимга вафо қилолмай қолсам, хайр энди.*

*Кўнгилга энг яқин сен-у, аммо бегона ўзимга мен,
Овозингга қулоқ соллолмай қолсам, хайр энди.*

*Киндиклар қони тўкилган аждод ёдгори — ватансан,
Турна мисоли учиб келлолмай қолсам, хайр энди.*

*Боғу чаманзоринг, тоғу ҳаволарингни сайр айлаб,
Сайҳуну Жайҳунинг кечолмай қолсам, хайр энди.*

*Кечалар қоронғу, юлдузлар ҳам ёрутмас кўнгилни,
Тонг саҳарда Суҳайлни кўролмай қолсам, хайр энди.*

*Сабринг сўнги бўлғай саломат, халқим, худога омонат,
Мен мусофир дуога қўл очолмай қолсам, хайр энди.*

Собир акалар хонадонда ўзбекча сўзлашадилар, кўчада — туркча. Гарчи бу икки тилнинг келиб чиқиши бир ва асосан тушунарли бўлса-да, соф маҳаллий лаҳжада гапиришса, гоҳо англаш қийинроқ кечади. Набиралари мактабда туркча ўқишади, лекин улар ҳам ўзбекчани яхши биладилар.

Кўк чойни водийликларга хос, аччиқ дамлаб ичадилар, фақат уни яшил дейишаркан, биз билмасдан йўллардаги ошхоналарда нуқул «кўк чой» деб сўрайверибмиз, бизни ҳам шул юрак малҳами билан сийлаб, кўп олижаноб иш қилдилар. Чанқоғимиз қонди, хуморимиз босилди. Биз кўмсаган Фарғонача, Андижонча угра-чучвара ҳам нақ тилаган жойга борди. Фақат палов пишириш усули бошқачароқ — афғончароқ экан: қизил сабзи ош устига солинган эди. Туркия гуручида иссиқлик миқдори баландроқлиги учун парҳезбоп Покистон гуручидан ош дамлашаркан. Катта товоқ (лаган)-

даги ошдан ликобларга бўлиб солиш ҳам афғонлар одати эди. Бутун турк дунёсига мансуб иштаҳа очар помидор-бодринг салати — енгил, яхна таом Мард эр мавзеида ҳам дастурхон безаги, овқат газаги эди.

Собир Сайхонникида бизни ўзига энг кўп жалб этган нарса — ўртасидан тешиб девордаги михга илиб қўйилган, узоқ турганлиги оқибатида қўнғир тус олган Қўқон патири бўлди. Собир ака ҳамиша, ҳамма жойда дастурхон кўрки, ҳаётнинг файзи, яшашнинг бош манбаи бўлган бу мўъжизани бундан ўн йил аввал Ўзбекистонга — ўша Бобур Мирзо таваллудининг 510 йиллиги муносабати билан қилган сафаридан қайтишда атайлаб олиб келган экан: патир ёғлангандай сип-силлиқ эди, демак, у кўп силанади... Балки ҳар тонг юзга суртилар...

ЎЗБЕКЛАР ТАҚЯСИ ХАРОБАЛАРИ

Собир акаларникидан чиқиб, Ватан шоҳқўчасидан кетдик. Оқсарой деган манзилда «Ўзбек» хотели (эгаси марғилонлик экан) кўзларимизни яшнатиб юборди, гўёки Ўзбекистоннинг бир бўлагини кўргандай бўлдик.

Паст-баланд уйларнинг пешона ва пештоқларида турли номлар, ёзувлар, рекламалар кўп ва йирик-йирик эди. Айниқса, нимяланг аёллар турли либослар, тақинчоқлар, ювиниш ва безаниш ашёларини тарғиб этиб, жилмайиб туришарди. Мамлакатнинг бу тарафи Оврўпа билан туташлигининг аломати эди булар.

Султон Аҳмад майдони. Бу ерда алоҳида кўзга ташланадиган тарихий обидалар XVIII асрда қурилган Султон Аҳмад жоме масжиди ва майдон ўртасидаги — бир-бирдан юз қадамча масофадаги тош миноралар эди.

Олти минорали масжид жуда катта — камида беш минг намозхонга мўлжалланган бўлиб, қизиқ бир тарихга эга эди. Ривоят қилишларича, Султон Аҳмад биннокор устани чорлағиб, олтин минорали масжид барпо қилишни буюрган, банно эса олти минорали намозгоҳ қурган. Иш ярмида Султон келиб ажабланади.

— Нега бу олти минорали? Ахир мен олтин мино-

рали масжид қуришни амр қилгандим-ку! — деб сўрайди у важоҳат билан.

— Бир қошиқ қонимдан кечинг, султоним, мен «олтин»ни «олти» деб эшитибман, — дея тиз чўкади уста.

Албатта, иншоотга катта маблағ сарфланиб, хазина анча енгиллаб қолган эди. Султон «Бўлар иш бўпти», дейди ва устанинг гуноҳидан ўтади. Аслида бинокор-меъмор султоннинг сўзини аниқ эшитган, аммо олтинни одамлар ўғирлаб кетиши мумкин, деган андишада ўзича шундай йўл тутган экан.

Бўйи 25 метрли, чорқиррали тош минорлар Мисрдан олиб келинган экан.

Бир кўчанинг «Ўзбек» деган номи кўзларимизга чўғдай кўринди. Шу кўчадан сал тепароқда, югуриб тушар жойда камида уч юз йиллик тарихга эга ўзбеклар такяси (меҳмонхона, карвонсарой)нинг хароблашган биноси бор эди. Иккинчи қавати масжид экан. Иншоот умуман олганда бутун, лекин эшик-деразалари йўқ, пачоқ, қаровсиз, ташландиқ бир ҳолатда эди. Турли сабаблар билан (?) бир неча марта ёниб кетгач, ҳукумат бекитиб қўйган экан. Дарҳақиқат, миноралари синиб тушган, пештоқлари, деворларининг тепа томлари қорайиб турарди.

Бу жой ўтмишда Туркистондан ҳаж сафарига — Маккаи мукаррамага борадиганларнинг асосий қўнигоҳи, дам олиш маскани, такяси экан. Унинг лангархоналик хизмати ҳам бўлган — яъни, муҳтожларга овқат берилган, бошқа хайрия ишлари амалга ошириб турилган.

Собир аканинг айтишича, ўз вақтида бундай мусофирхоналардан Истанбулда еттита эди, лекин кўпи ҳозир бутунлай йўқолиб кетган.

«Тақянинг олдида ҳовлиси, ёнида хиёбон бўларди», дейишди мезбонлар. Тепалик ерда қад кўтарган иморат айвони ва деразаларидан бир неча юз одим наридаги мавжли Мармара денгизи яққол кўриниб туради.

— Бу ерда қанча-қанча аждодларимизнинг излари қолган, — дейди Собир ака маъюс тортиб. — Марғилоннинг Қайрағоч қишлоғилик Уста Кичик деган одам

шу хонақонинг чекка, торгина ҳужраларидан бирида ётиб юрарди. Мен ҳар замонда келиб, хабар олиб, узоқ-узоқ суҳбатлашиб кетардим. «Ватан» деса, йиғлайверарди... «Ўзбекистонданман», деган кимсанинг оёғи чангини кўзига суртишга тайёр ватандошларимиз бор эди, ўтиб кетишди...

Атрофда эски иморатларнинг қолдиқлари, ёғоч уйлар мавжуд эди. Илгари Истанбулда шундай ҳовлижойлар кўп бўлган, чунки Истанбул ўрни асли ўрмонзор экан.

— Умуман, бу мавзе анча машҳур эди, — деб изоҳ беришда давом этади мезбонимиз. — Ҳар турли воқеалар юз бериб, атрофга тез тарқаларди. Анча-мунча қотилликлар ҳам содир бўлиб турарди. Айниқса, бир ҳодиса ҳали ҳамон оғиздан оғизга ўтиб келади. Юсуф деган паҳлавон келбатли киши бир турк гўзалига ошиқ бўлиб, унга майл билдирмагани учун қизғанганидан, аламидан қизни ўлдириб қўйган.

Девордаги «Ўзбек» деган ёзув остида суратга тушаётсак, ёндаги хонадондан ёши ўтинқираган оқ-сарик юзли, қотмагина бир аёл чиқиб, биз билан сўрашди. Ўзбек такясининг мутасаддиларидан бўлган фарғоналик бадавлат кимсанинг келини экан. Қайнотаси ҳам, эри ҳам раҳматли бўлиб кетибди. Айтишича, ўзбекча сўзлар қулоғига иссиқ эшитилиб, кўнгил яқинларининг ватандошларини бир кўриб, гаплашгиси келибди. Ҳоят таъсирли ҳол, бир шеърга мавзу...

Қайтишда Галата кўпригидан ўтдик — унинг икки тарафидаги тўсиқлар ёнига тизилиб олган балиқчилар денгизга қармоқ ташлаб, кўзларини пўкакка тикишганича, Истанбулнинг шунча ташвиш-суронию гала-ғовурига парво қилмай, умидбахш сукут қаърига фарқ бўлишган эди.

Истанбулнинг қарама-қарши тарафи, кўприкнинг нариги бети Галата шаҳарчаси эди.

Атрофда тарихийлик белгиси бўлмиш гумбазлар, минорлар беҳад кўп эди. (Аввалроқ нашр этилган комуний китобларимизда Эски Истанбулда 500 дан зиёд масжид мавжудлиги ёзилган.)

Бешиктош деган, қандайдир ривоят билан боғлиқ жойда кетаётганимизда хаёлимда ажиб ҳислар, туйғу-

лар гимирлай бошлади — Туркия қадимий асотирлар юрти-ку.

Яна Босфор бўғози узра қад кўтарган маҳобатли ва ҳайратли темир кўприкдан Истанбулнинг Осиё қисмига оёқ босдик. Шаҳарнинг бу ҳудуди ҳам кўркам ва обод, аммо асосий маъмурий-маданий марказлар, майдонлар, хиёбон-боғлар Оврўпа бўлагиди экан.

Бўғоз — бўғиз демак, Истанбулнинг бўғзи — Мармара эди.

Истанбул сайри-саёҳатидан кўнглим тўлмади, албатта.

— Биз Истанбулни кўрдикми? — деб сўрадим мезбонлардан.

— Сизлар Истанбулни кўрмадингиз, лекин Истанбул сизларни кўрди, — деди Темура Ҳоқон. «Чиройли лутф бўлди», деб ўйладим ичимда.

— Демак, Истанбулга кирдиг-у, уни кўрмадик...

— Истанбулни кўриш учун ойлар керак...

— Хуллас, биз Истанбулни бўғзидан қайтапмиз эканда?

— Шундай. Истанбул — илгариги Истанбул эмас. Эллигинчи йилларда шаҳарда икки миллион аҳоли бор эди, ҳозир ўн беш миллиондан зиёда...

Оширворди-ёв... Лекин бўлиши ҳам мумкин. Ахир Туркия аҳолиси қарийб етмиш миллион-ку.

Кадикўйга киргач, мезбонларга ташаккур айтиб, улар билан хайрлашдик.

— Она юртга бизнинг саломимиз ва соғинчимизни етказасизлар, — деди Собир ака овози титраб. Унинг ҳар гапи, писандаси ўз ватанидан мосуво бўлган жаҳонгашта Фурқатнинг:

*Фигонким, гардиши даврон айирди ўз диёримдан,
Ғамим кўп, эй кўнгул, беҳабарсан оху зоримдан, —*

деган мисраларини ёдга соларди.

Ҳақ ишқи, Ватан муҳаббати, ёр севгиси нақадар улуғ, нақадар азиз, нақадар изтиробли туйғулар-а!..

— Ҳамма нарса етарли, фақат фикрдош, ҳасратдош кам... — Собир ака бўшашибгина қўл силтаб қолди. Назаримда, унинг қалби биз билан кетди.

АРМОН БЎЛИБ ҚОЛГАН АНҚАРА

5 январь, душанба

Соат етти яримда (Туркия вақти) йўлга тушдик. Кўчалар тикилинч. Бир тарафнинг ўзига кетаётган автомобиллар сафи 7—8 қатор эди.

Йўллар, кўприклар ўргимчак тўрини эслатади. Ибн Баттута таъбири билан айтганда, одам зичлигидан шаҳар гўё чайқалиб турган денгизга ўхшайди. Истанбул—сувлар денгизи ўртасидаги одамлар, автоуловлар денгизи!..

Автохалокатни камайтиришнинг энг яхши, ишончли чораси йўлларни бир ёқлама қатновли қилиш экан, деган хулосага келдим (бу ривожланган мамлакатлар тажрибаси). Акс ҳолда, Истанбул кўчаларида ҳар қадамда фалокат юз бериши мумкин эди.

Яна пуллик ҳудудга кирдик.

— Пуллик йўл — бировнинг ҳовлисидан ўтган сўқмоққа ўхшар экан, одам тезроқ чиқиб кетгиси келар экан, — дейди Муҳаммад Содиқ, — бизга оддий кўчалар тузук эди — беминнатроқ.

Яна икки ён арчазор, адирлар, паст тоғлар, тоғларнинг ёнлари, тепаларида беҳисоб,

Беадад уйлар, бир-бирига ўхшамас бинолар, ғаройиб иншоотлар...

Ҳаво нам. Ёмғир зарралаб ёғмоқда.

Ўнгда кўрфаз. Кемаларнинг ўтхоналаридан бурқсиб кўтарилаётган паға-паға оқ тутунлар булутларга қўшилиб, қуюқлашиб, осмонни баттар қоронғилаштиради.

Чапдаги тоғлар ёнига узундан-узоқ сим тўр тортилган — тош думалаш ва қор кўчкиларини тўсиб туриш, мол-қўй ўтмаслиги учун.

Яна нурафшон ва давомли туннеллар. Айниқса, 1088 метрли, уч қатновлиси ҳайратимизни чандон оширди.

Анқарага 550 километр қолди. Ўнгда катта кўл. Қирғоқ яқинида пристанлар, ичкарида пароходлар...

Кўл билан йўл ўртасидаги уйларнинг деворларидан зах тепчиб турибди. Одамлар қандай яшаркин?

Йўлнинг икки томонидаги темир тўсиқлар ортида

Истанбул хиёбонларида кўрганларимиз — дўланага ўхшаган гул-ўсимлик — қушолмаси сероб.

Теракзорлар аввалги йўлдагидан ҳам кўп, айниқса, ёш кўчатлар бисёр.

Айланиб-айланиб, икки кун аввал палов пишириб емоқчи бўлган (ошхонасида шароит — қозон-ўчоқ бўлмагани учун ниятимизни амалга оширолмагандик) жойдан — Хотира ўрмони олдидан чиқибмиз — улкан товук ҳайкали ва темир устунга илиб қўйилган энгил машинадан таниб қолдик. Демак, адашибмиз.

Сал юрсак, ҳаммаёқ оппоқ. Қорга бурканган арчалар мўйнали оқ пальтога ўраниб олган башанг санамлар каби жозибали кўринади.

Биз ўтганда бу манзилда қуёш чарақлаб турган, манзара баҳорий эди. Икки кунда қалин қор ёғибди. Бугун эса юмшоқ пардек туман сузиб юрибди.

Анқарага 168 километр қолганда чапга, баланд, пуллик йўлга бурилдик. Ўнгда — анча қуйидаги Боли шаҳри Андижонга ўхшаб чуқурликда қолди.

«Туркияда табиий бойлик кам» дейишганди кечаги мезбонларимиз. Ҳолбуки турклар мамлакати иқтисодий юксалишининг асосий омилларидан бири унинг кўплаб қазилма бойликлари ҳисобланади. Кейинги пайтларда бу файзли ва баракали замин қатларидан олтин, алюмин, нефть, кўмир каби олтмишдан зиёд минераллар қазиб олишаётгани маълум. Матбуотнинг мутахассислар фикрларига суяниб берган маълумотига кўра, Туркиядаги бўр захираси дунё бўр захирасининг олтмиш фоиздан ортигини ташкил этади. Бундан ташқари, менимча, бу муаззам ўлкадаги энг катта давлат — тоза ҳаво манбаи бўлган бепоён арча, сарв, тилоғоч, қарағай каби игнабарглилардан иборат ўрмонзорлар эди. Шу билан бирга, аксарият ер танламайдиган, чидамли қарағайдошлар, тисслар, сарвгуллилар катта моддий бойлик ҳамдир. Юзлаб турдаги бу манзарали, ҳамишабаҳор дарахтлар ёғочсозлик саноатининг асосий хом-ашёси-ку. Уларнинг огочи пишиқ, мустаҳкам, қаттиқ, огир ҳамда яхши силлиқланади, энг муҳими — тез чиримайди: сув ости иншоотлари қуришда, машинасозлик, кемасозлик, дурадгорлик, ускунасозликда, ёқилғи, мебел, қоғоз,

қалам тайёрлашда уларга етадигани йўқ. Ҳатто айрим хилларининг қуббаларидан доривор моддалар, эфир мойлари, «С» витамини ва бошқа фойдали нарсалар олинади. Демак, улар тиббий нуқтаи назардан ҳам зарур ва фойдали.

Йўллар айланма-айланма: гоҳ ғарбга, гоҳ шимол ва ё бошқа тарафга қараб юрамиз. Баъзида қандоқ қилиб баландликка чиққанимизни ҳам сезмаймиз: ўннга ё чапга назар ташлаб водий ёки турар-жойларнинг хийла пастда қолганини кўрамиз.

Кўча аввалгилардай кенг — машиналар у ёққа тўрт, бу ёққа тўрт сафда физиллаб учади. Ўртада, икки чеккада яна бир қатордан темир ихота.

Довонсифат, баланд йўллар фалакка яқин туюлади, аммо ҳайтовур қулоқлар битмайди — кислород етарлилигидан, албатта.

Атроф гоҳ олачалпоқ қор, гоҳ қуруқлик, чети-чегарасини кўз илғамас ўрмонзорлар давом этади, бўйи ҳам чеканка қилингандай, деярли бир текис.

Анқарага (10 километр) кирмай, ёнидан ўтиб бораёмиз. Мен шундоқ машҳур, пойтахт шаҳарни кўрмаймизми, деб ғудраниб қўяман.

Зокиржон ака аввалги сафарларидан бирида Ироқ давлатига виза олиш илинжида йўл-йўлакай Анқарага киришгани, лекин мақсадга эриша олмаганларини, шаҳарда эътиборга молик тарихий обидалар унча кўп эмаслигини айтиб, менга тасалли беради. Қолаверса, раҳбар яна бир масалада — вақт қиймати, ганиматлиги борасида батамом ҳақ эди. Тахминан бундан икки минг йиллар аввал римлик ёзувчи, файласуф Сенека шундай деган экан: «Табиат бизга фақат мана шу, қўлимиздан сирғалиб чиқиб кетаётган ва шувиллаб оқиб бораётган вақтнинггина берган... Менга вақтни қадрлайдиган, бир куннинг ҳам қанчалар қимматли эканини билладиган, ҳар бир соат сайин йўқлик сари бораётганимизни англаб етадиган бирор кимсани кўрсатиб беринг-чи! »

Анқара... Армон бўлиб қолган Анқара... XVIII аср охириларидан, Усмонли турклар заиф тортган маҳаллардан Оврўпа давлатлари Истанбулга кўз олайтириб, шаҳар-

Теҳрон. Тарих ва маданият архиви
департаментидаги учрашув чоғида.

Машҳад. Имом Ризо мажмуасидаги “Остони Қудс”
кутубхонаси раҳбарларига совғалар топшириш пайти.

Эроннинг Тус қасабасидаги Абулқосим
Фирдавсий мақбараси ва ҳайкали.

Истанбул.
Али Қушчи қабри
узра қўйилган сағана
тоши.

Шероз шаҳридаги
Ҳофиз Шерозий мақбараси.

Ал-Фаробий қабри. Дамашқ.

Шероз шаҳрида.

ни, бўғозларни босиб олиш пайига тушадилар. Туркия биринчи жаҳон урушида мағлубиятга учрагач (1918 йили), Антанта (Англия, Франция ва Россиянинг Германия, Австрия — Венгрия ва Италия иттифоқига қарши бу уюшмаси «Учлик битими», «Учлик иттифоқи» деб ҳам аталган) қуроли кучлари Истанбулни босиб оладилар. 1923 йили Истанбул интервентлар — чет эллик босқинчилардан озод қилинади ва ўша йилнинг кузида Туркия пойтахти (марказни Оврўподан узоқлаштириш мақсадида) Анқарага кўчирилади.

Анатолия ясси тоғлигида, Анқара ва Чубак дарёлари туташган ҳудудда жойлашган Анқара Кичик Осиёдаги кўҳна шаҳарлардан бири бўлиб, милoddан аввалги VII асрдан маълум. Эрамизнинг XI асрида уни салжуқий турклар эгаллаган, XIV аср бошидан усмонлилар империяси таркибидаги Анқара пошхолигининг маъмурий маркази, 1864 йилдан шу номдаги вилоят маркази бўлган.

Истанбулдан кейинги бу йирик шаҳар эндиликда мамлакатнинг саноат, савдо ва маданий марказига айланган.

Шаҳар билан боғлиқ энг машҳур тарихий воқеа, бу — 1402 йили Соҳибқирон Амир Темур ва Усмонли турк султони Йилдирим Боязид ўртасида бўлиб ўтган, «Анқара жанги» деб номланган муҳорабадир. Биз балки, ана шу омонсиз урушларга гувоҳ, жабрдийда тупроқ узра бормоқда эдик.

МАШҲУР ТАРИХИЙ ЖАНГ ТАФСИЛОТЛАРИ

Албатта, ҳар қандай уруш қирғин ва вайронгарчиликлар келтириши турган гап, аммо ҳар қандай жангнинг бир баҳонаи сабаб билан бошланмоғи ҳам аниқ. Шарафиддин Али Яздий, Низомиддин Шомий ва бошқа тарихчиларнинг ёзишларича, соҳибқирон Туркия султони Боязид Йилдиримга мактублар ёзиб, элчилар юбориб, уни адлу инсофга, дўстлик ришталарини мустаҳкамлашга чорлайди, ундан Султон Аҳмад жалойир ва Қора Юсуф туркман каби фитначилар билан алоқани узмоқликни талаб этади. Аммо Боязид, Амир Те-

мур даъватларига қулоқ осмай, аксинча, унинг ганимлари билан баттар иноқлашади.

Бундан ташқари, XIV аср охирида улкан куч-қудрат, катта черикга эга бўлган Усмонли турк империяси султони Йилдирим Боязид Фарбий Оврўпа давлатларини жиддий таҳликага солиб турарди. Мазкур мамлакатларнинг ҳукмдорлари бамаслаҳат даҳшатли куч — Боязид армиясига бас келиши мумкин бўлган Амир Темурга хат ёзишиб, элчилар юбориб, ундан мадад сўрайдилар. Шу муносабат билан Соҳибқирон ва Боязид ўртасидаги можаролар янада кучаяди.

Икки туркий салтанат соҳиблари орасидаги низолар ва машҳур Анқара жанги сабаблари энг ишончли манба — ўша давр муаррихи Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарида шундай изоҳланади: «Рум мамлакати Йилдирим Боязиднинг амру фармонига кирган эди. У бир қанча муддат ҳукмронлик ва улуғлик мақомида туриб, истиқлолдан дам урди ва у дёрларда ғалаба қозонди, фирибгар дев унинг димоғига такаббурлик тухумини қўйди, у эса қувват ва шавкатига мағрур бўлиб, ўз мақоми чегарасидан чиқди, ўз қадри палосидан сиртга оёқ босди ҳамда номдор султонлару улуғ мартабали маликлар «қулингман, хизматкорингман», деб ёзиб турган ва замона сарварлари давлати остонасини қуллик лаби билан ўпиб турган шундай бир улуғ ҳазрат (Амир Соҳибқирон)га сарварлик ва ҳукмдорлик лофини уриб бемаза мактублар ёзди, ногўғри хабарлар юборди. Шуларнинг барчасига қарамай, Соҳибқирон ҳазратнинг туғма мақтовли табиати бу бўяма сўзларга илтифот қилмай, унга насиҳат қилди ва огоҳлантирди. Бу ҳам фойда бермагач, юқорида баён топганидек, Сивосга ва Рум атрофларига юриб, то Қорабоғ майдони абад пайванд давлат тулпорига жавлонгоҳ бўлган вақтга қадар борган жойигача борди».

Энди Амир Темурнинг ўзига мурожаат қилайлик. Соҳибқироннинг Кастилия қироли Генрих III га йўллаган мактубида қуйидаги сатрларни ўқиймиз: «...Султон Боязид ўз ҳуқуқ доирасидан чиқиб, ўртада низолар пайдо қилди, парокандалик туғдириш, подшолар, ҳукмдорларга ҳукм ўтказиш тўғрисида хусуматли фар-

монлар берди, бизнинг огоҳлантиришларимизга кулоқ осмади, зиғирча ҳайиқмади...»¹

Шу билан бирга, Амир Темур Византия императори Мануил II Палеологнинг ноиб, Иоанн Палеологга ёзган номасида «... мен Боязидни ноқулай ҳолатга солишни истамаган эдим», дея мазкур фожеадан таасуфдалигини изҳор этади. Шомийнинг гувоҳлик беришича, Соҳибқирон асир олинган Боязиднинг гуноҳларини афв этиб, карамли кишилар одатича унга иззату икром кўргузади, фахрли бир мақомга ўтказиб, итоб тариқасида қуйидагиларни писанда қилади: «Бир неча марта ўз ҳалдингдан ташқари оёқ босиб мени шунга мажбур қилдингки, сендан ўч олишим вожиб бўлиб қолди. Шунга қарамай, мен уларга эътибор бермай насиҳат мақомида туриб, нимаики мусулмонлик вазифаси бўлса, сенга нисбатан адо этдим ва хабар юбордим: «Бизнинг давлатимиз яловининг муборак юзли анқоси Рум заминига соя солишини мен хоҳламайман, токи сен имконинг бориचा калхат сифатли фаранглар устидан лочиндек ғолиб ва музаффар бўлгайсен». Мен сенга бу ишда ёрдам беришни, аскар ва мол билан қўллаб-қувватлашни ҳам ўйлаган эдим. Мен сендан тўртта енгил илтимос қилдим: бири шуки, Кемок қалъасини таслим этасан, иккинчиси — Таҳуртан хонадонини бизга юборасан, учинчиси — Қаро Юсуф хонадонини ўз мамлакатингдан чиқариб юборасан, тўртинчиси — бизга донишманд кишиларни юборасан, токи улар ўртаимиздаги аҳду паймонни таъкидлагайлар ва буни хушнудлик билан (сенга) етказгайлар. (Аmmo сен) шу майда нарсаларга ҳам муноқаша қилдинг. Ночор замона ибрат тарзида сени ўзингга кўрсатди, токи билгайсанки, мардоналик панжаси ва бир давлатнинг чироғини Тангри таоло ёндириб қўйган экан, уни худбинлик шамоли ва ғурур пуфи билан ўчириб бўлмайди (байт):

*Ҳақ таоло ёндириб қўйган чироққа
Кимда-ким пуф деса, сақоли куйгай».*

¹ Жаҳон адабиёти. 2006 йил, январь, 125-бет.

Ҳай, майли, булар бундан олти юз йил муқаддам-ги воқеалар, гап ҳозирги Анқара ҳақида.

Анқара пойтахтга айлангач, кенгайиб, чегаралари ўзгариб, ўша тарихий жанг бўлган майдонлар аллақачон шаҳар таркибига кириб кетган бўлиши керак.

Бу ерда уй-жой бинолари шу қадар кўп ва шу қадар бир хилки, қолипдан чиққандай ё компьютерда ясалгандай туюлади. Иморатларнинг аксарияти тиклаб қўйилганча турибди, баъзиларига чор тарафдаги дароз ҳавозаларда пардоз беришмоқда.

Шаҳардан узоқ, кимсасиз баланд адирлар устига, тоғлар ёни ва тепасига ҳам қатор уйлар зина-зина қилиб қурилмоқда эди.

Бутун-бутун массивлар бино этиляпти, ҳали бир одам йўқ. Бу ерларга ким келиб яшаркин, деган фикр кечади беихтиёр — атроф гиёҳсиз тақир чўл.

Умунан олганда, Туркия паст-текисликлардан иборатга ўхшайди.

Соат кеч тўққизларда Кўнёга кириб бордик.

КҮНЁ

Туркиянинг жанубий қисмидаги бу кўҳна шаҳристон қадимда Иконий деб аталган. Эрамиздан аввалги I ва милоднинг III асрларида дастлаб Рим империяси, сўнгра Византия давлати таркибида бўлган. XI аср охири, XIV аср бошларида Кўнё султонлигининг пойтахтига айлантирилган. Хусусан, Султон Алоуддин Кайқубод ҳукмдорлик қилган даврларда Султоннинг ихтиёридаги бошқа шаҳарлар қатори Кўнё аҳли ҳам маъмур, фаровон яшаган, дейилади китобларда.

«Кичик Осиенинг Салжуқ султонлари орасида яхши ном қолдирган ёлғиз Аълоуддин Кайқубод I бўлди, — деб ёзади «Жалолиддин Румий» асарининг муаллифи Радий Фиш. — Ҳеч қачон ер шу қадар унумдор, йўллар шу қадар бехатар, Кўнёда зарб этилган тангалар шу қадар қадрли, ҳунармандчилик шу қадар баравж, шаҳар шу қадар ҳашаматли бўлмаган эди». Бунинг боисини эса, Султоннинг, аввало, омадлилиги, қолаверса, унинг камтарлик ва

одмилик, элпарварлик ва илмпарварлик фазилатлари билан боғлаш мумкин.

Кўнё ўша даврларда олиму уламолари билан доврўқ қозонган, дейдилар. Уламоларнинг энг зўри эса, шубҳасиз Жалолиддин Румий эди...

XV аср охирларида Кўнё усмонли турклар ҳокимияти таркибига қўшиб олинган. Ҳозир Кўнё вилоятининг маркази.

Кўнё анча донғи чиққан шаҳарлардан, унинг шуҳрати, бизнингча, жаҳон адабиётининг буюк сиймоларидан бири Мавлоно Жалолиддин Румий номи билан ҳам боғлиқ.

Мен Кўнёни эски, ўртачароқ қасаба сифатида тасаввур этардим. Шаҳар остонасидан бошланган кўп қаватли бинолар тасаввуримни чилпарчин қилиб юборди. Йўллар кенг ва обод. Меҳмонхона излаб бир кўчага кириб қолдик. Ёпирай!.. Йўлнинг икки бетидаги бири-биридан ҳашаматли, қоматдор хотелларнинг номлари, пештоқларидан таралаётган рангин чироқлар кўзингизни олади. Аммо нархлари бўйлари қадар баланд, бироқ автобус қўйишга жой чатоқ эди.

Катта йўлдан ичкарироқдаги бир меҳмонхона, гарчи, салобати бояги пурвиқор биноларникидан қолишмайдиган, замонавий қурилган бўлса-да, озгина четроқдалиги учунми, анча арзон эди. Улов қўйишга ҳам жой бор экан. Бизни ўзига жалб этган яна бир нарса — меҳмонхонанинг номи бўлди: «Айини Шамс». У «Шамс, яъни Шамс Табризий ёдгорлиги, хотираси» маъноларини англатарди.

Фойе муҳташам, нақшдор диван-креслолар, ҳар турли рангли балиқлар ғужғон ўйнаётган аквариумлар билан жиҳозланган эди.

Хоналар шинам, телевизор бесаноқ каналдан кўрсатиб ётибди, лекин ҳаммасида инсон асабининг кўп қиррали, ўткир эгови — реклама!..

6 январь, сешанба

Жоме масжиди рўпарасида бўлганимиз учун азон баланд овозда эшитилди.

Меҳмонхона ёнидан кўча ўтган, йўлнинг у бети дарахтзор-хиёбон бўлиб, Шамс Табризий мусаллоси ўша хиёбон ўртасида экан, зиёрат қилдик.

Шамс Табризий

Шамс Табризий... У — ҳазрати Румийнинг ҳамфикри, ҳаммаслаги, энг қимматлиси — пир даражасидаги дўсти бўлган. Мавлоно Шамс Табризийдан айрилишни ҳаётидаги энг оғир йўқотиш, деб билади ва кўп йиллар мотам тутади; уни излайди, излайди, ниҳоят, дўсти-қадрдони, қадрлисини ўз қалбидан топгач, кўнгли бир қадар таскин олади.

Ривоятларда келтирилишича эса, Шамс Табризийни шайхи калонлари Жалолиддин Румийни измига оғдириб, «ўз ички дунёсини эркин ифодалаш йўли»га бошлагани учун, раҳнамосиз, пирсиз қолган муридлар аламига чидолмай пичоқлаб ўлдиришади.

Асли табризлик Мавлавий Шамс комил инсонлик ахтариб, ўз-ўзини англаш мақсадида Кўнёга келиб қолади ва Румий билан учрашиб, қисқа савол-жавоб қилгач, кўнглидаги ҳаммаслак кишини топганига ишонч ҳосил қилади.

Румий ҳам мудом ўзлигини ўзидан ва ўзгалардан истаган ва ниҳоят, қидирганини Шамс Табризийдан топган эди. Шунинг учун ҳам Мавлоно унга кучли дўстлик риштаси билан боғланган ва уни беназир бир зот сифатида улуғларди.

*Шамсдек ушбу жаҳонда шамс йўқ,
Шамсижон боқийдир, унга амс¹ йўқ.*

*Шамсижон келмиш жаҳонга мисли сир,
Ҳам шуурда, ҳам жаҳонда беназир.*

*То етишди бизга Шамсиддин юзи,
Кўкда пинҳон бўлди шамснинг орази.²*

¹ Амс — завол

² Жамол Камол таржимаси.

«...Шамсиддиннинг қаерда дафн этилгани яна етти аср сир бўлиб қолди», — деб ёзади Радий Фиш. Дарҳақиқат, йигирманчи аср ўрталарида Табризий жасади ташланганлиги тахмин қилинган қудуқ узра қад кўтарган бир хонақоҳни таъмирлаш чоғида алломанинг қабри топилиб, унинг тепасига, шундоқ намозгоҳ ичига сағана тоши қўйилган.

Шунгача ислом оламининг фидойилари, фикҳ олимлари, мухлислари, мусулмони комиллар Шамс Табризийни унутмаган, уни ўз қалбларига дафн этиб, у билан руҳий мулоқот қилиб келган эдилар...

Меҳмонхона хизматчилари ғоят хушмуомала эдилар.

Нонушта меҳмонхона ҳақининг ичида эди. Ошхона ер ости қаватида экан. Бўйлари, ранглари, турлари ҳар хил гулларни кўриб гулзорга кириб қолгандай бўлди. Овқатланиш тартиби шведча эди, яъни ўз-ўзига хизмат. Нонуштабоп яхна таомлар, салатлар ва бошқа емишларнинг сон-саноғи йўқ: сут, батон-булочка нонлар, печеньелар, тухум, пишлоқ, бринза, асал дейсизми, янги бодринг, помидор дейсизми, тузланган салатлар, стаканда иссиқ чой (ёнида қайнаётган сув), оқ қанд дейсизми, қадоқланган, мўъжизагина гулдор ёрлиқлари бир-биридан гўзал қиём-мураббolar дейсизми... (Албатта, ҳамма нарсанинг номи, турию тусини эслаб қололмайди). Қай биридан олишни билмай тараддуланиб қоласиз, баридан тотиб кўргингиз келади, лекин бунинг иложи йўқ: қоринга сиғмайди, ҳам ноқулай...

Кечқурун ҳаво очилиб кетган эди, эрталаб яна айнибди. Телевизорда кўрсатди: Истанбулда биздан кейин қалин қор ёғибди. Вақтида жўнабмиз, йўл юриш анча қийин бўларди, деб суюндик.

Нонуштадан кейин ташқарига чиқсак, қор бу ерга ҳам етиб келибди.

Орада беш дақиқали машварат бўлди. Сафаримизнинг бориши ҳақида гаплашдик. Зокиржон ака режаларимизнинг навбатдаги қатламини очиб, Кўнёда, кейин Дамашқда бажарадиган ишларимиз, умуман мақ-

сад катта, йўлимиз олислиги, ҳамжиҳатлик, тартиблар хусусида яна бир қарра эслатиш қилди.

Кўнә музейлар мудирлигига қарашли «Мавлоно мозийгоҳи» (бу юртда «Мавлоно» унвони фақат Румийга нисбатан ишлатилишини ҳамма билар, шунинг учун унинг исми-шарифи, ҳатто расмий давраларда ҳам камдан-кам қўлланаркан) Аълоиддин тепалиги яқинидаги Мавлоно мавзеида, катта бир хиёбон-майдон олдида жойлашган эди.

Шаҳарнинг «Яшил сарой — Мавлоно» автойўналиши бўйича фақат яшил рангли махсус автобус қатнар экан.

Аслида ним яшил гумбазли улкан бино 1926 йили масжид-мақбара мақомида, Мавлононинг қабри тепасига барпо қилинган, аммо унинг ички ашёлари — бойликларини ифодалашга мақбара, марқаду сағана иборалари чиндан-да ожиз, иморатнинг ташқи кўришини таърифламоқ учун «пурвиқор» сифати ҳам но-чор эди. Чунки бино қанчалик катта ҳудудни эгаллаган, хоналари кўп, ниҳоятда кенг ва шифти қанча баланд бўлмасин, «виқор» асло сезилмас, балки соҳиби каби камтар, аммо том маънода салобатли эди. (Зеро, Мавлоно Румий кибру ҳаводан, виқордан батамом хориж бўлмоқ учун пири Саид Бурхониддин даъвати ила ўзи билан ўзи бир неча йил курашган ва ғолиб бўлган.)

Жалолиддин Румий

1207 йили ўз даврининг етук олимларидан, Балх воизи Султонул уламо Баҳоуддин Валад хонадонида туғилган Жалолиддин болалигида отаси билан Кўнәга келиб қолган, шу шаҳарда ўқиб, илм олган ва узоқ йиллар мадрасаларда мударрислик қилган.

Румийнинг шоир сифатидаги адабий мероси жуда катта. Эллик бир минг мисрадан зиёд асарлари жамланган «Маснавийи маънавий», қирқ тўрт минг етти юз ғазалдан ташкил топган «Девони кабир», яна тўрт минг мисрадан ортиқ фалсафий тўртликлари, рубоийлари шулар жумласидандир. Лекин ҳайратланарлиси шундаки, манбаларда айтилишича, шоир қўлига қалам олиб, бор-

йўғи 18 қатор битган холос, қолганлари шогирд-котиблари томонидан ёзиб олинган. Аммо бадиха усулида айтилган бу ижод маҳсулининг қадри-қиммати ниҳоятда юксакдир. «Жалолиддин лирикаси бу соҳада башарият эришган энг буюк ютуқлардан биридир, — деган эди атоқли шарқшунос олим Е.А. Бертельс. — Агар у Фарбда кенгроқ маълум бўлганида, унинг номи жаҳон адабиётининг Шекспир, Гёте, Пушкин каби даҳолари сафида туриши шубҳасиз эди». «Маснавий» — жаҳон адабиётида мисли йўқ китоб», дейди Румий ижодини чуқур ўрганган, у ҳақда роман ёзган Радий Фиш.

Албатта, номи юқорида саналган буюклар рўйхатида турмаслиги Румийнинг айби эмас, балки румийшунослар, таржимонлар камчилигидир. (Бу мулоҳазани самара, сон борасидагина эмас, бадиий маҳорат бобида ҳам тенгсиз, ҳайратангиз Алишер Навоий хусусида ҳам айтиш жуда ўринли, деб ўйлайман.) Ваҳоланки, шоирнинг башариятга ва мангуликка даҳлдор фалсафий асарлари унинг юрти билан қитъадош, диндош ўзбек халқига ҳам кенгроқ миқёсда энди-энди етиб келмоқда. Аммо шуни ҳам таъкидлаш жоизки, юқорида зикр этилган ғарблик улкан сўз санъаткорлари асарларида зоҳирий маъно, фикр, асосан, бир ўқишда ярқ этиб кўзга ташланса, Мавлоно Румий, Алишер Навоийларнинг анъанавий Шарқ адабиётига хос кўп ва теран мазмун касб этувчи шеър у газаллари мағзини чақиш учун қайта-қайта мутолаа қилишга тўғри келади. Зеро, ўша даврларда вужудга келган сўфийлик оқими инсон ботинини тадқиқ этиш ва уни туб-тубидан тарбия қилиш, маълум мақсадга йўналтиришни яшашнинг бош мақсадига айлантирганидек, шеърятга ҳам ундаги ички мазмун, моҳиятнинг қанчалик теран, чуқурлигига қараб баҳо бериларди. Айтайлик, қуйидаги оддий ва фавқулудда жозибадор, шарҳи бир китобга етиши мумкин бўлган, сирлилиги билан ўқувчини лол қолдирадиган, ўзига мафтун ва мусаллам қиладиган сатру байтлар Мавлоно шеърятининг ўзига хослигини белгиловчи омил, фазилатдир:

Кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил...

Эронлик румийшунос олим, доктор Тақий Пурнамдариён шундай дейди: «Мавлавийнинг (Румийнинг — Қ.К.) кўпгина ғазалларини у нима деганини билиш мақсадида ўқишимиз керак эмас, балки тасаввуримиз илдизиди қандай нарсалар яширинганлиги бизга Мавлавий шеърини орқали маълум бўлишини англаш мақсадида ўқишимиз даркор»¹.

Жалолиддин Румийнинг ҳаётий фаолиятидан, ижодий ибратидан, «олам ва башариятнинг бирлиги», борлиқнинг ранг-баранглигию одамларнинг хилма-хиллиги ҳақидаги асарларидан шуларни туймоқ ва уқмоқ мумкинки, Мавлоно бир умр ўзи билан, нафс ва таъма билан жанг қилган — комилликка эришмоқ, этиқодда собит турмоқ, холиққа ҳақ йўл билан етишмоқ учун интилди, инсонларни шу эзгу мақсадга чорлади. Дўстликни олий мансаб, эътимод, Яратганнинг дийдорига ноил бўлмоқ воситаси даражасига кўтарди ва улуғлади, биродари ҳамдамлар ҳам бу иззат-икром қадрига етдилар ва ул қадрдони азиз учун ўз ҳаётларини, жонларини нисор айладилар. Бинобарин, дунёнинг турли томонларидан — мағрибу машриқдан, шимолу жанубдан ҳар куни минг-минглаб зиёратчиларнинг Кўнёга оқиб келиши бежиз эмас.

Мозийгоҳ остонасидан ўтишингиз билан ичкарида хонадан-хонага таралаётган ҳазин бир савт — куй қулогингизга инади (ҳа, эшитилади эмас, инади!) ва ашёлар ичидаги рубоб, най, уд ва бошқа қадимий чолғу асбобларига кўзингиз тушгач, ёш Жалолиддиннинг мусиқага шайдолиги, сир-асрорини ҳеч қачон англаб бўлмайдиган оҳанг таратувчи тордан бир умр кўнгил узолмагани ёдингизга келади.

Бирон овозга, масалан, чинни дарзининг жарангига ҳам қиёслаб бўлмайдиган, юракни чимиллатиб-зириллатадиган нола — уд билан най садосининг омухтасимикин, дейман-у, яна фикримдан қайтаман: йўқ, ажиб навони таратаётган соз бу дунёнинг чолғусига ўхшамасди. Назардимда, бу мунгли куй бундан етти аср муқаддам Мавлоно Румий падари бузрукворидан, суйиб олган жуфти азизи Гавҳар хотундан, пири Бур-

¹ «Сино» журнали. 2001 йил, 1-сон.

хониддиндан, икки дунёлик дўсти Шамс Табризийдан, энг яқин маслакдоши Салоҳиддиндан айрилган онларида узилган юрак торларининг асрлар оша диллардан дилларга урилиб етиб келаётган акс-садоси эди. Зеро, шоирнинг ўзи «Маснавийи маънавий» дебочасини ушбу байт билан бошлайди:

*Тингла, найдин, чун ҳикоят айлағай,
Айрилиқлардин шикоят айлағай...*

Ислом минтақасидаги аксарият осори-атиқалар каби Мавлоно мозийгоҳи бойликлари орасида Усмонли турклар замонида ва бошқа даврларда, турли юртларда китобат қилинган, муқоваларидаги зарҳал ҳарfli нақши-зеблари эътиборни тортадиган муқаддас Куръони карим нусхалари алоҳида кўзга ташланади. Шунингдек, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг мўйи мубораклари...

Жалололидин Румий куллиётлари: «Маснавийи маънавий», «Девони кабир»нинг турли китобатлари, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий ва бошқа мумтоз шоирлар девонларининг табаррук қўлэмалари... Ҳаққа ошиқлик рамзлари — оппоқ либосда зикр тушаётган сўфийларнинг ҳайкалчалари, Румийнинг қавилган пахтали тўни, бир неча тақяси, Шамс Табризийнинг каштали қалпоғи ҳам музейнинг қимматли ашёларидан...

Ниҳоят, кенг хоналардан бирининг ўнг томонида Мавлононинг — ҳаётда яйрамаган мардуми фанонинг руҳи каби боқий марқади жойлашган эди. Аммо Мавлоно бир умр дўстлари ва мурид-мухлислари ҳимоясида бўлгани каби, унинг даҳмаси ҳам нақшинкор мрамр панжара билан муҳофазаланган эди.

Жалололидин Румий, тақдир тақозоси ила фарзанди-дилбандини унинг алломаи киром, пири комил, беназир, бетакрор бадиҳағўй шоир даражасига етишувига таъсир этган Шамс Табризий ва бошқа маслакдошлар, ҳамэътиқодлар билан топишувига сабаб бўлган муқаддас Кўнёга етаклаб келган қиблагоҳининг (балки ўз васиятига кўра) оёқ томонига дафн қилинган. Ён-атрофида эса Мавлоно қалби сиймосида дўсти-устози — Шамс тимсолини кўрган заргар, кўҳна Кўнё

хунармандларининг пешвоси Салоҳиддин ва бошқаларнинг сағана тошлари мунгли оташ бўлиб кўнгилларни куйдирувчи савти оҳанг оғушида ётарди.

Бизни ўша ҳазин куй кузатиб қолди. Мен умримда эшитмаган у мусиқанинг майин ва эзгин, ним акс-садоси ҳали-ҳали қулоғимдан кетмайди.

АСҲОБУЛ КАҲФ

Кундузи соат бирдан ўтганда Кўнёдан Аданага жўнадик. Ҳаво ёришиб, ўнг тарафдан — Анатолия томондан кўёш кўринди.

Аданагача 345 километр масофа.

Икки томон далалар: буғдой, шоли экилган, кўп ерлар ҳайдалганча қолган — ниҳоятда текис.

Кун исий бошлагани сезилди.

Сув кам. Дарё, анҳор йўқ. Ерлар насос ёрдамида суғориларкан. Чорва моллари ҳам кўринмайди.

Аданага 135 километр қолганда довон — тоғни кесиб очилган йўл бошланди. Чифтихон шаҳарчасининг асосий аҳолиси икки тарафлаги йўлга жуда яқин бўлган тоғлар ёнбошига қалаштириб солинган уйларда яшаркан.

Фира-шира бўлиб қолди. Ёмғир ёғмоқда.

Пузанти шаҳрига кечаси кириб бордик.

Ёнларию тепалари арчазор (шартли равишда шундай атай қоламиз), пастак, суйри адирсимон тоғлар шаҳарга жуда яқин бўлиб, ана шу дарахтлар орасига ҳам чироқлар ўрнатилган, ора-орадан йилт-йилт қилиб кўриниб қоларди. Катта бир кўприкдан ўтдик, у ҳам ҳар тарафдан нурафшон қилинган, асфальт ҳам ялтиллайди. Қисқаси, шаҳар жуда чароғон, хизмат нуқталари бисёр, кеч бўлишига қарамай, деярли ҳаммаси ишламоқда эди.

Автобан — шоҳ йўлга чиқдик. Қатнов ниҳоятда тифиз: кичик автомобиллардан кўра катта юк машиналари, автобуслар кўп.

Аданага қирқ километр қолганда кўча иккига айрилди. Ўнгдаги йўл Тарсус шаҳрига олиб борарди.

— Асҳобул Қаҳф ана шу томонда, — деди Муҳаммад Содиқ ва у билан боғлиқ ривоятни эсладик.

Р И В О Я Т: *Қадимий афсоналар қаҳрамони, Рум давлатларидан бирининг подшоҳи Дақёнус (Даққиюнус) ўта зolim ҳукмдор бўлиб, дини (бутпарастлик)га кирмаганларни шафқатсизларча жазолар экан. Саккиз йигит (нақллардан бирида етти йигит ва бир ит) шаҳардан қочиб чиқиб, узоқ бир ғорга яширинишади. Уларни қувиб борган аскарлар ғорга киришга қўрқадилар ва подшоҳ буйруғи билан қаҳф — ғор оғзига девор уриб, беркитиб ташлайдилар. Парвардигор имонли бандаларини чуқур уйқуга чўмдиради. Уйғонганларидан сўнг йигитлардан бири ғордан чиқиб, емиш топиб келиш учун яқинроқ бир шаҳарчадаги бозорга боради. Нонвойдан нон (бошқа нақлда таом) олиб, танга узатади. Нонвой «бу пулинг Даққиюнус замонидан қолган, ўтмайди», дейди. Маълум бўлишича, Даққиюнус бундан уч юз йил бурун ўлиб кетган, ғордагилар шунча вақт уйқуда бўлишган экан. Демак, ўзбеклар ўртасидаги «Даққиюнусдан қолган» ибораси ҳам ана шу ривоятга бориб тақалади.*

Инсон иймон-этиқодининг мустаҳкамлигидан ҳикоя қилувчи ушбу ибратли қисса «Қаҳф сураси» сарлавҳаси билан Қуръони каримга ҳам кирган. У ҳақда мумтоз шоирлар, жумладан, В. Гёте ҳам шеърлар ёзишган.

Йўл бўйида тўхтадик. Асҳобул Қаҳф — ғор эгалари ҳақиқага тиловат қилдик.

Ёмғир саваламоқда. Ҳар қадамда номлар, белгилар, ёритгичлар, ёруғ қайтаргичлар...

Аданага кеч соат саккиз яримларда кириб бордик. Хийла маҳобатли шаҳар — бир миллион ўттиз тўрт минг аҳолиси бор экан.

Анча «хотелу» «отел»ларни кўрдик, охири уч юлдузли «Садаф»да тўхтадик. Нонуштаси билан 130 доллар тўланди.

7 январь, чоршанба

Азонда яна йўлга жўнадик. Ёмғир тинган, куёш ўнг тарафдаги тоғлар орасидан оҳиста бош кўтармоқда. Ҳаво сўлим. Шаҳар ва ундан таралган йўлларга «озода», «саришта», «ораста», «шинам» каби сифатларнинг ҳам-

масини қўлласак ҳам ҳақимиз кетмайди. Кўчанинг икки томонидаги бульвар-хиёбонларда дарахт кўп. Хусусан, танаси йўғон, пўрсилдоқ пўстли, пакана, аммо барглари йирик ва узун пальмалар манзарани янада кўркли қилиб кўрсатарди.

Бинолар, асосан, кўп қаватли, баланд, кўркам, са-лобатли. Айниқса, шаҳарнинг кун ботиш четида, дарё бўйида қаймоқранг мрамрдан қад кўтарган марказий масжид том маънода гўзал, нақшинкор устун ва кунги-раси бисёр — ўзига хос тарҳи билан ажралиб туради.

Шаҳардан чиқдик. Қиш, ҳаво совуқ бўлишига қарамай, дарахтлар ям-яшил, паст адирлар, йўлдан узоқроқ нотекис далалар ҳам ям-яшил эди — буғдой экилган чоғи.

Яна автобан бошланди.

Ёнгинамизда майда етим тоғлар, узоқларда катта тоғлар.

Ғозиантеп, Осмония шаҳарлари томон елмоқдамиз. Йўлнинг у-бу бетларида шаҳарлар, қасабалар қолиб кетмоқда. Пакана тоғлар ҳам йўл ёқасига яқинлашиб-яқинлашиб, яна узоқлашади.

Бир айрилишда Халаф тарафга юрдик.

Паст адирликлар тупроғи галати: ранги кўмирга ўхшайди, шакли-шамойили ғишт-ғишт — ҳеч бунақасини кўрмовдим.

Юлғинзор далалардан кейин бепоён мандаринзорлар бошланди. Адирларнинг тепаларида ёш мандарин кўчатлари шахмат қилиб экилган.

Кўча ўртасидаги ғов оралиғи — узундан-узун масофадаги қушолмаси, дарахтгулнинг бир текис буталари, майда, қизғиш, дўланасимон мевалари маржондай чиройли кўринади. Йўл четларида, қирлар ёнбошида ҳам... Узилиб-узилиб, давом этади.

Яна ям-яшил экинзорлар... Таажжубки, далаларда, бино қурилишларида ишлаётган одам кўринмайди.

Кечадан бери куёш биз билан бекинмачоқ ўйнайди, юпатади, умидвор қилади: эрталаб чарақлаб чиқади, бир неча соатдан кейин ёмғир қуяди. Бугун ҳам кечагидай яқин-олис тоғлар тепасини булут босиб туриб эди, бирдан дўл ёғиб юборди. Биз бораётган томондаги — узоқдаги тоғларни қора булут қоплаган.

— Биз машинада кафтдай текис, равон йўлларда автобусда елдай учиб ҳам гоҳо зерикамиз, кун санаймиз. Ҳажга велосипедда бораётганларга қойил. Аввалги замонларда, пою-пиёда ойлаб, йиллаб юришган-а! Тил билишмаган, меҳмонхона йўқ... — дейман.

— Зато ҳам ҳамёнини шилиб, ҳам асабини эговлайдиган чегара-божхоналар бўлмаган, — дейди раҳбар.

Дўрттол (Тўрт тол) ўнгда қоляпти. Туркиянинг аксарият шаҳарларида дарахтга нисбатан иморат сероб. Тўрттолда эса, аксинча эди. Тоғ ёнбағирларидаги яккам-дуккам уйлар ҳам дарахтзор ичида элас-элас кўринарди.

Оқ денгиз бўйлаб кетдик. Баҳри бепоеннинг қуёш тушиб турган жойлари оқиш, булут соя солган ерлари қорамтир, кўкимтир тусда товланади. Сув юзасидан кўтарилаётган ҳовур атрофдаги тоғлар устига туман бўлиб ёпирилади. Қирғоққа яқинроқларда кемалар чайқалиб турар ё оҳиста сузиб борарди. Аданадан 125 километр узоқлашганда Искандерун шаҳрини ёнлаб ўтиб, яна шоҳ йўлга кирдик. Бу шаҳарда ҳам уйлар қалашиб кетган, қуёш нурида иситиш учун деярли барча томларга сув тўлдирилган катта-кичик сиғимдаги идишлар қўйилган эди.

Антиокия ҳам, бошқа қасабаю кентлар ҳам ортда қолди. Энди Райҳонли шаҳрини кўзлаб боряпмиз. Қайси сарҳаддан Сурияга ўтишимиз номаълум эди.

Ҳаво намчил, ер захкаш, яшил полиз экинлари илк кўкламдаги майса каби чим-чатир — нақ футбол майдони дейсиз.

Автобус моторининг товуши шаҳар ичларида бошқа шовқинлар орасида унча билинмаётган экан, нисбатан сокин йўлда ғашга тега бошлади. Олдинда, шундоқ мотор ёнида ўтирганим учун бу ёқимсиз товуш менга қаттиқроқ эшитиларди. Аммо шукрки, машинамиз ҳунар кўрсатмай, «акс урмай», «йўталмай» кўйди.

Ёмғир дам пасайиб, дам шиддатли тус олади.

Райҳонли шаҳрининг аҳолиси 52 минг кишидан зиёд экан.

Йўлдан ичкарироқдаги ҳовли четларига ёппа қилиб

босилган ғўзапоя ғарамлари кўзимга иссиқ учрайди — ўз қишлоқларимизни эсга солади.

Сурияга яқинлашиб қолган эдик. Экишга тайёрлаб кўйилган ерлар қизғиш эди — гўнг кўп солинганми ё тупроқ таркиби шундайми, аниқ билмадим.

Туркия божхонаси Жилвакўзидан бу ернинг вақти билан соат ўнбирларда хийла осон, тез чиқдик. Аммо Сурия сарҳадида уч соатдан ортиқ турдик.

Туркия томондан Сурияга ўтувчи бўш юк машиналари, автобуслар, айниқса, енгил автоуловлар — таксилар ҳаддан зиёд — бир неча қатор бўлиб, тиқилиб туришарди. Уларнинг ҳайдовчилари ҳаж мавсумида кира қилиб пул топиш мақсадида Саудияга боришаркан.

СУРИЯ (ШОМ)

Ғарбий Осиёдаги Сурия Республикаси (Ал Жумҳурия ал-Арабия ас-Сурия) — Туркиядан ташқари Ироқ, Иордания, Исроил ва Ливан давлатлари билан чегарадош. Ғарбий ҳудуди Ўрта ер денгизи билан туташ. Мамлакат ичидан Ансория ва Аз-Завия тоғлари тизмалари, Фурот, Дажла дарёлари ўтади.

Иқлими: қиши ва баҳори серёғин, ёзи қуруқ. Аҳолисининг тўқсон фоизи араблар бўлиб, сунна мазҳабига эътиқод қиладилар, қолган қисми асосан курдлар, арманлар, туркманлар, турклар.

Муҳим шаҳарлари: Дамашқ, Ҳалаб, Ҳумс, Ҳамо, Лотакия...

Сурия ҳам қўлдан-қўлга ўтиб юрган жабрдийдалардан. Месопотамия, Кичик Осиё, Миср ва Арабистоннинг савдо йўлидаги муҳим нуқта бўлгани боис, унга тез-тез хужумлар қилиб туришган. Милоддан аввал Искандар Зулқарнайн ва бошқалар, милоддан бу ёғига араблар, аббосийлар, фотимийлар, салжуқийлар, салбчилар, мисрликлар, турклар, инглизлар, фаранглар маълум вақтларда Шом давлатини ўзларига кўшиб олишган ё ўзга усуллар билан унга ҳукм ўтказганлар.

Юрт ватанпарварларининг узоқ давом этган шиддатли курашлари натижаси ўлароқ, йигирманчи асрнинг ўрталарида, аниқроғи, 1943 йили Миллий кучлар ғалаба

қозонади ва икки йилдан кейин Сурия Германия, Япония каби йирик давлатларга уруш очади.

1958 йили Сурия Миср билан ягона давлат — Бирлашган араб республикаси (БАР)га бирлашади ва уч йилдан сўнг ажралиб чиқади.

Сурия мустақил деб эълон қилингандан кейин ҳам яна ўттиз йил эл-элатда бесарамжонлик ҳукм сурди, турли низолар, зулмлар, зўравонликлар, четдан ҳарбий кучлар кириши ва уларга қарши кураш, қўзғалонлар давом этди.

1973 йилдан том маънода мустақил, тўлақонли давлатга айланади.

Сурия тупроғига XIII асрда мўғуллар истилоси ва истибдодига қарши зафарли юришлар қилиб, она юртининг дахлсизлиги ва халқининг озодлиги учун сўнгги нафасигача курашган ва жонини фидо этган жасоратли саркарда, миллий қаҳрамонимиз Темур Малик, Соҳибқирон Амир Темур боболаримизнинг қадами етган, маълум муддат ҳукмронлик қилганлар.

Соҳибқирон Эрон заминига, Ироқу Шомга қилган зафарли юришлари чоғида учинчи ўғли, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг катта бобоси, ёвқур шаҳзода Мироншоҳни бирга олиб юрар ва улкан давлати таркибига кирган Дарбанди Боқудан Бағдодгача ва Ҳамадондан Румгача бўлган бепоён ҳудудни унинг тасарруфига берган эди. Лекин отдан йиқилиб, бошининг қаттиқ лат ейиши оқибатида ақлий қобилияти, иродаси бир қадар заифлашган ва бу ҳолдан фойдаланган ғаразгўйлар таъсирида айшу-ишратга берилган Мироншоҳ беҳуда жангу жанжалларга, бузғунчиликларга ва бошқа номатлуб ишларга йўл қўяди, қисқа вақт ичида унинг оилавий ҳаёти ҳам издан чиқади, оқибатда у ўз ихтиёридаги юртларни бошқаролмай қолади, унга қарши шаҳарларда ғавғо-ғалаёнлар юз бера бошлайди. Бу кўнгилсиз воқеалардан хабар топган Амир Темур Ҳиндистон фатҳидан қайтиб келгач, Эрон заминига қайта лашкар тортиб боришга мажбур бўлади, Мироншоҳни ҳокимиятдан четлатади, ҳатто нуфузли амирлари орага тушишса-да, ноқобил ўғлини кечирмайди, амирзода атрофидаги мансабдорлар қаттиқ жазоланади. Улар касрига мажлисларга оро киргизадиган «назму наср ва жидда ҳазил илмида ягонаи замон»

(Б.Аҳмедов) Мавлоно Кўҳистоний, моҳир созандалардан Қутбиддин Нойий, Ҳабиб Удий ва бошқалар дорга тортилади.

ЎЗБЕКНИНГ ҚАДИМИЙ ТАЪРИФИ

Сурияда яшаб ижод қилган таниқли шоир-адиблар кўп. Улар орасида, айниқса, фалсафий шеърлар моҳири Абул Аъло ал-Маарий, қасиданавис Абу Таммон, «Ибратли китоб» асари муаллифи Усома ибн Мунқиз биз томонларда машҳурроқдир. Хусусан «Ибратли китоб» «ўзбек» атамасининг анча қадимийлигини исбот этувчи муҳим маълумотлари билан бизга яқин ва қимматлидир. Маълумки, илму адабиётда «ўзбек» сўзи XIV—XV асрлардан қўллана бошлаган, деган фикрни илгари сурувчилар ҳам йўқ эмас. «Ибратли китоб»да шундай тарихий маълумот бор: «...Беш юзу тўққизинчи йил... отам... қўшин билан лашкарбоши Бўрсук ибн Бурсук¹ ҳузурига чиқди. Бурсук султоннинг² амри билан урушга отланган эди. У билан кўпчилик халқ бирга бўлиб, бир жамоа амирлар уни кузатиб борарди: улар орасида «қўшин амири» Мавсил ҳокими Ўзбек ... ва бошқа амирлар бор эди»³. (Сўз XI аср бошидаги воқеалар хусусида кетаётганини эътиборга олинг.) Адабиётларда, миллатшуносликда «хориждаги ўзбеклар», шу жумладан, «суриялик ўзбеклар» деган иборалар юради. Дарҳақиқат, фалакнинг гардиши билан (Шўролар зугуми туфайли ҳам) айрим халқлар каби ўзбеклардан ҳам дунёнинг турли қитъаларига тарқалиб кетганлар анчагина. Улар Афғонистон, Америка, Саудияда ҳам кўп. Сурия ўзбекларининг илдизлари эса балки ўша даврдаёқ каттагина мавқе ва обрўга эга бўлган Мавсил ҳокими Ўзбек ва унинг қавмига бориб туташар. Яна шуни ҳам тахмин қилиш мумкинки, Ўзбек деган хон

¹ Ҳамадон амири. 1115 йили Салжуқий ибн Маликшоҳ Султон томонидан лашкарбоши лавозимига тайинланган.

² Муҳаммад шоҳ ибн Маликшоҳ Султон, Салжуқийларнинг Исфахондаги амири.

³ Усома ибн Мунқиз. Ибратли китоб. Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 йил, 78—79-бетлар.

чиққан жойда бу атама ундан илгарироқ ҳам мавжуд бўлган бўлиши керак. Зеро, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодировнинг таъкидлашича, «Аслида, ўзбек деган ном Ўзбекхон (Олтин Ўрда хони, XIII аср)дан кўп асрлар олдин машхур бўлганини жуда кўп манбалар исбот этган». («Тил ва эл» китоби).

Шунингдек, донишманд, шоир, файласуф, тарихчи, Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарини сурёний тилига таржима қилган табиб Абул Дарож ҳам тез-тез зикр этиб туриладиган мўътабар алломалардан. Унинг узоқ йиллик саёҳатлари давомида тўплаган ҳикоятлар, ҳикматлари жамланган «Нодир воқеалар» асари машхур бўлиб, куйидаги ривоят ана шу мажмуадандир:

Бир донишманддан сўрашибди:

— Подшоҳ билан сизнинг ўрталарингизда қандай фарқ бор?

Донишманд жавоб берибди:

— Подшоҳ ўз истаклари, хоҳишларининг асири, мен ўз истакларим ва хоҳишларимнинг ҳукмрониман.

Араб тарихчиси, «Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари» китобининг муаллифи Ибн Арабшоҳ ҳам асли суриялик бўлиб, 12 ёшида Соҳибқирон аскарлари томонидан асир сифатида (1401 йили) Самарқандга олиб келинган ва шу шаҳарда форс, турк тилларини ўрганиб, илм билан машғул бўлган.

Сурия ҳудудига ўтиб, дастлаб кўзларимиз ҳайратланган ҳол — гувалак тошлари лой тусли пастак тоғлар бўлди. Тоғ остлари эса қаймоқранг, жигарранг оҳактош эди.

Дўнғалак тошли адирлар кўп, ора-орада экинли ерлар ҳам бор, кам. Тоғлар, кейин дўнғалак тошли майдонлар сийраклашиб-сийраклашиб, бир хил дарахтли поёнсиз боғларга улашиб кетади. Боғ ўрталарида ҳам у ер-бу ерда яккам-дуккам тошлар кўзга ташланади.

Боғ дарахтларининг нималигини анчагача билолмадик: бўйи-баста, ўсишлари писта бодомга ўхшар, аммо барги бўлакчароқ эди. Хурмонинг бир туримикин, деймиз. Дарвоқе, Сурия қишлоқ хўжалигидаги асосий экинлар: буғдой, арпа, помидор, пахта, шакарқамиш, тамаки... Мамлакат шимоли-ғарбида боғдор-

чилик (цитрус мевалари, узум), полизчилик, сабзавотчилик билан шуғулланадилар.

Тош-ғиштан қурилган уйларнинг деразалари ҳам кўримсизроқ, йўл бўйлари ивирсиқроқ эди.

Боғлар кенгая борарди — ҳар икки тарафда. Ажибки, бўйи бир текис, аммо шакл берилгани сезилмайди. Тикилиб қараймиз — меваси кўринмайди.

Захоб сувлар сероб. Ям-яшил қир-адирлар, ораларида ҳайдалиб, жияк олиб қўйилган ерлар бўз жигаранг — илмий китобларда ёзилишича, тупроқ таркиби шундай.

Эронда ҳам, Туркияда ҳам, Сурияда ҳам деярли барча қабрлар устига мрамор тошдан ёдгорликлар ўрнатилган. Мадинаи мунаввара яқинидаги Уҳуд жанги шаҳидлари дафн этилган мазор дарвозаси пештоқига «мен аввал сизларни қабрлар зиёратидан қайтарган эдим, энди майитгоҳларни зиёрат айлашга даъват этаман, зеро, қабристон охиратни ёдга солади», деган мазмундаги ҳадис катта қилиб ёзиб қўйилган.

Гўристонлар бани одамнинг, ҳаётнинг ўткинчилигидан, мақбара, ёдгорликлар эса эзгулик, улуғлик умрининг қадрли ва боқийлигидан далолатдир.

Боғлар давом этмоқда. Бирорта барги тўқилмаган, шамолда силкиниб турибди. Ораларида, онда-сонда, анжирнинг бир тури бўлса керак, пакана, тарвақайлаган, сершоҳ дарахт кўзга ташланади.

Барглари ранги жийда япроғи монанд, танасининг қуйи қисми йўғон. Бу нима дарахту, намунча кўп экан, деб ҳайрон бўламиз. Кейин билсак, у шифобахш ҳам парҳезли таомбоп мой олинадиган машҳур зайтун экан.

Йўллар дуруст. Уйлар пастроқ, салобатсизроқ. Чор қиррали тош, бетондан қурилган.

Йўл кўрсаткичлар ихчамроқ, эскироқ... Шу аломатлардан ҳам мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини чамалаш мумкин.

ҚОР ҚҮЮНИ. ЮЗ ЧАҚИРИМ ОРҚАГА...

Соат тўртда тушлик қилдик. Ошхона хизматчилари кўп султ бандалар экан, анча диққат қилишди. Бунинг

устига, эллик чоғли ҳарбийлар киришувди, ваҳима бўлиб кетди. Аскарлар сараланган: бир текисда барвас-та йигитлар эди.

Шу ерда аён бўлдики, 1 доллар — 50 сурий, 0,69 доллар — 3,7 реал экан.

Йўлда анча-мунча обод шаҳарлар ҳам учради.

Ҳадемай қоронғи тушди. Ёмғир гоҳ авжланиб, гоҳ тинарди.

Чақмоқ чақиб, дўл ёғди. Шамол кучайиб, ёмғир қорга айланди. Кўп юрмай шамол шунақа зўрайдики, автобусни тебратиб, ағдариб юборай дерди. Жуда ваҳимали, ҳатто қўрқинчли эди. Қор, одатда, осмондан ерга қараб ёғади, бу ерда эса у бир томондан иккинчи тарафга қараб ёғар, тўғрироғи, шамол билан бирга ўқдай еларди. Менимча, ҳар ким дилида дуолар ўқиб борарди.

Ярим соатлардан кейин ҳаво очиқ, ойдин бир ҳудудга чиқдик. Юлдузлар ҳам чароғон. Аммо қор камайган, сийраклашган эса-да, боягидай, ўнгдан чапга — кун ботишдан кун чиқишга учиб ёғарди. Назаримда, энди қор ёғмас, шамол уни қаёқдандир ҳайлаб келарди.

Айни ўша дамларда Илҳомжон билан гаплашиб, уни уйқудан чалғитиб кетиш, яъни штурманлик мансаби каминада эди. Дамашққа 30 километр қолганда бир ёнилғи қуйиш шаҳобчаси келди. Раҳбар ижозати билан тўхтаб, қайнаган сув олиш учун тушдик. Шамол одамни ҳам учуриб кетаман, дейди. Қаҳвахонада, асосан, Дамашқ томондан келаётган ҳайдовчи-йўловчилар чой, қаҳва ичишарди. Улардан йўлдаги ҳолатни сўрадик. Довонда қор катта, сирғанчиқ, бир соат туриб қолдик, дейишди ва бизга тўрт-беш километр орқадаги қишлоққа қайтиб, ўша ерда тунашни ва эрта-лаб йўлга чиқишни маслаҳат беришди.

Иккилана-иккилана ортга қайтдик. Тўрт-беш километрда қишлоқ эмас, бир автоҳалокат учради. Ана шу жойда Муҳаммад Содиқ полициячи билан гаплашди. Ҳумс шаҳрига борасизлар, бошқа ерда сизларбоп меҳмонхона йўқ, деди у. Ҳумс (китобларда «Ҳимс» ёзилади)гача 50 километр эди, бориб-қайтишимиз 100 километр демак... Зокиржон аканинг боши қотди. Бошқаларники ҳам, албатта, аммо қарорни раҳбар қабул

қилади. Менимча, унга қолса, таваккал деб, Дамашқ сари жўнарди, лекин ўзгаларни ўйлади чоғи.

Солярка майли-ку, ярим кунни йўқотишимиз турган гап эди, лекин начора. Нотаниш, синалмаган йўл, яна қорли довон бўлса... Балки яқинроқ жойдан бирон мусофирхона топилиб қолар, бизга муҳташам отелнинг ҳожати йўқ, бир кеча минг кеча эмас, деган мулоҳазалар билан улов бошини ортга бурган эдик. Аммо яқинроқда мусофирхона тугул, мундайроқ қўналга ҳам чиқмади.

Шамол тобора даҳшат билан ғувуллар, икки бетдаги дарахтлар эгилиб, учлари ерга тегай-тегай дерди. Бу— бўрон эди. Автобусимиз баралла тебранар, енгил машиналарнинг учиб кетмаганига ажабланардик.

Кундузи рўмол ўраган эркакларни кўриб таажжубланган эдик, демак, бежиз эмас экан — табиатнинг бундай тўполонида очиқ юз, очиқ кўз-қулоқ билан юриш асло мумкин эмас.

Ниҳоят, Ҳумсга етдик. (кетишда шаҳар ёнидаги айланма йўлдан юрган эдик!) Суриянинг ғарбий қисмида, Ал-Оси дарёсининг водийсида жойлашган, Ҳумс музофотининг маъмурий маркази, мамлакатнинг муҳим ва йирик шаҳарларидан бўлган Ҳумс кўркемгинага ўхшади. Шаррос қуяётган ёмғирнинг қалин пардаси шаҳарнинг тунги манзараларини яхшироқ кўришга монелик қиларди.

Меҳмонхона излаш ва топиш одатдагидай Муҳаммад Содиқ иккимизга юкланди.

Икки ёни баланд қаватли иморатлардан иборат кўчалар тор ва бурчак-бурилишлар бесаноқ эди. Меҳмонхона сероб, аммо жой йўқ, ўрин бори табиатимизга тўғри келмас, аксарияти совуқ эди...

Охир бир қўноқхонани маъқул кўрдик.

Ёстиққа бош қўйганимизда соат ўн иккига яқинлашган эди. Ухлагунимизча момоқалди роқ, шаррос ёмғир овози эшитилиб турди.

8 январь, пайшанба

Эрталаб йўлга чиққаннимизда ёмғир тинган, аммо совуқнинг заҳри ўткир эди. Шаҳар чиндан ҳам гўзал — тартибли, кўчалар ўртасидаги ва икки четдаги энсиз-

гина хиёбон-пушталарда пальманинг ранг-баранг турлари ва бошқа манзарали дарахтлар яшнаб турарди. Йўлақлар камбар, бинолар кўчага яқинлиги учун йўл четларида, хусусан, шаҳар марказларида катта дарахт кам эди. Аксарият ўзига хос меъморий кўринишдаги сарбаланд, виқорли биноларнинг деворлари қаймоқранг мрамардан эди. Айлана йўлларнинг ўрталигидаги майдонларда ўзига хос жиҳоз-манзаралар, масалан, бирида кўшк-айвонли фаввора, бирида қадди-бўйи узун, курантсимон соат, яна бирида Сурия Араб Республикасининг марҳум бообрў президенти Ҳафиз Асад ҳайкали... Бошқа бир ўринда собиқ президентнинг янада улкан, салобатли ҳайкалини кўрдик. Умуман, Ҳафиз Асад суратларига мамлакат божхонасидаёқ кўзимиз тушган, кейинги шаҳарларда ҳам собиқ раҳнамонинг якка ўзи, ўғли билан бирга ёнма-ён, алоҳида-алоҳида чизилган йирик расмлари дам-бадам учраб турарди.

Кечаси қайтиб келган йўлимиздан кетдик. Икки томонлама кўчанинг эни (ўртада хиёбон-пушта ҳам бор) ўн беш метрдан кам эмас эди. Ҳар икки бетда икки қатор қарағай, ҳаммаси кун юришга қараб эгилиб қолган, лекин таажжубки, биронтаси синмаган, йиқилмаган. Тол ё терак бўлганида кечаги бўронда биттасиям соғ-омон қолмасди-ёв...

Шаҳардан анча кейинроқ йўл қалин дарахтзор орасидан ўта бошлади. Дарахтлар остида ҳар хил қоғоз, целлофан халталар ва бошқа чиқинди кўп — ивирсиқ эди. Балки бу кечқурунги шамолнинг қилғилигидир. Лекин, ҳарқалай, саришталик Туркиядаги каби ҳавас этгулик даражада эмаслиги сезилиб турарди.

Даштликка чиқдик. Ер юзаси юпқа қор. Чап тарафимиздаги куёш гоҳ кўриниб, гоҳ булутлар орасига киради. Яна куюқ тутундай тутаб, ҳавога ўрлаётган қора булутлар сари боряпмиз.

Оқшом йўлдан қайтган жойимизга етдик — 60 километр экан. Бир мисқол ҳам қор йўқ. Умуман, яқин ўртада қор ёлмагандай. Албатта, бу ҳам шамолнинг иши. Яна изғирин бўлмоқда.

Қора деган жойда «Истироҳати умаро» («Амирлар оромгоҳи») ресторанида нонушта қилдик. Дарҳақиқат, амирлар боп маскан эди: бино янги, қаймоқ тусли

(шу ранг урф экан) мрамардан. Зали бепоён. Дўкону буфетларида йирик оқ пўчоқ анор, пўртахолнинг менга нотаниш бир нави, катта-катта, ноксифат беҳи ва бошқа мевалар бор эди.

Оҳиста янграётган, қуймич рақсини ёдга солувчи куй Араб дунёсида эканлигимиздан огоҳ этарди.

Ошхонанинг бир хизматчисига ёғли кулча-нонларимиздан (улар ҳали ҳам унча қотмаган эди) берган эдик, татиб, маза қилгандай, бош тебрата-тебрата бир неча шерикларига бир бурдадан улашиб чиқди. Кейин гўшт қовурдогимиз билан қизиқишди. Шу баҳона Муҳаммад Содиқ тилмочлигида озгина суҳбат бўлди. Хизматчилардан бири ўзларида чоп этиладиган бир мажаллада Амир Темури, Ал-Бухорий, Ат-Термизийлар ҳақида мақола ўқиганини, Ўзбекистон тўғрисида анча маълумотга эгаллигини бизга айтди. Биз, албатта, хурсанд бўлдик, уларга Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур ва ўзбекистонлик бошқа буюк алломалар ҳақида гапириб бердик.

Яна қорли ерлар бошланди. Атрофда ясси адирлар, пастак тоғ бўлаклари. Қасабалар, маҳаллаларда қўққайган уйлар кўринар, ора-орада битта-яримта қарағай-арча... Бошқа дарахт ўсмайди чоғи.

Кечқурун юк машиналари ҳайдовчилари бизни чўчитган довондан ўтяпмиз. Довон унча баланд ҳам эмас, йўл топ-тоза, фақат икки бетда сийрак қор бор эди, холос. «Оқшом бекор қайтган эканмиз-да, ҳозир Дамашқда юрган бўлардик», дея андак ўқиндик. Қайтиш масаласи қўйилганда раҳбар ўз анъанасига кўра аъзолардан фикр сўраган, аммо ҳеч биримиз дадил бир нарса деёлмагандик. Биринчидан, олдинда бизни қандай аҳвол кутаётганини тасаввур ҳам қилолмасдик, иккинчидан, қайтсак, яхши бўлмаса, ё бир ишқал чиқса, таънага қолишдан ҳадиксирардик...

Бир жойда, йўл қирғоғида енгил машина оёғи осмондан бўлиб ётарди. Кечқурунги ваҳималарга шу биргина далилни учратдик, холос. Ҳолбуки, биз анча нохуш манзараларни кутган эдик.

Тоғлар ўса борар буй чўзиб... Қарағай-арчалар дуркун сарвзорга айланар.

Довоннинг суйри жойларидан ўтаётиб, кеча кела-вермаганимиз яхши бўлган экан, деган хулоса ясалди.

Йўлда «Полиция марказлари» бор, аммо олатаёқ кўтарган бирон кимсага йўлиқмадик.

Турли завод, фирмаларнинг автоуловлари сотиладиган дўконлар растаси бошланди. Бу Дамашққа кирганимиздан далолат эди. Рўпарада яна қаймоқ ранг мрамардан ясалган улкан паннодаги катта ранг-тасвирда Ҳафиз Асад бизга жиддий қараб турарди.

Шаҳарнинг ўнг томонидаги тоғ ёнларида уйлар қалашиб ётар, улар турар жойларга ҳам ўхшамасди. Аммо кенг кўчалар ниҳоятда тигиз, ер ости ва усти йўллари, кўприклар кўп эди. Хусусан, биз каби мусофирларнинг тўғри йўлни, кўзланган манзилни топиб бормоғи анча мушкул эди. 10—15 километргача қайрилиб оладиган, чапга ўтадиган жой йўқ. Айтганимдай, бир адашдик ва кўп узоқдан айланиб келдик. Ҳаракат зич ва тезлигидан ёзув ўқилиб, йўналиш Илҳомжоннинг қулоғига етиб боргунича машина буриладиган ердан ўтиб кетиб қолди.

ДАМАШҚ

Барада дарёси бўйида жойлашган, беш минг йиллик тарихга эга бу шаҳар ўтмишда Шом дейилган (ҳатто бутун мамлакат — Сурия ҳам шу ном билан юритилган). Миср, Фаластин, Ироқ, Арабистон қарвон йўллари Дамашқдан ўтгани учун оти машҳур бўлган, савдо, ҳунармандчилик, ободончилик ва бошқа жиҳатлардан барвақт ривожланган. Ўрта аср тарихчилари уни «Дунё жаннати», «Шарқ жаннати», деб таърифлашган. Шуниси ғалатки, айрим олимлар Исо Масиҳнинг насронийлик дини ҳам Дамашқда бошланганлигига далиллар бор, деб ёзишади.

Дамашққа эрамиздан аввал Миср фиръавнлари, оромийлар, осурийлар, бобиллар, форслар, Искандар, милoddан кейин Рум, Византия, араблар (араб ҳукмдори Муовия 660 йили ўзини халифа, деб эълон қилган ва халифалик пойтахтини Дамашққа кўчирган), турклар, кейинроқ аббосийлар, тулунийлар, фотимийлар, салжуқий-

лар, мўғуллар, Амир Темур сулоласи, ҳижозликлар ва бошқалар ҳукмдорлик қилганлар. Ҳатто бир неча йил фаранглар ҳам эгаллаб туришган. 1943 йили мамлакат мустақилликка эришгач, Дамашқ пойтахтга айлантирилган.

Шаҳарда уммавийлар замонида (661—750) қурилган масжидлар, кейинги даврларда бунёд этилган тарихий обидалар, ёдгорликлар кўп. Муқаддас зиёратгоҳ «Бобу сағир» («Кичик дарвоза») қабристонини эса кўплаб табаррук инсонларнинг сўнги ва абадий манзили сифатида эътиборлидир.

«Бобу сағир» жуда катта ҳудудни эгаллаган. Ҳар бир қабр сағана тошли ва улар шу қадар зич эдики, баъзи жойларда ёнбошлаб, якка кифт бўлиб юришга тўғри келарди.

Бу мангу оромгоҳда исломни байроқ қилган, унга даъват этган, умрини Аллоҳ йўлига тиккан мўмину мўминаларнинг мозори ҳам кўп. Муҳаммад пайғамбаримизнинг аҳлияларидан уч нафари — Ҳафса онамиз (Ҳазрати Умар розияллоҳу анхунинг қизи), Умму Салама, Умму Ҳабиба оналаримиз, саҳобаи киромлардан биринчи марта «Аллоҳу акбар», дея халқни намозга чақирган муаззин, Байтулмолда ҳазиначи бўлган Ҳазрати Билол разияллоҳу анху, Имом Жаъфари Содиқ разияллоҳу анху, унинг ўғли Абдуллоҳ, Имом Ҳасаннинг қизи Маймуна, пайғамбаримизнинг амакиваччаси Абдуллоҳ ибн Жаъфар Аттайёр, унинг аҳлиялари Асма, Ҳамида, Маймуна, Имом Ҳусайннинг қизлари Фотимаи суғро (кичик Фотима), Сакина, ўғли Имом Зайн-ал Обиддин, унинг ўғли Абдуллоҳи Бехир, Ҳазрати Имом Алининг қизлари Зайнаби суғро, Умму Гулсум...

Зиёратчилар, хусусан, аёллар кўп эди. Улар қабр тошларига, сағана деворлари, устунларига юзларини босишар, силаб-силаб қўлларини юзларига суркашар, рўмолу рўмолчаларини суртиб олишарди.

Алоҳида бир ҳовли ва ундаги бино ичи масжид ва Карбало шаҳидларининг бошлари дафн этилган мазористон эди.

Маълумки, Карбалода Имом Ҳусайн ва унинг тарафдорлари билан исломга қарши қабилалар ўртасида

қаттиқ тўқнашув бўлган. Унда халифа Али ибн Толибнинг ўғли Имом Ҳусайн ва яна ўн олти нафар жангчи шаҳид бўлади, ҳаммасининг боши танасидан жудо қилинади. Таналарини аниқлаш маҳол ва фурсат ғаниматлиги учун 17 та кесилган бош жанг майдонидан олиб қочилган ва шу ерга олиб келинган экан. Лекин кўмиш чогида Имом Ҳусайннинг боши йўқолиб қолган. Хуллас, ҳозир бу ерда 16 та қабр бор, дейишди. Бу ривоят, албатта. Чунки тарихий манбаларда ёзилишича, Имом Ҳусайн Карбалода дафн этилган ва қабри устига мақбара тикланган.

Карбало шаҳрини оламга танитган яна бир омил бор — ўша машҳур жанг воқеасидан саккиз аср ўтгач, у ерда кейинчалик ўзининг шоҳона асарлари билан жаҳон адабиёти дурдоналари хазинасини бойитган чўх гўзал озарбайжон шоири, «Ғамзасин севдинг кўнгил, жонинг керакмасму санга», «... Ишқ завқин завқи ишқи вор ўландин сўр» каби юракни ўйнатиб юборадиган ғазаллар муаллифи Муҳаммад Фузулий таваллуд топган. («Қурбон ўлам» ашуласи матни ҳам Фузулийга нисбат берилдию, аммо баҳслироқ тарзда...)

«Бобу сағир»даги асосий қимматли ёдгорликлардан бири буюк ватандошимиз Абу Наср Форобий марқади эди...

Абу Наср Форобий

Абу Наср Муҳаммад Форобий 873 йили Сайхун (Сирдарё) қирғоғидаги Фороб-Утрор деган жойда (баъзи китобларда Восинч қишлоғида) туркий қабилалардан бўлган ҳарбий хизматчи оиласида дунёга келган. Бошланғич маълумотни ўз юртида олгач, Шош (Тошкент), Самарқанд, Бухорода ўқиган. Исфохон, Ҳамадон, Рай шаҳарларида бўлган.

Кейин бир қанча муддат Бағдодда яшаб, ал-Мутаддил (870—902), ал-Муқтафий (902—908), ал-Муқтадир (908—932) халифаликлари даврида Ўрта аср фани ва илмининг турли соҳаларини ўрганади, юнон фалсафий мактаблари билан чуқур танишади. Тахминан 941 йилдан Дамашқда яшай бошлаган, Ҳалабда ижод қилган.

Жаҳон маданияти ривожига катта ҳисса қўшган мутафаккир Форобий табиий ва ижтимоий билимларнинг қарийб барча соҳалари билан шуғулланган ва 160 дан ортиқ асар яратган. «Субстанция ҳақида сўз», «Қонунлар ҳақида китоб», «Жон (руҳ)нинг моҳияти ҳақида рисола», «Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи», «Ҳажм ва миқдор ҳақида», «Муסיқа ҳақида катта китоб», «Ҳайвон аъзолари ҳақида сўз», «Фозил шаҳар одамлари» шулар жумласидандир.

Форобий булардан ташқари, ўздан олдин ўтган юнон мутафаккирлари, жумладан, Аристотель асарларига ёзган шарҳлари билан ҳам шуҳрат қозонган ва «Муаллими соний» — иккинчи муаллим, «Шарқ Арастуси» унвоуларига сазовор бўлган. Гап шундаки, Форобий ўз салафларининг асарларига шунчаки муносабат билдириб, тушунтириб бермаган, балки уларнинг айрим қарашларини инкор этган, фикрларини тўлдирган.

Абу Наср бобомиз «Фозил шаҳар аҳлининг раёлари», «Фуқаролик сиёсати», «Бахт-саодатга эришув ҳақида» каби рисолаларида ўзининг ижтимоий қарашларини баён қилган. Инсон жамоасининг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилишлари асосида вужудга келадиган ўзаро ёрдам, бирлашув натижасида пайдо бўлишини, бундай жамоанинг синалган шакли шаҳар эканлигини илмий-назарий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилган улуғ мутафаккир бутун инсонларни ўзаро ҳамкорликка чақиради, жаҳонда ягона одамлар жамоаси тузилишини орзу қилади. Давлатнинг вазифаси фуқароларни бахт-саодат манзилига элтишдан иборатдир, бу эса илм ва ҳуш ахлоқ ёрдамида вужудга келади, деб ҳисоблайди. Олим, шунингдек, ҳукуматни бошқаришнинг сайловга, яъни демократияга асосланган шакллари, тизимларини тавсия қилади, ҳар жиҳатдан етук, юрти маъмур, эли фаровон, халқи ёппасига илм-маърифатли жамият тўғрисидаги фикрларни илгари суради. Форобийнинг дунё аҳамиятига молик айрим асарлари XII асрдаёқ бир қанча Оврўпо тилларига таржима қилинган.

Қомусий олимнинг илм-фаннинг умумий масалаларига, инсон билиш фаолиятининг фалсафий омилларига, шакллари ва босқичларига, мантиқ илмининг табиати ва сирларига, ҳисоб — ал-жабр, фалакиёт, ҳандасага,

физика, кимё, тиббиёт, биологияга, тилишунослик, ижтимоий-сиёсий муаммолар, давлатни бошқариш масалаларига, тарбия ва ахлоқ-одоб, ҳуқуқий билимларга, мураббийлик таълимотларига бағишланган ва бошқа йўналишлардаги тадқиқотлари, ҳеч шубҳасиз мазкур соҳалар ривожига катта таъсир кўрсатган ва ҳали-ҳамон уларнинг қиммати, аҳамияти юксакдир.

Кўп тилларни, жумладан, ғоят мураккаб араб лисонини миллий мутахассислардан ҳам пухтароқ биладиган, асли туркий миллатга мансуб Форобий фақат илм билан шуғулланиб қолмай, ана шу тил, шунингдек, мантиқ асослари бўйича арабий мадрасаларда муаллимлик қилиб, маърузалар ўқиган.

Форобий ўз билимлари, илмларини мукамаллаштириш мақсадида умрининг охирида ҳам тиниб-тинчиманган, қўним билмаган. Маълум муддат Мисрда яшаган, кейин яна Дамашққа қайтган ва 950 йили, етмиш уч ёшида шу ерда вафот этган.

Дунё тан олган донишманд, шоир, адабиётшунос, мусиқашунос Форобийнинг феъли-аъмоли, ҳаёт тарзини ифодалайдиган бир аломат мисолни ҳайрат билан нақл қилдилар. Олим Ҳалабда яшаган даврида илму фан кишилари заҳматини қадрлайдиган шаҳар ҳокими Сайфутдавла унга давлат ҳисобидан каттагина маош тайинлаган экан. Форобий маошнинг бир қисмини — кундалик тирикчилигига кифоя қиладиганини олиб, қолганини қайтарар экан. Шахснинг ниҳоятда ҳалол, олижаноблигидан, ўта камтар ва хокисорлигидан ва айни вақтда беҳад буюклигидан далолат бўлган бу далил ҳозирги замон нуқтаи назаридан қараганда халқ ривоятларига, эртакка ўхшайди.

Форобий ҳикматларидан

Бахтга эришиш мақсадида бирлашган кишилар жамоаси фазилатли жамоадир. Бахтга эришиш мақсадида ўзаро ёрдам берган халқ фазилатли халқдир. Шу тартибда барча халқлар бахтга эришмоқ учун бир-бирларига ёрдам берсалар, бутун ер юзи фазилатли бўлади.

* * *

Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай туғилганки, у яшаши, олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп

нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди ва уларга эга бўлиши учун инсонлар жамоасига эҳтиёж сезади.

* * *

Ҳар кимки илм-ҳикматни ўрганаман, деса, уни ёшлигидан бошласин, саломатлиги яхши бўлишига интилсин, ахлоқ-одобли бўлсин, сўзининг уддасидан чиқсин, ёмон ишлардан сақлансин, хиёнат ва макр-ҳийладан узоқ юрсин.

Зокиржон ака ўз ҳамроҳлари билан экспедициянинг аввалги сафарларидан бирида Форобий қабрини зиёрат қилган ва бу масканда буюк олим хотирасига кўрсатилиши лозим бўлган иззат-икромдан кўнгли тўлмай қайтган эди.

— Эҳтимол, ўтган вақт мобайнида маҳаллий раҳбарларга инсоф бериб, ўнглаб қўйишгандир, — дедик биз.

— Қанийди, аммо бунақа бўлишига ишончим йўқ, — деб бош тебратди раҳбар. — Жойида тинч турган бўлсаям катта гап...

Форобий қабри жойида тинч турган эди. Бироқ...

Қабр мазористоннинг шимоли-шарқий бурчагида, икки қаватли нураётган хароб уйлар билан туташ эди. Шу ерлик ўрта яшар фуқаро Илд Абиддиннинг айтишича, уйларнинг I-қаватида ижарачилар (демак, эгалари бошқа жойларга кўчиб кетишган) мудом том босиб қолмасмикин, деган хавотирда яшашар, болохонага қадам босишмас экан. Улар оламда Форобий деган олим яшаганидан беҳабар, умуман, кун ўтиши — тонг отиб, кеч кириши бай бўлган дунёи ғофил бандалар эди.

Қабристон ҳудуди темир панжара билан ўралган, тепаси ёпиқ айвон бўлиб, панжара эшигига оддий босма қулф шунчаки илиб қўйилган, занжири, зулфи занглаб кетган эди.

Айвоннинг ўнг тарафидаги аллома қабри узра ўрна-тилган бўйи икки метрдан зиёдроқ, баландлиги 70, эни 80 сантиметрлар ҳажмидаги сағана тоши чиндан-да путурдан кетган эди: юзасидаги бетон сувоқлари

кўчиб, тўкилиш арафасида, остки қисмидаги бир қатор мрамр плитанинг кейинги даврда қоллангани сезилиб турарди. Полига ҳам шундай плита ётқизилган, тош усти ҳам, ер ҳам қалин чанг эди. Қабрнинг оёқ томонидаги деворга қоқилган михга осилган кичкина тахтачада куйидаги ёзув бор эди: «Бисмиллоҳир Раҳмонир Роҳийм. Ушбу файласуф, адиб, мусиқашунос, ислом олими Абу Наср Форобий номи билан машҳур Ибни Муҳаммад ибни Тархон ибни Узлуқ сағанасидир. Таваллуди: ҳижрий 260 йил, Фороб, вафоти: 339 йил, Дамашқ». Биз ўқиган китоблар билан мазкур тахтачадаги далил-рақамларда тафовут бор эди.

«Бобу сағир»да дўкондорлар, қассоблар, ҳатто сартарошларнинг алоҳида хилхоналари мавжуд экан.

Форобий қабрининг бош тарафида, умумий айвон ичида, бир том остида гулдор оқиш мрамрли тўртта баланд сағана тоши бўлиб, нақшлар билан безатилган, олди томонларидаги мрамр тахта, устунлари ёнларига даста-даста бута-гуллар суяб, боғлаб қўйилган эди. Бу даҳмаларнинг тўртталаси ҳам марҳум қассобларга мансуб экан... Сағаналарнинг тикланган саналари — 1961, 1974, 1984, 1994 йиллар эди.

— Қассобларнинг қариндошлари ҳайит-арафа кунлари келиб, зиёрат қилиб туришади, — деди Илд Абиддин.

Одамга алам қилади. Роҳат-фароғат, молу дунёдан кечиб, одамларга илм зиёсини соча-соча оламдан ўтган ва бу бебаҳо мероси минг йиллардан бери безавол яшаб, инсониятга хизмат қилиб келаётган мутафаккирларнинг қабри оддий бир қассобничилик бўлма-са?!

Раҳбар, бу масалага, аввало, Ўзбекистон, Қозоғистон жамоатчилиги, биринчи галда ҳукумат раҳбарлари эътиборини қаратишимиз лозим, ҳеч бўлмаганда, Бобур Халқаро фонди ўз муносабатини билдиради ва буюк аждодларимиз қабр-мақбаралари албатта ободонлаштирилади деб, Муҳаммад Содикдан Куръони карим оятларидан тиловат қилиб, буюк Абу Наср Форобий руҳи покига бағишлашини сўради.

Қабристондан қайтишда эгри-бугри тор кўчага кириб қолдик. Икки ён ҳунармандчилик расталари, уста-

хоналар, сабзавот, мева-чева дўконларидан иборат эди. Дамашқнинг кўҳна қисми эди бу. Шаҳар четроғидаги каттароқ кўчага аранг чиқиб олдик.

Томлар антенна, сувдонлар, қуёшдан электр энергия оладиган мосламалар билан тўла.

Йўл ёқалари ивирсиқ — шамол чиқиндиларни у ёқдан-бу ёққа учуриб, ёйиб юборади шекилли.

Ерлар ҳайдалиб, бирийўла ўғитланиб, экишга тай-ёрланиб қўйилган. Далалардан нарёғи Сурия табиатига хос паст, кўримсиз тоғлар. Умуман олганда, мамлакат ҳудудида Ансория ва Аз-Завия тизмаларини ҳисобга олмаганда, баланд тоғлар кам экан.

Йўл четидаги сийрак қарағай ва бошқа дарахтларнинг шохлари, баргларини шамол юлқиб-тортқилайди.

Саҳросифат далалар ичидаги яккам-дуккам, калладай-калладай, ундан йирикроқ тошлар полизда палаксиз қолган қовун-тарвузга ўхшарди. Баъзи жойларда тошлар терилиб, узунасига пол қилиб қўйилган.

Мана бу ўзгача тусдаги тупроқ ва забонсиз тошлар билан қопланган сокин замин остида қандай сиру синоатлар яширинганикин, дея ўйлайман. Бундай ҳаёлларга боришимнинг сабаби кейинги пайтларда қадимшунослар давраларида энг улкан инсонлар Сурия ҳудудида яшаган, деган тахминлар пайдо бўлиб қолди. Сурия, Ливан ва Мисрга қилган илмий сафаридан жуда ғаройиб янгиликлар билан қайтган бошқирдистонлик олим ва сайёҳ Эрнест Мулдашев шундай ҳикоя қилади: «Сурияда биз бўйи ўн метрли улкан одам изларини топишга муваффақ бўлдик. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, излар табиий экан. Бундан ташқари, биз бу жойда бўйи олти-етти метрли одамларнинг бир неча қабрларини ҳам учратдик». Шунингдек, қадимшунос бир неча минг тонна келадиган тошлардан тикланган ер ости қурилмаларига тушишгани, «ўлик шаҳарлар» деб аталадиган бир неча масканларда бўлишгани, бундай жойларнинг мамлакат ҳудудида етмиштага яқин эканлигини айтади. Олим деярли харобага айланган мазкур «шаҳарлар» бинокорлигида қўлланилган технология ва асбоб-ус-

қуналарнинг ҳозирги техника ва технологиядан анча юқори бўлганлигини катта ишонч билан таъкидлайди ва Одам Ато ва Момо Ҳаво фарзанди Ҳобилнинг Дамашқ яқинидаги, уч юз йилдан бери аҳли ислом томонидан қўриқланиб келинаётган, узунлиги 5 метру 71 сантиметр, эни 1 метру 80 сантиметрли қабрини мисол келтиради.

Қўрилган ғаройиботларни Миср эҳромлари қурилишлари билан боғлаган олим қадимда ҳам Ер юзида юксак цивилизация мавжуд бўлган ва у даврда руҳий энергияга эга бўлган одамлар яшаган, кўҳна ўлик шаҳарларни жуда қадимда улкан одамлар — атлантлар барпо этишган, деган хулосага келади.

Умуман олганда, фаразлар бежиз эмас. Зеро, бу кўҳна юрт заминида одам қуйи палеолит давридан (тош асри — бундан икки миллион йилдан олдинроқ бошланиб, юз минг йил илгари тугаган) истиқомат қилиб келади, дейилади. Шундай цивилизациянинг ҳалокатга юз тутиши сабабини эса Э. Мулдашев шундай изоҳлайди: «Менинг назаримда, ўша қадимда ўтган цивилизация даврида одамлар белгилаб қўйилган мезон, меъёр чегараларини бузишган. Покиза қалбнинг буюк қонунларини унутиб қўйишган, бу қонунлар замирида меҳр-муҳаббат ётади. Оқибатда Тангри ато этган руҳий энергиядан ёмон мақсадларда фойдалана бошлашган. Шунинг оқибатида, мана, уларнинг ўрнига биз — дунёда энг қудратли энергияга эга «машина» одам эканлигини унутган ва кучли энергия фақат нефть ва газдан олинади, деб ҳисоблайдиган одамлар келиб турибмиз. Бироқ нефть билан газ барибир вақти келиб тамом бўлади ва биз жуда-жуда қадимда ўтган ўтмишимизни эслашга мажбур бўламиз. Шундан келиб чиқсак, барча диний қарашларда доимий тарзда такрор-такрор келадиган «меҳр-муҳаббат» иборасининг «энергетик моҳияти яққол ойдинлашади».

Янши ниятли, қалби эзгу ҳиссиётларга тўла олимнинг мулоҳазалари исботталаб, албатта. Лекин дунёни гўзаллик қутқаради, деган ҳикматли гап бор. Шу маънода Э. Мулдашев ёвузлик, жаҳолат, ҳар қандай бузғунчилик ва бошқа салбий эврилишлар, иллатларга меҳр-муҳаббатни қарши қўйишда батамом ҳақ.

Биз жануб сари кетардик. Куёш ёрқин эди, ҳадемай қорамтир булутлар қоплаган осмон остига кириб бордик.

Тоғлар ғойиб бўлди, далалар кенгайиб, этаги уфқларга тутшиб кетгандай кўрина бошлади.

Ора-орада уйлар ва зайтунзорлар.

Ёмғир севаламоқда.

Бир томонлама йўл шиддат билан таъмирланмоқда эди: ҳали у қисмига ўтамиз, ҳали бу қисмига.

Бизни яна кўчанинг икки бетидаги йирик-йирик қора тошлар ва «Сурияни зиёрат қилганингиз учун ташаккур!» деган ёзувли лавҳа кузатиб қолди. Соат бешларда Иордания Ҳошимийлар Қироллиги божхонасига қадам қўйдик. Шаҳарчага ўхшайди: обод, бинолар янги, майдонлар тоза, саришта. Ёмғир ювиб, янада чиройли қилиб қўйган эди.

Одатдагидай кутмоқдамиз. Хуфтонга азон айтганда соат олти яримлар эди. Хайриятки, иш бу ерда нисбатан тез битди.

ИОРДАНИЯ

Иорданияни Сурия, Ироқ, Саудия Арабистони, Исроил давлатлари қуршаб туради. Унинг ўрамидан Қизил денгизнинг Ақоба қўлтиғи, Иордан дарёси, Ўлик денгиз ўтган. Ясси тоғликлари кўп, энг баланд чўққили (764 метр) тоғи — Рам.

Иқлими субтропик, қуруқ, иссиқ.

Нуфусининг 25 фоиздан ортиқроғини араблар ташкил этади, қолганини черкес, арман, курд, грек, туркман ва бошқа миллат вакиллари.

Давлат тили — араб тили.

90 фоиздан зиёд фуқаро исломга эътиқод қилади. Аҳолисига нисбатан ер майдони жуда катта — салкам 100 минг квадрат километр. Ишлаб чиқаришдаги асосий соҳалардан бири — деҳқончилик.

Тарихи узоқ. Дунёдаги энг қадимий шаҳарлардан бири Иерихон Иордания ҳудудида жойлашган. Тарихчи-олимларнинг ёзишларича, қуйи палеолит (тош асри), ундан кейинги неолит (янги тош асри — милoddан аввалги ўн

минг йилликдан биринчи минг йилликгача) даврларига мансуб санъат асарлари — қояларга чизилган расмлар, ҳайкаллар топилган. Энеолит (мис даври — милоддан аввалги 4—3 минг йилликлар) замонларида қурилган уйлар, ибодатхоналарнинг вайроналари сақланиб қолган. Миср, Бобил, Ассирия маданиятлари таъсирида юзага келган тасвирий санъат ёдгорликлари мавжуд.

Хуллас, биз энди мана шундай қадим-қадим маданиятлар диёрига қадам қўйиб эдик.

Мамлакат пойтахти Аммонгача 86, Саудиягача 400 километр эди.

Умумл Қайс шаҳрининг чап биқинидан ўтиб кетдик.

ШОХИДАМАС, БАРГИДА...

Аз-Зарқага етганимизда Аммонга 30 километр қолган эди. Пойтахт меҳмонхоналарида бўш жой бўлиши гумон, шу шаҳарда тунаганларинг маъқул, дейишди маҳаллий кишилар. Қолаверса, ўн беш чақиримлардан кейин Саудияга бурилиб кетадиган йўл бор экан. Шу сабабдан, Аммонда ётамиз, эртага шаҳарни томоша қиламиз, деган қарорга жузъий ўзгаришлар киритишга тўғри келди. Ун чақирим ортга қайтиб, шаҳар марказидан яна Муҳаммад Содиқ иккимиз кечагидай ёмғир остида қўналға излашга тушдик. «Андалиб» — «Булбул» (қандоқ гўзал ном — аҳли қалам кўнглини яшнатади!) деганини топдик. Фақат, маъмурлар билан келишиш анча қийин бўлди. Улар тўқсон доллар, биз эллик, дедик... Таржимонимиз олтмишдан ошмай туриб олди. У қайсарлик учун эмас, менимча, тилини (арабча сўзлашувни) қайраб олиш учун хийла тортишди. Маъмурлар бир ёш йигит ва олтмишлардаги оқ сочли, тундроқ шахс эди.

— Юринг, кетдик, секин босиб турамиз, орқамиздан чиқишади, — деди Муҳаммад Содиқ. Менга яна ёмғирда ивиб бошқа жой ахтариш ташвиши тушди.

— Чиқишмаса-чи?

— Чиқишади.

Меҳмонхона эшигидан ҳатлаб, бир неча қадам босган эдик, овоз келди:

— Биродар, биродар!..

— Авлиё бўп кетинг-эй, — дедим жилмайиб.

Бизга бир хизматчини қўшиб беришди — автобу-симиз бир неча кўча нарида қолиб кетган эди, қўноқхонага машинада айлана йўллар билан келинаркан. Ўзимиз анча қийналарканмиз. Кўчалар энсиз, калтакалта (Хумсга ўхшаш), бир ёқлама эди. Мўъжазгина кўринган шу шаҳарда 1 миллион атрофида аҳоли бор экан!

Меҳмонхонага кирсак, айниб қолишибди. Кекса бақалоқ ўрнида ўрта яшар бирови турибди. Бояги, оёқ учларини ташқарига қаратиб, ғалатироқ юрадиган, силлиққина йигит биз олтмиш доллар эмас, олтмиш динор (саксон долларга тўғри келади) деганмиз, дейди. Ҳа, содда муғомбирлар-эй. Ҳаммамиз майда-чуйда тугун-халталару автобусда қолдиришга кўнгил бўлмаган нарсаларимизни кўтариб кирган эдик. Муҳаммад Соддиқ шохида юрса, мусофирхона ходимлари баргида юрадиганлар шекилли, бизни гўл мусофирлар, шунча юк-тақи билан қайтиб кетишармиди, деб ўйлашди чамаси. Таржимонимиз яна тортишишга тушди. Охири нозик жойдан тутди:

— Сизларда лафз йўқми?

Бу сўзни муқаддас биладиганлар ҳайтовур ҳали бор экан — мулозимлар бўшашишди.

Хуллас, жойлашдик. Батарейлар совуқ эди. Дастлаб сўраганимизда (меҳмонхонанинг, энг аввало, иссиқ-совуқлиги суриштирилади) ҳаммаси муҳайё, фақат, хонага одам кирганда иссиқликни улаймиз, тезда қизий бошлайди, илиқ сув ҳам келади, дейишган эди.

Чиндан ҳам, батареяларга беш-ўн дақиқаларда ҳарорат югуриб қолди. Лекин уйқуга кетишимиз билан ўчириб қўйишибди (қисқаси, шу йўл билан «биру бир» қилишибди!). Қунушиб, яхши ухлолмадик. Муҳаммад Соддиқ ва Илҳомжон билан хонадош эдик. Аламимизни «умуман субутсиз одамлар экан», деган таъна тоши билан олдик.

Бугун Жаҳонгирнинг ўғли, тўполончи неварам Му-

ҳаммаддиёрнинг туғилган куни эди. 3 ёшга тўлади. Унинг ёқимли қилиқлари, чучукроқ гап-сўзларини эслаб ётдим.

9 январь, жума

Эрталаб нонушта қилмай йўлга тушдик. Қорин очлигиданми, уйку чала бўлганиданми, бир соатча адашиб-қайтиб юрдик.

Шаҳардан чиқишда икки томондаги баланд-паст ён бағирликларда пачоқ автомобиллар уюб ташланган экан. Бу чиқиндихонани енгил машиналар қабристонини дейиш мумкин эди.

Кечқурун Аммонни кўрмаслигимизни ўйлаб оғринган эдим. Буни қарангки, айланиб-айланиб (сўраган одамларимиз йўлни аниқ айтиб беришолмасди), Аммонга кириб қолибмиз. Бу шаҳар аҳлининг ҳам зич яшашлиги икки тарафдаги паст тоғлар ёнбошларида зина-зина бўлиб қалашиб ётган уйлاردан маълум эди. Лекин марказда одам ҳам, автоқатнов ҳам унчалик тигиз эмас эди. Ҳар қадамдаги меҳмонхоналарнинг номи, лавҳалари кўзимизга ўтдай кўринарди.

Аммон шаҳрини — Иордания (маҳаллий халқ Ўрдун дейди) пойтахтини томоша қилиш — унинг ўртасидаги кўчадан автобус деразасидан икки ёққа аланглаб ўтиб кетишдан иборат бўлди. Яъни, Аммон бизни кўрди, биз...

Онда-сонда сўппайган сарвларни ҳисобга олмаганда, шаҳарда дарахт жуда сийрак, бульвар, гулзор туғул, умуман гул учрамасди.

Девор-тошларнинг туси хира, ёмғирдан қолган губорсимон доғлар кўп.

Аммо халқи рекламага ниҳоятда ўч чоғи, баланд, қаватли уйлارнинг қуйи ошёнлари балконлари, айвончаларининг панжаралари ҳар турли ёзувлар, эълонлар, суратлар билан қопланган эди. (Ёзувлар арабча, онда-сонда инглиз тилида). Бўлак безак, нақш деярли йўқ.

Шаҳар четроқларида тартибсиз ўсган арча-қарағай, битта-иккита бошқа тур дарахтлар бор эди.

Ёмғир ёғиб ўтган, яна ёғишга шайланиб турарди.

Соат саккиз ярим. Белги кўрсаткичлар тушунарсиз-

роқ. Ҳалиям Аммон ичида, Саудия йўлини тополмай, ундан-бундан сўраб юрибмиз. (Йўлни кўплашиб, жуда узоқ тушунтиришади, шунинг учун ёдда қолмайди).

МУСОФИРЛИК САБРНИ МУСТАҲҚАМЛАЙДИ

Ниҳоят, шаҳардан чиқдик. Тош деворлар, сим тўсиқлар билан ўралган зайтунзорлар, иссиқхоналар кўп, улар олдида гуллар, арча, зайтун ва бошқа бута кўчатлари бор, демак, шу нарсалар етиштирилади.

Кўча ободонлашиб, қарағай, сарв ва ўзгача — мажнунтолсимон ўсимликлар кўпайиб борарди. Ер бетиданоқ шохлаб кетадиган пальмалар...

Йўл яхши: у ёқ-бу ёққа икки қатор қатновга мўлжалланган, ўртада темир ғов, қўш қанотли ёритгич устунлар...

Бир ошхонада яна кечагидай шўрва (маккажўхори унининг суюқ аталасидан бошқа ҳеч вақо йўқ) ичдик. Чой, қанд, катта, думалоқ патнисдай чалпак, пиёз, ҳарир кесилган бир неча паллак лимон уч динор — тўрт доллар бўлди. Камига ўзимиздаги қўй гўшти қовурдоғи, ёнғоқ-майизлардан тановул қилдик.

Таржимонимизнинг боши оғриб, дори ичди. Бояги ёппа бўлиб йўл тушунтиришлар андак диққат қилди чоғи. Умуман, у кўп азият чекапти — ҳамма учун. Ажрини Аллоҳ берсин.

Мусофирчилик сабрни мустаҳқамлайди, йўқ бўлса пайдо этади. «Сабр — ҳаж йўлидек қийин ва йироқ, аммо ниҳояси — иқбол Каъбаси», деган эди улуғ Навоий.

Куёш ола-чалпоқ булутлар орасидан кучсиз нур сочади.

Бепоеён, бийдай дашт. Лалми, аммо нотекис ерлар ҳайдалган. Баланд-паст адирлар, тошлоқ-дўнгликлар шудгорга йўлдош.

Ярим йўлга бориб қолдик. Ҳаво очилиб кетди, офтоб елка, қулоқларни қиздира бошлади. Ҳамон зирқираётган оёқларга ҳам энди тафт ўтди.

Экин битмас, гиёҳ унмас саҳросифат ҳудудга кирдик. Бу зерикарли манзарага Қуръони карим оятлари, ҳадислар битилган лавҳалар файз бағишлаб турарди.

«Ҳажларинг созу мукамал, мабрур (беқусур) бўлсин! Яхши ҳаж мукофоти албатта жаннатдир». (Демак, ҳажга борувчилар, асосан, шу йўлдан юрадилар).

«Сафарга зарурат деб олиб чиқилган нарсаларингиз ичида энг афзали тақводир».

«Йўлни йўловчиларга озор берадиган нарсалардан тозалаб қўйиш хайр-садақадир».

«Бир-бирингизга яхшилик кўрсатингиз. Яхши амаллар, тақво қилишда бир-бирларингизга ёрдам беринг. Ёмонлик, гуноҳ ишлар қилишга ёрдам берманг...»

Сурияга ўтганимиздан бери оқар сув кўринмаётган эди. Маъанда бир дарёга йўлиқдик, афсуски, унинг ўзани ҳам куп-қуруқ эди.

Юзаси лава-чўкинди жинсларни эслатувчи қорамтир, шағалсимон, майда, данакдай, ёнғоқдай, муштдай, калладай тошлардан иборат чўл бошланди, ости фақат ёнбағир ерларда кўринади — учиб-тўзиб юрадиган сарғиш, майин қумлик.

Ўқдай кўчанинг ёнбошидан иккинчи йўлга ҳозирлик кўришмоқда — гўё нивелир қўйиб текислангандай. Икки ҳошиясига қалин, энлик сариқ бўёқ тортилган.

— Ўҳ-хў, қанча масофа бу, бўёқ ҳам роса кетгандир, — дейди ҳаваси келган Илҳомжон.

Узоқларда ясси-япалоқ тоғлар...

Йўлда негадир зоғу одамзот кўринмайди, ҳар замонда битта-иккита енгил ё юк машинаси учраб қолади, холос.

Мудавварага яқинлашяпмиз. Икки тарафда чодирлар, улар ичида чорвадорлар ғимирлаб юришар, атрофда — қоқ ерда туя, эшаклар зерикарли ҳаёт ифодасидай ўшшайиб туришар, эринибгина кавш қайтаришарди.

Битта-иккита дарахт, кўримсиз, уйсимон бинолар кўзга ташлана бошлади.

Соат икки яримда чегарага етиб бордик — Саудия Арабистони сарҳадига!

Аввал 1-назорат масканидан паспортларни кўриб ўтказишди.

2. Тиббий маълумотларни текширадиган алоҳида бўлим бор экан — Муҳаммад Содиқ иккимиз Анди-

жонда икки кун югуриб олган қоғозларимизни обдан синчиклаб тафтиш қилдилар.

3. Паспортга муҳр босадиган жойда хийла турдик. Ҳар турли варақалар тўлдирилди.

4. Божхона деганига кирдик. Машина учун 129 доллар тўланди. Махсус кишилар автобуснинг ичию юк хонасидаги жамики ашқол-дашқолларни пастга туширишди. Дипломатлару энг кичик халтачага қадар — ҳаммасини бир чеккадан тита бошладилар. Захирадаги пайпоқларнинг ичию бошқа уст-бошларнинг қатларини ағдариб кўришарди. Қай бир қопчиқда қоғозли конфект бор экан, очиб, бири кўйиб, бири ҳидлашади.

Раҳбарга тегишли, мана шу Саудияда ҳадя қилинган ханжарни олиб кўйишди. Менинг ашёларим ичидан чиққан Аллоҳ номлари, Қуръон оятлари битилган бир йилтироқ варақдан шубҳаланиб, бу нима, деб сўрашди. Ўқиб кўринглар, дедик, бир нечтаси қўлмақўл қилиб, ёруғга тутиб тикилишди-тикилишди-да, зеҳнлари ўтмади чоғи, биттаси чўнтагига солди. «Мини Туркия» ҳақидаги буклет-маълумотномани ҳам қайта-қайта варақлашди, унга ҳам тушунишмадию, ҳарқалай, қайтариб беришди.

Раҳбар божхона бошлиги (катак рўмол ўраган ёшроқ йигит) олдига кириб, ханжарни қайтариб чиқди. Мен Муҳаммад Содикдан араб алифбосини билмайдиган, Қуръон оятларини ўқиёлмайдиган арабларга — божхона ходимларига тушунтириб, бояги варақни олиб беришни илтимос қилдим. Қори домланинг араб тилида равон, таъсирли сўзлай олиши шу ерда ҳам иш берди.

Кейин автобусни чуқур хандақли хос айвонга олиб боришиб, беш-олтита чапдаст тайванлик мулозимлардан иборат махсус гуруҳ ичларини, тагларини узоқ текширувдан ўтказишди. Ҳатто машина шифтидаги кичкина чироқчаларни ҳам олиб, очиб кўрдилар... Уф тортасиз-у бир нарса деёлмайсиз.

Бу машмаша-дахмазалар тугагунча қоронғи тушай деди.

Божхона ҳудуди бениҳоя кенг эди, лекин ҳаж мавсуми яқинлашиб қолгани учун очиқ майдонларда, айвонларда Фаластин, Доғистон ва бошқа юртлардан катта-катта автобусларда зиёрату ибодатга келаётганлар

тўзиб юришар, уларнинг сандиқдай-сандиқдай жомадонлари ҳам бизникидай тинтувдан ўтказиларди.

Ниҳоят, нарсаларни юклашга ижозат беришди. Чуқур нафас олиб, жилдик. «Тўғон»лар кушод очилди шекилли, десак, икки-уч юз қадам юрмай, яна истиқболимизга «пешвоз» чиқишди.

Яна диққатбозлик, яна хунобгарчилик. Тутиб туришаверади: аввало шартлари, талаб-қоидалари кўп, кейин оҳиста-оҳиста бир нарсалар деб ўтиришаверади. Сизнинг кечикаётганингиз, тунайдиган манзилга ошиқаётганингиз, ё бошқа ташвишингиз билан мутлақо ишлари йўқ. Ўтинч-илтимосингизга бир туки қимирлаб қўймайди. Менимча, касблари, вазифалари тақозоси билан уларнинг юраги қотиб кетса керак... Аслида-ку, чегарачилар, божгирлар давлатлари қонун-қоидалари тақозоси ила ўз вазифалари, бурчларини адо этадиларку-я, илло ўзгалар назарида улар жуда ошириб юборишадигандек туюлади ва малол келади... Алалхусус, Саудия сарҳади назоратчиларини, божхона хизматчиларини тушуниш керак: ҳаж мавсумининг ўзида дунёнинг ҳамма бурчагидан икки ярим-уч миллион одам келади. Умрагача яна қанча... Улар орасида нопок мақсадли кимсалар бўлмайди, деб ким қафолат бера олади? Дунё нотинч, терроризм деган юқумли вабо саратон каби ҳар томонга илдиз отаётган бўлса...

Хуллас, мулозимлар паспортларимизни йиғиштириб, масканларига кириб кетишди. Муҳаммад Содиқ бояқиш машина билан маҳкама орасида бўзчининг мокисидай елиб-югуради. Охири ҳар кишига 160 доллардан ҳаж бадали тўлаб, уни бу мушкул вазиятдан халос қилдик. Ушбу сафар режасини тузишда раҳбар фасл, вақтнинг ҳаж арафаси эканлигини инобатга олиб, шерикларга ҳар эҳтимолга руҳий-маънан ва бошқа жиҳатлардан тайёргарлик кўриб олишни тайинлаган эдию, экспедиция деган камтарин бир жамоа аъзосини бир муддат эсанкиратиб қўядиган, кутилмаган бож муаммоси эътибордан четда қолган эди.

Шундай қилиб, чегара, божхона деган тўсиқ-тўғаноқлардан етти соатда эсон-омон ўтдик-да, сал кейиндаги ошхонада тушлик билан (қўл ҳам тегмади, кўнгилга ҳам сиғмади-ку) кечки томоқни омухтала-

гач, яна бир энтикиб, Мадинаи мунаввара сари йўл олдик!

Чегарадан Табук шаҳригача юз километр эди.

Тун, аммо йўл соз. Айниқса, Табукга 15 километр қолганда кўча чароғону нурафшон бўлиб кетди. Икки четда, ўртадаги пуштада электр устунлари бир текис саф тортган, ҳар бирининг тепасида тўрт томонга эгилган «шоҳ»ларда юқори вольтли чироқлар пориллаб ёнарди. Чеккаларда ҳам, ўртада ҳам бута-гуллар девор бўлиб кетган.

Табук ҳам ёруғ, гўзал, меҳмонхоналари зодагонона — бир-бирига ўхшамайдиган лойиҳада, кўп қаватли, безакдор, фойеларида жиҳозлари сероб — булар албатта шаҳарнинг бойлигидан далолат эди. Аммо нархнаво ҳам биноларидай пурвиқор ва бўш жой йўқ эди. Шаҳар ичкарирогидаги «Ал-Адл» меҳмонхонасида тўхтадик. Кенг фойеда бирмас, иккита катта экранли телевизор, мебель, бошқа жиҳозлар ҳам шунга яраша.

Хоналар, ўринлар ҳам бинойидай.

Жазирама, қақраган Араб саҳроси ўртасида шундоқ шаҳар ва меҳмонхоналар бўлишини тасаввур қилмагандим.

Жойлашиб бўлганимизда соат Туркия — Сурия вақти билан кеч 11, Саудияда — 12, Ўзбекистонда қоқ ярим тун — соат 2.00 эди. Вужудлар йўлда, асаблар божхоналарда толиққан бўлишига қарамай анча енгил тортдик, бир оз телевизор томоша қилдик.

САУДИЯ АРАБИСТОНИ

Ал-мамлакат ал-арабия ас-Саудия — Осиёнинг жануби-ғарбида жойлашган бўлиб, Арабистон ярим оролининг катта қисмини, Қизил денгиз ва Форс қўлтиғидаги бир қанча ороллари эгаллаган.

Аҳолисининг доимий яшовчи асосий қисми араблар, шунингдек, форслар, Ҳиндистон ярим оролидан келиб муқимлашган ёлланма ишчилар, нефть қазиб олиш саноатини ривожлантириш ва бошқа мақсадларда «хизмат сафари» қилиб, қолиб кетган муҳожирлар — инглизлар, америкаликлардир.

Расмий тили — араб тили.

Давлат дини — ислом.

Расмий тақвим — ҳижрий, Григорий календари ҳам қўлланади.

Йирик шаҳарлари — Ар-Риёд, Жидда, Макка, Мадина.

Пойтахти — Ар-Риёд.

Нуфусига нисбатан ҳудуди жуда катта. Аввалроқ олинган маълумотларга кўра, 1 кв.км.га беш-олти киши тўғри келади. Аммо ерларнинг аксар қисми экин битмайдиган лавали майдонлар, тошлоқ чўллар, қумли саҳролардан иборат.

Тоғ нисбатан кам. Ғарбий чеккароқдан ўтадиган Ҳижоз ва Асир тоғларининг энг баланд жойлари 2500—3000 метрдан ошмайди.

Иқлими: иссиқ, қуруқ. Ҳарорат 55 даражагача кўтарилади.

Тарихи: Саудия ҳудудида милoddан аввал икки мингинчи йиллардан кўчманчи араб қабилалари истиқомат қилган. Эрамизнинг VII асрида Арабистон ярим оролининг ғарбий қисмида ислом дини кучайиб, Араб давлати вужудга келган, унинг пойтахти Мадина шаҳри бўлган.

VII—IX асрларда мамлакатнинг кўп қисми Уммавийлар, Аббосийлар халифалигига қараган.

Хуллас, Саудия Арабистонини ҳам қўшни давлатлар кўп «довдиратишган». XIX аср охирида мисрликлар томонидан парчалаб юборилган. Мустамлакага айлантириш илинжида унга Буюк Британия ҳам кўз олайтириб кўрган.

1926 йили Саудия музофоти ҳудудида Ҳижоз қироллиги юзага келди. 1927 йили саудийлар ҳукумати расман тан олинди. 1932 йилдан Саудия Арабистони деб атала бошланди.

Асосий бойлиги ва саноати — нефть қазиб чиқариш. Бу борада дунёдаги энг етакчи мамлакатлардан бирidir.

Адабиётининг бош намунаси ва бисоти, маънавиятнинг мўъжизавий, илоҳий хазинаси, илк ёзма асар — муқаддас Қуръони каримдир. Шунингдек, бадавийлар шеърояти ҳам мумтоз бадиёт сифатида эътироф этилади.

10 январь, шанба

Эрталаб ҳаво биз кутмаган даражада салқин эди. Раҳбар Тошкентга, Андижонга қўнғироқ қилиб, ахборот алмашгач, хотиржам чой ичдик ва шошилмай йўлга чиқдик.

Кўчалар кенг, икки четдаги дўконлар, устахоналар, ошхоналар, дарахтлар одатий шаҳарларни эслатади. Ўрта пушта — хиёбондаги қалин бута айлана йўлга — бир неча километргача давом этди. Айниқса, буталарнинг ям-яшиллиги бизни ҳайратга солди, чунки шаҳар ичида ҳам, ташқарисида ҳам ариқ, анҳор ё бошқа сув келадиган қувур кўринмасди.

Мадинаи мунаввара йўлига чиқдик — 670 километр экан.

Маккаи мукаррамагача эса ҳали 1100 километр бор эди.

Кўча паст, деярли ер қатори, аммо кенг ва бир ёқлама — беҳатар, беҳавотир эди. Бунинг устига, ниҳоятда тўғри — узоқ-узоқларгача кўриниб туради.

Ҳадемай, дала бошланди. Пайкаллар ям-яшил, узундан-узун мослама тиркалган машина секин юриб борар, чархпалакникисимон идишлар атрофга сув сепиб кетарди. Экинзорнинг этак томонидан бир машина бу ёққа қараб келарди.

Автобусга солярка қўйдик. 66 литри 24 реалу 60 сент (тийин) бўлди. (1 доллар — 3,7 реал). Бизнинг ўша пайтдаги пулга ўн олти ярим минг сўм атрофида.

Қирқ-эллик километрдан кейин сахрога чиқиб кетдик. Паст тоғлар, адир дейиш тўғрироқми... Ўрдундагидай шакл-шамойилли, юзаси чўтир-чўтир, қўнғир тошли, таги сариқ қум-тупроқли ерлар.

Юз километр юрилгач, йўлдан ичкарироқда яккам-дуккам дарахтлар пайдо бўлди. Атрофларида янги экилган кўчатлар... Ҳандақсимон катта-кичик ботиқликларда анча-мунча яшил гиёҳ ҳам кўринади. Лекин уларнинг яшаш манбаи — оби ҳаёт қаердан келишини билмадик. Заҳоб сувлар бўлиши мумкин эмас, шу ҳудудга ёмғир кўп ёққан бўлса керак. Яқин-атрофда биронта иморат ҳам йўқ.

Қулибон қишлоғида ҳам уйлар кам, бир ёнилғи

қуйиш шаҳобчасию бир неча устахона мавжуд, устахоналар ёнига пачоқ машиналар териб ташланган эди.

Кўчадан бир неча қадам ичкарида полиция машинаси йўлга қаратиб қўйилган, ичида бир ёки икки йўл назоратчиси қатновни жимгина кузатиб ўтиришади. Менимча, бундай машиналар ёрдамга шай бўлиб туради чоғи.

Осмон оқиш булутлар билан текис қопланган. Қуёшнинг ёруғи, тафти бор, ўзи ҳамон булутлар ўрамадан тўла чиқиб кетолмаяпти.

Бепоен саҳронинг йўлга яқинроқ жойларида эса беғам, бепарво оқ, жигарранг туялар ёйилиб, ўт чимдиб юришарди. Аллоҳнинг карами ва иноятига тасанноки, саҳрои азимда яшовчилар учун сувсизликка чидамли, юккаш, мўмин туяларни яратиб қўйган-а!..

Навбатдаги ёнилғи қуйиш шоҳобчасида тўхтадик — 15465-километрда. Ён-атрофга дарахтлар экилган ва иссиқхоналар бор — қандайдир кўчатлар ўстирилар экан.

Дарҳақиқат, кўп ўтмай, чиройли пальмазорлар ёнидан ўта бошладик. Орада яккам-дуккам пастак, ғарибона кулбалар, кичик томорқаларда кўк экинлар кўрилади.

Катта йўллар ўрамадаги Тайма — ёш, замонавий шаҳарча экан. Улкан қурилишлар бўлмоқда эди. Асосан пальма, бошқа дарахтлар ҳам бор, лекин кам. Тўп-тўп девор гуллар ўзига хос манзара касб этган. Пальманинг йўғон танасига туя жунидан тўқилган белбоғ ўраб чиқилганга ўхшаган тури сероб эди.

Ости яшил майса-чимзор катта-кичик дарахтзорлар шаҳар ташқарисида ҳам бир оз давом этди.

Қоронғи тушган, узоқлардаги шаҳарчаларда чироқлар юлдузлар каби пирпирар, тоғлар орасидан ўта бошлаганимизда зим-зиё тун қаърига шўнғигандай бўлди.

ҲАЙБАР.

ҒУЛОМ ҲАЗРАТНИНГ ЎКИНЧИ ВА ОРЗУСИ

Ҳайбар шаҳрига кирдик. Меҳмонхона излаб тўхтаган жойимизда Муҳаммад Содиқ машина зинасига оёқ

қўйган ерида «нон ёпишяпти, анови тандирни кўринглар», деб қолди ҳаяжонланиб.

Ошхона олдидаги курсиларда ўтирганлардан бири: «Ҳа, нон ёпишяпти, келаверинглар, қани», деди ўзимизнинг жанубий вилоятликлар лаҳжасида. Зокиржон ака тушиб борди. Ўзбекча гапирган йигит (ўттиз беш-қирқ ёшларда эди) раҳбар билан сўрашгач, машинага яқин келди-да, «тушинглар, қани», деб бизни таклиф этди.

Қисқаси, мезбон — афғонистонлик ўзбек бизни ошхонасига олиб кириб меҳмон қилди. Кейин қўярда-қўймай, истиҳола ва андиша-сиполикларимизга кулоқ осмай, хонадонига бошлади. Уйлари шундоққина ошхона орқасидаги кўчада бўлиб, бир арабга тегишли экан.

Уч қаватли бинонинг охирги ошёнига чиқдик — ярми хоналару бир ҳаммом, ярми очиқ супа-том эди. Фулом Ҳазрат шу жойни сотиб олибди. Хотини, ўн уч ёшли ўғли Суҳбатилло билан туришаркан.

Меҳмонхонаси кенгина экан. Қизил гиламлар устидан қалин, матрацсимон кўрпачалар тўшалиб, айланасига семиз болишлар деворга суяб қўйиб чиқилган эди.

Хайрулло — Фулом Ҳазратнинг кўкаси (амакиси)-нинг ўғли, ошпазликка ўз юртидан чақиртириб олибди, қўлга сувни афғончасига — бўлди дегунимизча узмай қўйди.

Суҳбатга киришиб кетдик.

Фулом Ҳазрат 35 га кирибди. 25 ёшида Афғонистон (Тахжор вилояти)дан чиқиб кетиб, дастлаб Карачига борган. Унгача Ҳикматёр, кейин Аҳмадшоҳ Маъсуднинг одами (навқари) бўлган экан. Карачидан Саудияга ўтиб, Маккаи мукаррама, Мадинаи мунавварада, Жиддада яшабди, бир ярим йилдан бери Ҳайбарда кўним топиб турибди экан. Хийла қийинчилик, сарсону саргардончилик тортибди. Энди, шу ерда рўшнолик кўриб, уна бошлабди. Унаётганининг асосий аломати — уй сотиб олгани, ошхонада (дарвоқе, у ҳам бир бойга қарашли) муқим ишлаётгани, ейиш-ичишдан хотиржам бўлгани эди... Демак, у мана шуларга эришиш учун Афғонистонни, Покистонни, Арабистонни айланиб чиққан. Бедананинг уйи йўқ, деб қанча-қанча тайинсиз кулба-ҳужраларда рафиқаси, боласи билан

қисинди-сигинди бўлиб умргузаронлик қилган... Демак, у қабилар (балки кўплар) ернинг нариги чеккасида бўлса ҳам мана шундай шароит ва имкониятга эришса бас... Лекин бундай кўнимсизлик, гурбатзадалик, ватансизликнинг бошланиши, бош сабаби она ватандан жудолик билан боғлиқ. Фулом Ҳазратнинг ҳам ота-оналари «чоп-чоп», «қоч-қоч» замонларда Ўзбекистондан этак қоқиб чиқиб кетишган экан...

Мириқиб кўк чой ичиб ўтирибмиз. Дастурхонга дастлаб рангдор елим тақсимчаларда ширинликлар келтиришди. Тақсимча бўртма усул билан учга бўлинган, бир бўлакка ошқади (ошқовоқ) уруғи, иккинчи бўлакка манғизли қант, учинчи бўлакка конфет солинган эди. Овқатни ҳам тезгина олиб келишди. Кобули шўрва чиндан ҳам мазали эди. Мақтаб-мақтаб ичдик. Кейин икки хил палов беришди: бири оқиш, иккинчиси қизғишроқ. Салат ва мевалар одатдагидай: помидор, бодринг, карам, кўк қалампир, лимон, банан, пўртахол — мандариннинг бир тури — мазаси бир.

Бизнинг яқинда Афғонистон сафарида бўлиб қайтганимизни эшитган Фулом Ҳазрат ота юртидаги сиёсий-ижтимоий вазият, халқнинг тирикчилиги, мардумлар аҳволи билан қизиқди. Раҳбар мезбоннинг саволларига жавоб қайтарар экан, экспедициямизнинг Арабистон ҳудудида олиб борилажак изланишлари тўғрисида гапириб, Мадинаи мунаввара, Жиддаи муборақ, Маккаи мукаррама шаҳарларидаги маданий-маърифий муассасаларни суриштирди, Комрон Мирзо ва Аскарый Мирзоларнинг муқаддас Маккаи мукаррама заминига дафн этилганидан сўз очди. Лекин касбию номаи аъмоли тужжорлигу дарбадарликдан иборат бўлган Фулом Ҳазрат Бобур Мирзо фарзандлари тақдиридан беҳабар эди.

11 январь, якшанба

Эрталаб Фулом Ҳазрат нонушта берди: оддий чой, ширчай, сабзи мураббо, тақсимчада қадоқланган оқ сарёғ, помидор билан чала пиширилган икки хил нон: Қўқон патири ҳажмида, фақат юпқароқ, у ер-бу ерига дона-дона чекич урилган, иккинчиси айнан Қўқон па-тиридай: серчекич, таъми ҳам эслатади.

Чойлар фақат термосга дамланар, чойнак ишла-
тилмас экан.

Умуман, дастурхон серфайз, бекаму кўст эди. Фулом
Ҳазрат ўн йил оиласини судраб, балки мана шундай
дастурхон учун интилгандир, балки у ўзича ҳақдир...
Ҳа-да, меҳмонга тузукроқ дастурхон ёзолмай, дунёдан
армон билан ўтадиганлар камми...

Биз ҳам яйраб нонушта қилдик. Худди яқин дўсти-
миз ё қариндошимизникида ўтиргандай эркин, бема-
лол. Чунки Фулом Ҳазратнинг самимийлиги, мулоза-
матлари чин кўнгилдан эканлиги равшан эди. Эҳти-
мол, у ҳам бугун узоқ йиллик орзу-армонларидан бири
ушалганидан мамнун ва бахтиёрдир. Ахир, меҳмон ку-
тиш ўзбекнинг энг суйган одатларидан-ку...

Фулом Ҳазрат жиддий кўринса-да, одамохун, хуш-
чақчақ, ҳазилкашгина эди. Уғли, умуман фарзанди ёл-
ғизлиги учун яна уйланиш нияти борлигини айтди. Бу
ҳақда кулиб гапирган бўлса-да, ҳазил эмас, чин эди. Шу
муносабат билан кўп хотинлилик, аёлларнинг кундош-
лик балосига сира чидамаслиги тўғрисида сўз кетди.

— Завжаи муҳтарамангиз кўнаверадими? — деб сўра-
ди раҳбар.

— Кўнади, кўнмаса, кўндираммиз, — дейди Фулом-
жон. У иккинчи хотинини Покистондан, афғонидан
олмоқчи экан.

— Араблардан олиб қўя қолмайсизми?

— Йўқ, биринчидан, араблар биз билан қиз олди-
берди қилмайди, иккинчидан, араб ожизалари эркак-
ни обод қилолмайди — нима топиб дастурхонга қўйсанг,
еб, қолганини чиқариб ташлайди, — дейди мезбонимиз
жиддий тарзда. — Яна бошқа сабаблариям бор... — «Бошқа
сабаблар»ни Фулом Ҳазрат ошкор қилгиси келмади, биз
ҳам ижикилаб суриштириб ўтирмадик.

Мен оқшом Хайруллонинг дастурхонни нон бўлак-
ларию, пўчоқ ва бошқа чиқитлар билан ўраб олиб
чиқиб кетганини ўйладим. Демак, таомил шунақа ше-
килли-да.

Аёл дегани ниҳоятда ғаройиб зот-да! Фулом Ҳаз-
ратнинг умр йўлдоши умрида биринчи марта учраш-
ган ва қайтиб кўришишлари даргумон бўлган опаларга
эрининг яна уйланмоқчилиги, бунга ўзининг ҳам, ўғли-

нинг ҳам райи йўқлигини айтиб, зорланишга улгурибди. Албатта, бизнинг опаларимиз ҳам жаҳондаги барча хотинлар, шу жумладан, Фулом Ҳазратнинг аҳлияси каби кундошликни зинҳор ёқтиришмас ва асло ёқлашмас эди. Бир кулиб, бир мезбон жувонга ачиниб гапирдилар ва: «Анови йигитга айтинглар, бечора заифасини кулфатга солмасин, битта бўлсаям боласи бор экану, яна ўғил экан», — дейишди. Лекин бизнинг катталаримиз «бу масалани ўзлари ҳал қилиши керак», деган фикрда эдилар. Фулом Ҳазратга:

— Тўйга бизниям айтинг, насиб қилиб қолса, ажабмас, — деб ҳазиллашган бўлди.

— Келсангизлар кўзим устига, — деди Фуломжон ҳазилни чин фаҳмлаб.

Фулом Ҳазрат кечқурун уяли телефонида бир танишига қўнғироқ қилиб, бизга ётоқ борасида гаплашган эди, Мадинага борибоқ учрашишимиз лозим бўлган оғайнисининг манзилини айтди.

Раҳбар экспедициямиз ғазнасидаги совғалардан Фулом Ҳазрат ва унинг оила аъзоларига тўхфа қилиб, миннатдорчилик изҳор этди.

Қизғин бағирлашиб хайрлашдик. Фулом Ҳазрат ҳам худди қадрдонларини кузатаётгандек, яна албатта кўришишга умид боғлаб, қайтишда ҳам шу йўл билан юриб, уларникига қўниб ўтишимизни такрор-такрор ўтиниб қолди.

Дунёда қандай ажойиб инсонлар бор-а!.. Фулом Ҳазратга биз ким эдик — у шунча мурувват-марҳамат кўргузди. О, миллатдошлик туйғуси!..

Шаҳардан чиқишимиз билан қора тупроқли саҳро бошланди. Яккам-дуккам пальма, дарахт бўлиб кетган юлғун, номини мен билмайдиган бошқа ўсимликларнинг оби ҳаётдан асар йўқ ерларда шунчалик бўй чўзганига ақлимиз бовар қилмасди. Демак, улар сувсизликка чидамли бута ва гиёҳлар... Туяга ўхшаб, баҳор мавсумида ёки ҳар замонда ёгадиган ёмғирга бир тўйиб олиб ўсаверса керак.

Кўкимтир, кейинроқ қора тусли, йирик-йирик, майда тошли, аммо бир гиёҳсиз тоғ йўлга яқин келди. Уни кесиб, йўл солинган жойидан ўтдик. Энди икки томонимиздаги тоғлар биз билан ёнма-ён бораверди.

Тоғлар баланд-паст, калта-култа, баъзи ерларда уларни қалин қум босиб қолган эди.

Қуёш чарақлаб кетди, бир сидра қалин кийимларни ечдик.

Мадинаи мунавварага 55 километр қолганда хурморлар, уйлар, устахоналар, гузарлар бошланди. Бетон устунлар ва уларда электр-чироқлар...

30 километр қолганда назорат маскани учради, кейин ўртача баландликда, тепасидан шағал тўкилганга ўхшаш тоғлар қуршовига тушиб қолгандай бўлди.

Соат ўн бўляпти. Қуёшга қараб, шарқи-жануб томон кетяпмиз. Автобуснинг печкасини ўчириб, ҳар ким ўз тепасидаги шабада ҳайдагичлар мурватини бурашга киришди.

Ниҳоят, чиройли пальмалар жозиба бағишлаб турган кўчадан Мадинаи мунавварага кириб бордик. Ҳаяжон бошланмоқда...

МАДИНАИ МУНАВВАРА

Мадина (уни ислом олами Мадинаи мунаввара деб улуғлайди) — асли «шаҳар» демак, тўлуғ номи Мадинат Расулиллоҳ ёки Мадинат ун-Наби — пайғамбар шаҳри. Саудия Арабистонининг шимоли-ғарбий қисмида, Ҳижоз вилояти ҳудудида, Маккаи мукаррамадан 400 километр шимолда, 600 метр баландликда жойлашган.

Мадинага қачон асос солингани аниқ эмас. Ҳарқалай, қадимда Ясриб номи билан аталган, Ўрта асрлар бошидаги китобларда Мадина қўлланган. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом милодий 622 йили Маккаи мукаррамадан Мадинаи мунавварага кўчиб боради ва бу ерда мусулмонлар жамоаси тузилади. Худди ана шу воқеадан ҳижрий сана бошланган. Еттинчи асрдан Мадина мусулмонларнинг Маккадан кейинги энг катта зиёратгоҳига айланади. 632—656 йиллари Араб халифалигининг пойтахти бўлган. Уммавийлар ва аббосийлар даврида Ҳижознинг маъмурий маркази эди. X асрдан Мисрга тобе бўлган. 1517 йили Усмонли турк империяси таркибига, 1919 йилдан яна Ҳижоз қироллигига ўтади. 1932 йили Саудия Арабистонига қўшиб олинади.

Мадинаи мунавварада Муҳаммад пайғамбаримизнинг мушрикларга қарши жанглари (Уҳуд тоғи) ва бошқа амаллари билан боғлиқ тарихий жойлар (масжидлар) бор, лекин зиёратгоҳларнинг энг улуғ, эътиборлиги Наби алайҳиссаломнинг уйи ва ҳарами — масжиди, қабр-мақбарасидир.

Шаҳар аҳолисининг асосий машғулоти, тирикчилик манбаи — савдо-сотиқ, зиёратчиларга хизмат қилиш, ибодат учун зарур буюмлар — тасбеҳ, жойнамоз ва маҳсус кийим-пойафзаллар ишлаб чиқаришдан иборат...

Кўчаларда одам гавжум, қадамлари шитоб — ҳаммаси Ҳарамга ва бошқа ибодатгоҳ-зиёратгоҳларга ошиқади...

Хуллас, Мадинаи мунавварада уч кеча тунадик, тарихий жойларни бориб кўрдик, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳарамида намоз ўқиб, ибодатлар қилдик. Кейин Қизил Денгиз бўйига жойлашган Жидда шаҳрига, ундан Маккаи Мукаррамага ўтдик.

МАККАИ МУКАРРАМА

Умм ул-Қуро, Умм ул-Мадоин — шаҳарлар онаси дея таърифланган Маккаи Мукаррама Саудия Арабистонининг ғарбида, Қизил денгиз қирғоғидан 70 километр узоқда жойлашган бўлиб, Ҳижоз вилоятининг маъмурий-савдо марказидир.

Макканинг ҳам шаҳар сифатида қачон барпо этилгани номаълум, дастлаб Замзам қудуғи атрофига одамлар келиб ўрнаша бошлаганлиги тахмин қилинади. Албатта, бу тарих Иброҳим алайҳиссаломнинг аҳлиялари — Хожар онамизнинг гўдаги — бўлажак пайғамбар Исмоилга сув қидириб зир югургани, қодир Аллоҳ қудрати билан қақроқ саҳрода, тош-тоғлар орасидан булоқ — Оби замзам отилиб чиққани тўғрисидаги қисса билан боғлиқ.

Шаҳар дастлаб қадимги юнон олими Птолемей (II аср) асарларида Макараба тарзида тилга олинган. Эра-мизнинг еттинчи асригача Арабистон оролидаги мажусийлар — санам, бутларга сиғинувчиларнинг диний ўчоғи бўлган.

Маккаи Мукаррама — Пайғамбаримиз Муҳаммад алай-ҳиссалом туғилиб, ислом туғини пойдор этган шаҳар. Айни вақтда у дунё мусулмонларининг қибласи, олий саждагоҳи, ҳаж амаллари адо этиладиган муқаддас макон. 1960—70 йилларда Маккаи мукаррамага ҳаж қилиш учун ҳар йили атрофдан 15—16 минг одам борган, ҳозир Ўзбекистоннинг ўзидан йилига 5—7 минг, дунё бўйича уч миллиондан ортиқ мусулмон ҳаж ибодатларини ўтаб қайтади.

Насибамиз қўшилган экан, биз ҳам ўзбекистонлик ҳожилар қатори ҳаж амалларини баҳоли қудрат бажаришга киришдик. Айни вақтда экспедициямиз дастуридаги юмушлар билан ҳам шуғулландик, жумладан, Комрон Мирзо дафн этилган жойни аниқлаш бўйича илмий изланишлар олиб бордик.

КОМРОН МИРЗО ҚАБРИНИ ИЗЛАБ...

Маълумки, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг иккинчи ўғли Комрон Мирзо оға-инилари, хусусан, акаси Ҳумоюн подшоҳ билан тожу-тахт таллашиб, қариндош-уруғлари бошига хийла ранжу ғурбатлар солади. Чунончи, беозор ва суюкли Мирзо Ҳиндолнинг ўлимига сабабчи бўлади. Гулбаданбегим ўзининг «Ҳумоюннома» асарида ёзишича, охир-оқибатда Ҳумоюн подшоҳ кўпчиликнинг талаби билан Комрон Мирзонинг кўзига мил тортишни буюришга мажбур бўлади... «Комрон Мирзонинг кўзига мил тортилиб, кўр қилинган, у Каъбатулло зиёратига жўнаб кетган, — деб ёзади Т. Файзиев «Темурийлар шажараси» номли тарихий маълумотларга бой асарида. — Комрон Мирзо бир неча муддат Маккада яшаб, 1557 йил 6 декабрда ўша ерда вафот этган. Ўша замон тарихчиларининг ёзишига қараганда, Комрон Мирзонинг жасади Макка шаҳрининг қабристонига, Муҳаммад пайғамбарнинг катта хотинлари Хадичаи Кубро қабрининг оёқ томонига дафн қилинган».

Комрон Мирзо умрининг ниҳояси хусусида ўзгача талқинлар ҳам мавжуд. Жумладан, айрим китобларда унинг ҳаж ибодатидан қайтишда Дамашқда ҳовли-жой сотиб олиб, ўша шаҳарда яшаб қолгани нақл этилади.

Шу муносабат билан каминада тарихий шахслар ҳаёти, умуман тарихий ҳодисаларга ёндошишда асл манбаларга, мумкин қадар рост далилларга суянмоқ лозим, акс ҳолда кейинги авлодларни жиддий чалкашликларга рўбарў қилиб қўйиш мумкин, деган мулоҳаза тугилади. Чунончи, Янги Деҳли миллий музейининг мутасаддиси Г. Н. Пантнинг «Бобурнома» тўғрисидаги мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1990 йил, 16 февраль) қуйидагича қалтис, саҳв маълумотлар кетган: «Комрон ва Аскарӣ кейинчалик ўғай акалари ва ҳукмдор Ҳумоюн томонидан қатл этилади». «...Ҳиндол Ҳумоюн билан олишув чоғида жанг майдонида ҳалок бўлади». Ваҳоланки, энг ишончли манба бўлган «Ҳумоюннома» ва бошқа тарихий-ҳужжатли асарларда мазкур воқеаларнинг қачон, қай тарзда юз берганлиги аниқ-равшан баён қилинган.

Комрон Мирзо, гарчи ҳаётда тақдир тақозоси билан ўзи ҳам хийла уриниб-суринган, омад ундан қўп юз ўттирган шаҳзода бўлса-да, айни вақтда унинг томирларида улуғ шоир Бобур қони оқар — девон тартиб берган яхшигина аҳли қаламлардан эди. У асосан туркий, қисман форсий тилда ажойиб ғазаллар, маснавийлар, рубойлар битган. Ҳиндистоннинг Патна, Калькутта ва Рампур шаҳарларидаги нуфузли кутубхоналарда сақланаётган шоир қўлёзмалари асосида филология фанлари доктори, атоқли бобуршунос Саидбек Ҳасан 1993 ва 2004 йиллари кирилл ҳарфида, шунингдек, аслиятда — арабий имлода унинг девонини нашр эттирди.

Комрон Мирзодан бир жуфт ғазал:

*Ушбу тун кўнглумда ёру кўзум эрди масти хоб,
Ким етишти қойилим юз ноз ила айлаб итоб.*

*Ҳаста кўнглум музтарибдур зулфи тобиға тушуб,
Шаст аро тушкан балиғ янглиғки айлар изтироб.*

*Ҳоки раҳ бўлдум, гузар гар қилмаса, эрмас ажаб,
Мен гадойи бенаво, ул хусрави олийжаноб.*

*Кимки жонон чехрасида ишқ сиррин билмагай,
Не ажаб, андин деса «ё лйтани кунту туроб».*

*Комрон, жонон таманноси мени пир айлади,
Эй дариғо, онсиз ўтти аҳди айёми шабоб.*

* * *

*Лолаву гул равнақи ҳусну жамолингча йўқ,
Сарву санавбар тақи тоза ниҳолингча йўқ.*

*Гулшан аро гар ҳазор бўлса мену кунжи ғам,
Гулшану боғу баҳор манга хаёлингча йўқ.*

*Сарв қаддингча эмас, лола ҳаддингча эмас,
Сабза хаттингча эмас, вард жамолингча йўқ.*

*Эйки кўзум уйида мардумаки дийдасен,
Мардумаки дийда лек ҳиндуйи холингча йўқ.*

*Молу манол, эй кўнгул, ёр ғаму дардидур,
Икки жаҳон ҳосили молу манолингча йўқ.*

*Гулни баче Комрон кўрдию эй гул, сени,
Обию тоби анинг чехрайи олингча йўқ.*

Бобур Мирзодай жамики яхши фазилатлар эгаси бўлган улуғ инсон фарзанди, «мазмундорлиги ва ғоятда юксаклиги билан ажралиб турадиган» (С. Ҳасан) адабий мерос қолдирган шоирнинг шахсиятидаги саркашлик, яқинларига нисбатан ғанимлиқ ва бошқа феъллари одамни ҳайратга солади, лекин, начора, айримларда шахсият билан ижод уйғун келмай қолиши ҳам ҳаётда учраб турадиган ҳодиса...

Шоҳғариб Мирзо ва Фузунӣ

Темурийларнинг маърифатпарвар, таъби назми хўб вакилларидан яна бири, Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўгли, демакки, Бобур Мирзонинг яқин қариндоши Шоҳғариб Мирзодир. Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида «шўх таъблиғу мутасарриф зеҳнлику нозик тахайюллуқу, дақиқ тааллуқлуқ» дея таърифлаб, шоирнинг шўхчан ғазалиётидан бир матлаъни мисол келтиради:

*Қайси бир гулчеҳра ул гулбарги хандонимча бор?
Қайси бир шамшод қад сарви хиромонимча бор?*

Муҳаммад Фузулий нафаси сезилиб турган ғазал-нинг давоми қуйидагича:

*Қайси бир хуришдсиймони анга монанд этай?
Қайси маҳваш орази шамъи шабистонимча бор?*

*Қайси бир дамким кўзум ҳижронидин қон йиғламас?
Қайси бир сели бало бу чашми гирёнимча бор?*

*Қайси бир гул кўнглаки кўксум киби юз чок эрур?
Қайси булбул ноласи фарёду афғонимча бор?*

*Қайсидурким мен киби ул ғамзадин мажруҳ эмас?
Қайси кофир қон қилурда номусулмонимча бор?*

*Қайси бир андуҳ ўтиким ўртамас онсиз мени?
Қайси дўзах ўти, ёраб, сўзи ҳижронимча бор?*

*Ғар паришон назминга ислоҳдин зеб истасанг,
Эй Ғарибий, қайси бир шоҳи сухандонимча бор?*

Улуғ озарбайжон шоири, ўзбек халқи асарларини севиб ўқийдиган Фузулийнинг машҳур ғазалларидан бири ушбудир:

*Хонси¹ гулшан гулбуни сарви хиромонингча вор?
Хонси гулбун узра ғунча лаъли хандонингча вор.*

*Хонси гулзор ичра бир гул очилур ҳуснинг киби,
Хонси гул барги лаби-лаъли дурафшонингча вор?*

*Хонси боғинг вор бир наҳли, қадингтак борвар,
Хонси нахлинг ҳосили себи занахдонингча вор?*

*Хонси хуни сан киби жаллода ўлмишдур асир,
Хонси жаллодинг қиличи тиғи мужгонингча вор?*

*Хонси базм ўлмиш мунаввар бир қадингтак шамъдан,
Хонси шамъинг шуъласи рухсори тобонингча вор?*

¹ қайси.

*Хонси ерда бўлунур нисбат санга бир ганжи хусн,
Хонси ганжинг аждари зулфи паришонингча вор?*

*Хонси гулшан булбулин дерлар, Фузулий, сан киби,
Хонси булбулнинг суруди оху афғонингча вор?*

Шоҳғариб Мирзо билан Фузулий яқин замондош, бири Хуросон пойтахти, Навоий боис бадий ижод гуркираб-яшнаган Ҳиротда, иккинчиси ундан минглаб чақирим нарида, илму фазл маркази, сеҳрли эртақлар диёри Бағдодда яшаган. Лекин уларнинг ғазалларидаги мавзу, шакл ва услуб яқинлиги, мажозлар муштараклиги, ҳатто айрим иборалар, тасвирларнинг такрорланиши таажжубланарли. Хўш, бу қадар яқин ўхшашликнинг сабаби, илдизлари қайда? Ким кимдан илҳом олган? Бу ҳолни балки фузулийшунос Холид Расул маълумотлари ва мулоҳазалари билан изоҳлаш мумкин-дир. Маълумки, XV асрда ўзбек маданияти гуллаб-яшнаган, буюк ўзбек шоири Алишер Навоий бошчилик қилган адабий мактабнинг шуҳрати Яқин Шарққа ёйилган даврда озарбайжон шоирларининг бир гуруҳи Ҳирот шаҳрига кўчиб келган эди. Адабиётшунос олимнинг ёзишича, озарбайжон шоирлари ўз юртига қайтгач, Алишер Навоий ва бошқа туркигўй шоирлар аъналарини давом эттириб, бадий сўз санъатининг гўзал намуналарини яратдилар. Шубҳасизки, ана шу шоирлар Ҳиротлик ҳамқаламлари ижодидан намуналар олиб қайтишгани, у дурру жавоҳиротлар орасида Шоҳғариб Мирзонинг юқоридаги газали бўлганлиги, Фузулий унга назира боғлаганлиги эҳтимолга яқин, дейиш мумкин.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Султон Ҳусайн Мирзонинг фарзандларини тавсифлар экан, «Яна Шоҳғариб Мирзо эди... каломи марғуб эди. Фарибий тахаллус қилур эди. Туркию форсийда шеър айтур эди», дейди ва унинг бир байтини илова қилади:

*Дар гўзал дийдам парирўе шудам девонааш,
Чист номи у, кужо бошад, нодонам хонааш?*

Таржимаси:

*Йўлда кўрдим бир пари, бўлдим унинг девонаси,
Билмадим номи надур, қай ердадир кошонаси?*

Мазкур матлаъ шубҳасиз Ҳофиз Шерозийнинг:

*Қайси уйнинг шаъмидур у, қайси жойда хонаси?
Ўртади жонни, сўранг, кимнинг эрур жононаси? —*

деб бошланадиган дил ўртар ғазалини беихтиёр ёдга солади.

Хуллас, қонида ҳамиша шоирлик истеъдоди оқиб турган темурийлар сулоласига мансуб Шоҳғариб Мирзо ҳам ўз салафларининг илҳом ва ижод сарчашмаларидан баҳраманд бўлган, айтилиши вақтда ўзидан кейинги сўз дурлари ғаввосларини ўзига ром этган етук шоирларимиздан биридир.

Ғарибийнинг девони, агарчи адабиёт, илм аҳлига маълум эди ва лекин девон қўлёмаси Ўзбекистонда номавжуд эди. Бобур халқаро фонди илтимосига биноан фонднинг Олмония бўлими раҳбари доктор Ян Хонзел ва унинг ҳамкорлари 1999 йили Хамбург миллий кутубхонасидан шоирнинг қўлёзма девонини топиб, нусхасини келтириб беришди, фонднинг яна бир фидойиси, шоира ва бобуршунос олима Шафиқа Ёрқин қўлёзмани нашрга тайёрлади. Девон 2001 йили «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси томонидан нашрга тайёрловчининг катта илмий-таҳлилий сўзбошиси билан чоп этилди.

«Мен Ғарибий девонининг топилишини Ўзбекистон мустақиллиги даврида мумтоз адабиётимиз соҳасида эришилган муҳим ва қувончли бир ютуқ деб ҳисоблаб, — дейилади сўзбошида, — ушбу асарнинг топилиши ва илмий истифодага киритилишида Бобур номидаги халқаро жамғарманинг, айтилиши, жамғарма раиси Зокиржон Машрабовнинг хизмати жуда катта бўлганлиги учун уларга миннатдорчилик билдираман».

Бобур халқаро фонди ҳомийлигида яна «Бобурнома»нинг янги нашри, Бобур Мирзонинг ўзбек тилида чиққан китобларига кирмаган, янги топилган, туркий ва форсий тилларда ёзилган ғазаллар ва маснавийлар, рубоий ва қитъалар, тўртлик ва туюқлар, фардлар, муаммолар ва масмуъ шеърлардан иборат девони (Қобул нашрига такмила — қўшимча, нашрга тайёрловчи Шафиқа Ёрқин) ва бошқа китоблар чоп этилди.

Ҳа, темурий-бобурий ижодкорларнинг адабий ме-

росларини оммага етказиш борасида Бобур халқаро фонди ва унинг илмий экспедицияси томонидан бир қатор эътиборга молик амалий ишлар қилинди.

— Энди бутун диққатни Бобур Мирзонинг «Хатти Бобурий», «Муסיқа сирлари», «Ҳарб иши» асарлари қўлёзмаларини ҳамда «Бобурнома»нинг йўқолган қисмларини излаб топишга қаратиш керак, — дейди Зокиржон ака икки гапининг бирида. Зеро, Яқин Шарқ ва Арабистон ярим ороли мамлакатларига сафар қилишдан асосий мақсад ҳам юқоридаги асарлар, хусусан «Хатти Бобурий»да кўчирилиб, Маккаи мукаррамага юборилган Қуръони каримни мазкур давлатларнинг кутубхона ва музейларидан ахтаришдан иборат эди.

Шунингдек, экспедициянинг навбатдаги сафари дастури ва йўналишини белгилашда бобурийлар — Комрон Мирзо ва Аскарй Мирзоларнинг қабрларини излаш, мероси ҳақида маълумотлар тўплаш ҳам ҳисобга олинган эди. Раҳбар ҳам, биз ҳам, зора, лоақал Комрон Мирзонинг аниқ қабрини топсак, унинг ҳоли-ҳолатини билсак, зиёрат қилсак, деган умидда эдик.

Ана шу мақсадда Маккадаги «Жаннат-ул маъало» — «Олий жаннат» қабристонига бордик. Пастроқ девор билан қўрғонланган катта бир ҳудуддаги ушбу тарихий ва табаррук мазористонга, Жиддадаги каби, гарчи унда бир ёдгорлик ё иншоот бўлмаса-да, видео ва фотоаппарат билан қўймас эканлар, раҳбаримиз бошлиқлардан енгилгина рухсат олиб чиқди.

Қабристон бизнинг тасаввуримиздаги эмас, Жидда шаҳридаги Момо Ҳаво мазори сингари эди: бетондан икки-уч қарич баландликда узун-узун, аммо энсиз каттак-пол қилинган, поллар ичидаги майда тош-шағали кум текисланиб, ҳар жой-ҳар жойига калладан кичик-роқ, бўлакланган қиррали тоғ тошлари териб қўйилган; ҳар тўпда уч ёки тўрттадан тош бор эди. Ўртадаги йўлаклар тепаси шийпон тарзида шифер билан ёпилган.

Жой тоғ ёнбағрида бўлгани учун катаклар, умуман ҳудуд зина-зина шаклида тепага кўтарилиб борарди. Кўчани ёнлаб урилган девор томондаги қабр-супаларда сон-саноксиз ёввойи каптарлар гуриллаб учиб-қўниб юрарди.

Ҳадича онамиз қабри анча юқорида бўлиб, атрофи

баланд девор билан ўралган, олди тарафи майда кўз панжарали эшик-дераза билан тўсилган эди. Қўрғон ичидаги дастлаб кўзга ташланадиган катта бир бўшлиқда бўйи узун, эни уч метрлар чамасидаги тўртбурчак катта, унинг ўртасида бир қабр ҳажмида яна бир катта — пастак қўрғонча бор эди — ана шу текис пол Муҳаммад алайҳиссаломнинг тўнғич завжаи муҳтарамасининг абадий хобгоҳи экан. Қабр атрофидаги катта бир бўшлиқ қуйида кўрганларимиздан фарқли ўлароқ у қадар саришталанмаган, ҳар хил ҳажмдаги кесак, тошлар тартибсиз сочилиб ётар, майда, кўримсиз гиёҳлар ўсиб турарди.

Хуллас, кўзланган қабристонга қадамимиз етди, демаски, Халича онамиз марқади устларига тортилган тупроқли катакдан кейинроқдаги тўп тошлардан бири остида ва шу яқин атрофда улуғ ажлодимиз Бобур Мирзонинг фарзанди аржумандлари, бобурий шаҳзодалар Комрон Мирзо ва Аскарый Мирзонинг хоки туроби бор!..

Лекин Аскарый Мирзонинг вафоти борасида ҳам иштибоҳ туғдирадиган фикрлар мавжуд. Юқорида зикр этилган асар — «Темурийлар шажараси»да қуйидаги ахборотни ўқиймиз: «Ниҳоят, Аскарый Мирзо иродаи ҳаж қилиб, Каъбатулло зиёратига жўнайди. 1554 (?) йилда, Абул Фазлнинг («Акбарнома» асари муаллифи — Қ.К.) маълумотига кўра, 1558 йилда Аскарый Мирзо Шом (Сурия) билан Макка оралиғидаги водийда оламдан ўтади ва Макка шаҳридаги қабристонда акаси Комрон Мирзо қабрининг рўбарўсига дафн қилинади». Бундан чиқадики, Аскарый Мирзо, бошқа манбаларда айтилганидай, Комрон Мирзо билан эмас, балки акаси билан бир неча йил кейин, алоҳида Маккаи мукаррамага йўл олган. Унинг ҳам «Жаннат-ул маъло» қабристонига кўмилгани тўғрисидаги хабарга шунинг учун ҳам ишонил мумкинки, зикр этилган ҳудудларда бошқа мазористон бўлмаган, қолаверса, Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг аҳлиялари ётган эътиборли қабристонга дафн этилиш, шубҳасиз катта шараф ҳисобланган.

Биз қабристонда ётганларнинг ҳақларига тиловат қилиб, хусусан, Комрон Мирзо ва Аскарый Мирзо-

ларнинг гуноҳларидан ўтишини Аллоҳдан сўрадик ва ушбу табаррук зиёратгоҳларни видео ва фото тасвирга олдик.

ҚАЙТИШ МУАММОЛАРИ

5 февраль, пайшанба

Режаларимизга биноан Маккаи мукаррама музейларида, илмий даргоҳларда, кутубхоналарда бўлдик, илмфан кишилари, зиёлилар, уламолар ва бошқалар билан учрашдик, суҳбатлар ўтказдик, лекин биз қидирган қўлёзма ва китоблардан дарак чиқмади. Демак, асосий умид яна Эрон заминдан... Шундай қилиб, экспедициямизнинг Саудия Арабистони шаҳарлари бўйлаб сафари ниҳоясига етди. (Мадинаи Мунаввара ва Маккаи Мукаррамада ўтган кунлар, ҳаж ибодатлари баёни «Кўнгиш кечинмалари» (Ҳаж сафарномаси) китобида муфассалроқ берилган.)

Биз Маккаи мукаррама билан хайрлашиб, йўлга чиқар эканмиз, Зокиржон аканинг фикри-ёди Ироқ мамлакатига сафар қилиш ташвиши ва режалари билан банд эди. Гап шундаки, Ироқнинг нотинчлиги боис, Саудиядан у юртга ўтишга ижозат олиш масаласи қийин ва мураккаб бўлди, боз устига, Ироққа визамиз ҳам йўқ эди. Сабаби унга қайси давлат орқали ўтиш борасида Тошкентда ҳам бир тўхтама келиш имкони бўлмаган, раҳбар сафаримиз мобайнида, вазиятга қараб иш кўришга қарор қилган эди.

Мадинаи мунавварадан тўғри Жиддаи муборакга кетишимизнинг боиси ҳам Ўзбекистоннинг бу шаҳардаги консули Абдурафиқ Абдувалиевич билан учрашиб, Ироққа ўтиш борасида маслаҳатлашиш, йўл-йўриқ сўраш эди. Лекин консулимиз ҳам узил-кесил маслаҳат беролмади. Тўғриси, у Ироқдаги вазият қалтислигини айтиб, Зокиржон акани ниятидан қайтаришга ҳаракат қилди. Албатта, консул ватанимизнинг расмий вакили сифатида экспедициямиз сафарининг беҳатар яқунланишини, бизнинг юртга соғ-саломат қайтиб боришимизни хоҳларди. Аммо раҳбаримизнинг аҳди қатъий эди, у қандай қилиб бўлса ҳам Бағдодга бориш, у ерда

улуғ аждодимиз Мусо Хоразмий қабрини излаб топиш, унинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти бўйича янги маълумотлар тўплаш ҳақида қайғурарди. Шунинг учун Маккаи мукаррамадалик пайтимизда ҳам бир неча марта ироқлик ҳожилар қўнимгоҳига бориб, улардан мамлакатларидаги, хусусан, чегаралардаги аҳвол тўғрисида сўраб-суриштирди. Арабистонга Ироқ орқали келган бошқа зиёратчиларни топиб, улар билан ҳам суҳбатлашди. Аммо ҳеч ким гоҳ авж олиб, гоҳ пасаяётган жанг оловлари ичида қолган юртдаги шарт-шароитга тайинли ва қониқарли баҳо бера олмас, фақат вазият ҳарқалай таҳликали эканлигини айтишарди.

Экспедициямиз раҳбари масалани бизнинг ҳукми-мизга ҳам ташлаб, ҳар биримизнинг фикримиз, хоҳишимизни сўради. Албатта, ҳаммамиз ҳам иккиланардик: бир ёқдан тинч-омон қайтишни ўйласак, иккинчи томондан, шахсан мен орзуимдаги шаҳарлардан бири бўлмиш Бағдодни, буюк ватандошимиз Хоразмий фаолият олиб борган ва ҳали-ҳамон мавжуд «Байтул ҳикма»ни (мен уни Фанлар Академияси сифатида тасаввур қилардим) кўришдан ҳам умид узгим келмасди. Камина Зокиржон аканинг қатъиятига ишонар ва унинг вазиятдан чиқишдаги уддабуронлиги, шаҳди-жасорати билан ҳар қандай хавф-хатар ва ғов-тўсиқни енгиш мумкин, деб ўйлардим. Қисқаси, мен Ироққа бориш тарафдори эдим, бошқа шериклар ҳам бошлиқ азми-ихтиёрига зид фикр билдирмади. Шу боис, Зокиржон ака опаларни ўзбекистонлик ҳожилар билан самолётда жўнатиб юборди-да, Худо хоҳласа, Ироққа ўтамиз, деди.

Лекин олдимизда яна бир муҳим муаммо кўндаланг турарди. Саудия билан Ироқ ўртасида бир неча чегара-божхона бўлиб, биз қайсиниси маъқуллигини, қай биридан ўтишимиз мумкинлигини билмасдик. Бундай пайтларда ҳам сардоримизнинг таваккалчилигига суянардик.

Жиддага жўнадик. Зокиржон аканинг нияти консулимиз Абдурафиқ Абдувалиевичга учраб, у билан яна бир бора кенгашмоқ эди. Консул бу гал ҳам раҳбарни фикридан қайтаришга ҳаракат қилиб кўрди, аммо унинг ўз қарорида устуворлигини билиб, бизга оқ йўл ти-

лашдан бошқа чора қолмаганини тан олди. Шу билан бирга у қайси йўл билан юришни ҳам ўзимизнинг ихтиёримизга ҳавола қилди.

САРСОН-САРГАРДОНЛИҚДА ИККИ КУН

6 февраль, жума

Барвақт, энг кенг, энг чиройли Мадина кўчасидан йўлга тушдик.

Жиддаи муборак шаҳрида ҳам асосан, хурмо ва ним дарахти кўп эди. Хурмони тарашлаб, бутаб, ҳар кўйга, ҳар хил шаклга солишаркан. Шунингдек, деворгулнинг ҳаммиша яшил тури ҳам урф эди.

Ним — унча баланд бўлмаган, жийдасимон тарвақайлаб ўсадиган, япроқлари ўрис дарахт баргига ўхшаш, ундан сал калтароқ дарахт. Аслида бу манзарали, эркак ўсимликнинг ҳам жийда тусли — оч яшил меваси бор-у, лекин ейилмайди, қаттиқ.

Мадинаи мунавварага яқинлашяпмиз. Икки ёндаги калладай, ундан йирикроқ ё кичикроқ, уюлиб турган тошлар, асли геология-минерология фанлари номзоди бўлган Зокиржон аканинг айтишича, бир вақтлар яхлит бўлган.

— Бориб-бориб улар қум бўлиб кетади, — дейди у. — Анови катта дўнгалак тошлар ҳам шунақа бўлиниб, майдалашиб бораверади. Шамол уваланган қум-тупроқларни учираверади, охири тоғлар ўрнида сахро вужудга келади.

Дарҳақиқат, кўп тоғлар тепаси, ён бағирлари ушалиб, йирикроқ шағалга айлана бошлаган эди — муштдай, ёнғоқдай, данақдай тошчаларга...

Уқаланган тошлоқ ерлар шудгордаги увишган кесакларни эслатарди.

Зайнобиддин ака сергак, кўнгли суҳбат тилайди. Зокиржон акани уйқу элитади ёки ўз-ўзи билан гаплашаётгандай туюлади. Илҳомжон рулда сўз қотмайди, бунга унда хоҳиш ҳам, изн ҳам йўқ. Муҳаммад Содиқ мутолаа билан банд, мен ёзаман, кўзларим дам у бетда, дам бу бетда...

— Лоақал автобус ўриндиқлари ёки эшиклари би-

лан гаплашай десам, булар ҳам миқ этмайди, — дейди Зайнобиддин ака.

Мадина чегарасидаги «қадрдон» маҳкама — қуруқлик орқали келадиган ҳожиларни рўйхатга олиш масканига кириб-чиқиш ҳужжатлари расмилаштирилди, сўнг Мадинаи мунаввара билан ҳам хайр-хўшлашдик.

Ҳайбарда тўхтаб, Фулом Ҳазрат ошхонасида палов-хўрлик қилдик. У бизни бир неча кун қолишга астойдил қистади. Ажойиб инсон, фақат ўн йилдан бери юртига — ота-оналари ҳузурига бормагани менга унча манзур бўлмади. Кетсам, ошхонадаги ишлар чатоқ бўлади, дейди.

Шу кун 850 километр юрилганда Илҳомжон рулни раҳбарнинг ижозати билан Муҳаммад Содиққа топширди. Дўстимиз Аллоҳ ато этган истеъдодининг яна бир қиррасини намоён қила бошлади. У жуда текис, фақат тезроқ ҳайдар, рулга ёпишиб, ярашиб ўтирарди.

Холид Аммор чегара пунктига 300 километр қолганда Ар-ар чегара маскани томонга қайрилдик — мазкур манзилга 509 километр эди. Шу ерда ҳам бир оз иккиландик, қайси чегара нуқтасига боришни муҳокама қилдик. Маккаи мукаррамада раҳбар сўраб-суриш-тирган одамларнинг аксарияти Ар-ардан ўтиб келишганини эслаб, шу ёққа юришни маъқул топдик.

Охири-чеккасини кўз илғамас бийдай саҳрони кесиб бораётган йўлга суқингиз киради — ўртада ёнмаён бир жуфтдан ва икки четда энлик оқ полоса; ўртага оқ ёруғ қайтаргичлар ўрнатилган, қирғоқдаги ёруғ қайтаргичлар эса оч қизил товланарди — улар гўё кўчанинг безагига ўхшарди. Албатта, бой мамлакатнинг йўллари шундай бўлиши ҳам керак-да.

Ой шундоқ тепамизда.

«Етти оғайни» юлдузини тўртталиқ тарафидан қувиб боряпмиз.

Муҳаммад Содиқни ҳам уйқу элита бошлагач, мен штурманликка тайинландим; ўзаро суҳбатга машғул бўлдик.

Узундан-узоқ йўлда одамзот яшайдиган шаҳру қишлоқдан ном-нишон учрамас, тунаб қолиш ваҳимали, шунинг учун кеч бўлишига қарамай, бирон қасабага етиб олишга интилардик. Саудиянинг ўзидан Ироққа

ўтишга уриниб кўрмоқ учун мана шу узун ва кимсасиз йўл танланган эди.

Муҳаммад Содиқ муҳтарама онаси тўғрисида маҳзун бир ҳодисани гапириб берди. 1997 йили экспедициянинг навбатдаги сафаридан қайтишгаётганда (Туркменистон ҳудудида) машъум воқеа юз берган — бир тўда уларга ҳужум қилган паллада онаизор Андижонда жойнамоз устида ўтирган ва миясига қон қуюлиб, инсулт бўлган экан... Шуларни айтар экан, у маъюс тортди ва уйқуси ёзилиб кетди.

Соат тунғи иккиларда бир ёнилғи қуйиш шоҳобчаси учради. Ҳаво ҳарорати анча пасайган эди, ҳамма қалинроқ пайпоқ ва бошқа кийимларини ахтариб қолди.

Рулга Илҳомжон ўтирди. Яна олға!..

Соат бешдан ошганда, тонг ёришай деганда Сакака шаҳрига етдик. Қидириб, «Марид» кўноқхонасини топгунимизча яна ярим соат ўтди. 1 хонада тўрт кишининг уч-тўрт соат мизғиб кетиши учун (Илҳомжон машинада қолди) 200 реал олишди — инсофи камлар...

Хона совуқ, сув яхдай эди.

7 февраль, шанба

Кеча 1300 километр масофа босилган, Ар-арга яна 150 километр қолган эди.

Йўлга чиқиб, турклар ресторанида нонушта қилдик. Шу жойда, кўча ўртасидаги бетон тўсиқли пуштада гуллар очилиб турарди. Бир гул — туки, танаси чиннигулга ўхшайди — гулбаргининг таги оч сариқ, уч томони оқ ромашкасифат. Иккинчи бир гулнинг танаси ёнбошлаб ўсган, новдаси момоқаймоқники монанд, гули бошқача: узун, ромби шаклида, учи учлик, тўқ сариқ гулбаргларининг ўртаси оч сиёҳранг.

Шу шаҳарда эвкалифтсимон — танаси сутранг, новдалари мажнунтолни эслатувчи, барги йирикроқ ва узунроқ бир хил дарахтни ҳам кўрдик.

Рестораннинг рўпараси, кўчанинг у бети — девор орти хурмозор эди.

Хурмонинг айрим тури ажабтовур бир шаклга солинаркан: дастлаб чиққан бир тўп шох-баргдан кейин ўсгани кесиб туриларкан — то шох-барг ўсиб чиқиши тўхтагунча, кесилган шох-барглар тўрт-беш энлик ўсиб,

қуриб қоларкан-да, порсилдоқ-порсилдоқ қиёфа касб этаркан. Маълум ёшга боргач, ўсиб-унишлар барҳам топганда кесилган шох-барглар энг тагидан ажрала бошлар, батамом кўчиб тушгач ё кўчириб олингач, остидан яна бутунлай бошқа — узоқроқдан қаралса, эски чипта қоп ўраб қўйилгандай кўринадиган тана ҳосил бўларкан.

Ар-ар шаҳрига киравериш сердарахтгина, бинолар лойиҳаси янада ўзгачароқ эди. Янги қурилган ва қурилаётган мавзелар жуда катта ҳудудда ва ҳаддан зиёд кўп эди.

Эски Ар-ардан янги Ар-арга қараб боряпмиз. Икки ён текислик, майда тошли ва қумлоқли ерлар. Капасимон, мато билан тўсилган қўналғалар кўп — қочоқлар бўлса керак. Қўналғалар атрофида туялар, эчкилар юрибди.

Ар-ар чегара пунктида бизга Ироқ хатарли, у ёққа ўтиш мушкул дейишди.

— Кундузлари, эҳтиёт бўлиб юрамиз, — деди Зокиржон ака.

Чегарачиларнинг бир нечаси ўзаро кенгашиб, ўтказиб юборишди. Бироқ хурсандчилигимиз узоққа етмади, божхонадагилар қўйишмади.

— Биринчидан, қайси давлат орқали кирган бўлсаларинг, ўша мамлакатга чиқиб кетишларинг лозим. Иккинчидан, ҳозир Ироқда ҳукумат йўқ, хатарли, биз қўйсак-да, америкаликлар қайтариб юборишади, — деб туриб олишди. Илтимосу илтижоларга пинакларини ҳам бузиб қўйишмади. Ноилож орқага қайтдик. Чегарадан берироқдаги бир масжидда пешин ўқиб олмоқчи эдик, бунга ҳам ижозат беришмади.

Янги Ар-ар билан эски Ар-ар оралиғи 60 километр эди.

Энди Ҳадисага кетяпмиз. Эсизгина кечаги юришлар...

Туроиф шаҳрида тунадик. Меҳмонхона совуқ эди. Иситувчи кондиционер бор экан, хона ҳавосини қуришиб, усиз ҳам қирилиб ётган томоқларни баттар қақшати. Айримларимиз, жумладан, мен ҳам Маккаи мукаррамадаги селда шамоллагандан бери йўталар, ҳамон салга терлаб, салга совқотардим.

8 февраль, якшанба

Яна бепоён, саҳросифат ҳудудлар. Қочоқларнинг чайлалари ёнидан, йўл ва шаҳарчалар қурилаётган жойлардан ўтамиз. Кимсасиз, тақир, тошлоқ ерларда трактор, бульдозерлар шиддат билан ишларди.

Бир жойда чой ичдик. Ходимлари бангладешликлар экан. Кеча эрталаб турклар, кечқурун покистонликлар хизмат қилаётган ошхоналарда бўлган эдик. Ҳаж мавсуми баҳонасида дунёнинг ҳамма бурчагидан ҳар хил хизмату савдо билан шуғулланувчилар Арабистоннинг бор шаҳру пучмоқларига оқиб келаверишади шекилли... Одамзот тирикчилик кўйида гадой топмас ерларни ҳам излаб борар экан-да. Хитой товарлари эса ҳаммаёқни эгаллаб бўлибди. Ҳатто мана шу олис, қароқ саҳролар кўйнидаги дўконларда фарам-фарам бўлиб ётган турли-туман ялтироқ тасбеҳлар ҳам Хитой фирмаларига мансуб эди...

Ва ниҳоят, Ўрдун (Иордания) замини кўринди.

Шундай қилиб, икки кунлик сарсон-саргардонликдан сўнг, айланиб-айланиб, Саудиянинг Ҳадиса чегара пунктига етиб келдик. Ишимизни Худо ўнглаб, ўн беш-йигирма дақиқа ичида бу ҳудуддан чиқиб, Иордания сарҳади-назорат масканига ўтганимизда соат маҳаллий вақт билан 11 эди. Суғурта пули тўлаш (70 доллар — 48 динор) ва бошқа расмий маросимларга бир соат кетди. Шундан кейин, постдан чиқиб, эркин нафас олдик, кайфиятлар энгил тортди, магнитофондан қўшиқ эшитишга ҳам ижозат бўлди.

Иордания дашту биёбонлари бошқачароқ эди: текис ер бети майда қора тош — худди асфальт ичидаги йирик тошчалар каби. Кейин сийрак янтоқ, юлғун ва бошқа чўл ўсимликлари пайдо бўлди. Йўл бўйларидаги юлғунлар дарахт каби катта, ғовлаган эди.

Ироқ чегарасига 270 километр бор эди.

Чўл ўсимликлари, йўл бўйидаги дарахтлар ҳам қалинлаша борар, юлғунлар ичида кўлмаклар кўринарди.

Йўлдаги дастлабки шаҳар Азрақ эди. Дўкон-уйларнинг деворларидаги безак — махсус қадаб чиқилган қизгиш тошлар эътиборимизни жалб этди.

Бу олдинги сафаргидан тамом бошқа йўл эди — биз

Бағдодга ўтиш мақсадида гардкам қилиб, шу томонга юрган эдик. Зиёлисифат маҳаллий кишилардан, ҳайдовчилардан чегарадан Ироққа қўяверадими, деб суриштирдик. Бирови Аммон (Ўрдун пойтахти)дан рухсат олиб келиш керак, деса, бошқаси шундай ўтаверасизлар, дейди. Чегарага ҳали яна 230 километр масофа бор эди. Раҳбар, одатдагидай масалани умумжамоа муҳокамасига қўйди. Илҳомжон эътироз билдирди — икки кунлик оврагарчилик ва йўқотишларни эслатди ва у бир ҳисобда ҳақ эди. Лекин Бағдодни кўрмасак, унутилмас армон бўлиб қолиши, чунки бунақа шароит, имконият (ҳозирча умид, илинждан иборат, албатта) қайтиб келмаслиги мумкин. (Экспедициянинг аввалги сафарларида ҳам Ироққа виза олишнинг иложи бўлмаган эди). Албатта, ҳар бир юракда озроқ таҳлика, саросима ҳам бор эди. Ҳар нечук, кечагина даҳшатли уруш бўлган, бугун ҳам пана-панада жанг давом этаётган мамлакат... Аммо ҳеч ким дилидаги пинҳоний хавотир-ҳадикни зоҳир этгиси келмасди чоғи. Камина ҳам... Бироқ Афғонистонга ҳам бориб келдик-ку. Бизнинг ниятимиз, ишларимиз хайрли-ку, сиёсатчи ё бошқа эмасмиз-ку, Аллоҳнинг ўзи асрайди, деб ўйлайман ичимда. Зокиржон аканинг бирдан-бир мўлжали эса ҳушёр бўлиб, таваккал қилиб кўриш эди. Хуллас, раҳбарнинг шиддатию бошқаларнинг ҳайбаракалласи билан жўнадик.

Атайлаб чақилган каби шиғил тошлоқ-шудгорлар оралаб боряпмиз. Тошларнинг ранги қора, қорамтир, оқиш, ости сариқ қум.

— Чиндан ҳам, махсус машинада майдаланган бўлиши мумкин, устига тупроқ тўкиб, сув келтириб, экин экишса керак, — дейди Зокиржон ака.

Жуда катта, бепоён ҳудуд шундай эди. Наҳотки шунча майдондаги тош майдалаб чиқилган бўлса? Шунақа техника бормикин?

— Ўзи тошлар куйиб уқалана бошлаган, — деб тушунтиради у киши.

Дарҳақиқат, тошлар сурилиб, ер имкон бориचा текислангани сезилиб турарди.

Сафова шаҳарчасида тушлик қилдик. Ошпазлар мисрлик экан, оши яхши эди, нўхат шўрваси ҳам. Майда тўғраб қовурилган жигар ва атрофига лаппак-

ланган помидор терилган, устига кўк сепилган таоми, алоҳида помидор ва кўк салатлари ҳам бизга маъқул келди.

Ошхонада икки-учта ироқлик бор экан, ҳозир бизда ҳукумат йўқ, ҳамма ўзи билан ўзи, бемалол ўтасизлар, деб таскин беришди.

Иорданиядан чиқиш сарҳадига кечки пайт етиб келдик. Дарҳақиқат, кўп мушкуллик туғилмади. Афтидан, Ўрдун чегарачилари учун бизнинг қаёққа боришимизнинг аҳамияти йўқ, фақат, уларнинг ватанидан тезроқ чиқиб кетсак бўлди эди.

Бетараф ҳудуднинг ўнг томонига тепаси ясси, зангори чодирлар тикилган — улар қочоқлар макони эди.

ИРОҚ

Туркия, Сурия, Иордания, Эрон, Саудия Арабистони ва Қувейт билан чегарадош. Жануби-шарқ тарафини Форс қўлтиғи ўраб туради.

Ироқ ҳудудининг кўп қисми Юқори ва Қуйи Месопотамия текисликларидан иборат. Шимоли ва шимоли-шарқидан Арманистон ва Эрон тоғликлари, жануб ва ғарб томонларидан Арабистон ясси тоғлигининг бир қисми, Дажла ва Фурот дарёлари ўтган.

Асосий ер ости бойликлари — нефть ва газ.

Иқлими: ёзи иссиқ ва қуруқ, қиши илиқ ва серёмғир. Ёз чилласида баъзан ҳарорат 50 градусгача кўтарилади.

Аҳолиси, асосан, араблар ва курдлар, шунингдек, туркманлар, ансорлар ҳам бор.

Расмий тили — араб ва курд тиллари. Халқнинг 95 фоизи мусулмон.

Йирик шаҳарлари: Бағдод, Басра, Мусул, Карпук, Нажаф...

Энг қадимий маданий марказлардан бири бўлган Ироқда милoddан аввалги 7-минг йилликдаёқ халқ деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланган. 3-минг йилликда мамлакат ҳудудида шаҳарлар қурилган, қулдорлик давлатлари, 2-минг йилликда Бобил подшолиги вужудга келган. Милoddан аввал Ироқ ўрамида ахоманийлар, салавкийлар

ва Парфия (китобларда «Парфия» ёзилади, лекин кейинги пайтларда матбуотда бу сўз туркий «Парпи» билан ўзакдош, шунинг учун ўртадаги «ф» ўрнига «п» ёзилиши лозим, деган фикрлар кўзга чалиниб қолди) давлатлари, эрамизнинг III—VII асрларида сосонийлар ҳукмронлик қилди. VII асрда Месопотамияни араблар эгаллагач, Ироқ уммавийлар халифалигига қўшиб олинади. Кейинчалик аббосийлар, салжуқийлар ихтиёрида бўлди, XII асрнинг иккинчи ярмида мўғуллар хонавайрон қилди. Сўнг Амир Темури ўз давлати таркибига киритади. Турклар, сафавийлар ва яна Усмонли турклар империяси эгаллайди. Биринчи жаҳон урушидан кейин инглизлар босиб олади.

XХ асрда ҳам мамлакатда кўп алғов-далғовлар юз берди. 1920 йиллардан мустанлакачиларга қарши халқ озодлик ҳаракатлари, қўзғалонлар авж олади.

1958 йили қиролик режими афдарилиб, Ироқ республика деб эълон қилинади. Ўн йилдан сўнг яна давлат тўнтариши содир этилади, 1979 йили ҳукумат тепасига Саддам Ҳусайн келади...

Ироқ маданияти ҳам жуда қадимий бўлиб, Бобил, Осурия (эрамиздан аввалги ХХ—VII асрлар), эллинизм (милоддан олдинги 330—30 йиллар) даври маданий ёдгорликлари сақланган, деб ёзилади китобларда.

Ўрта асрлардаги бой араб адабиёти халифалик пойтахти, умумий араб фани ва маданияти маркази Бағдодда раванқ топган. XIX асрларда янги шеърят, йигирманчи асрнинг ўттизинчи йилларидан замонавий романчилик ривожланади...

Хуллас, Ироқ, унинг пойтахти Бағдод азалдан илму фазл ўчоғи, шоиру адибларга илҳом ва руҳ берган адабий муҳит сарчашмаси бўлиб келган ва назаримда ҳозир ҳам шундай эди.

Биз ана шу юртга интилардик...

Ироқ божхонасига ўтганимизда қоронғи тушди. Бир неча гуруҳ суриштирди, текширди-ю, ҳарқалай эътироз билдиришмади.

Рутба шаҳригача 134 километр.

Бағдодгача 551 километр эди.

Шу атрофда тунамоқчи эдиг-у, нима бўлсаям ичкарироққа кириб олайлик, деб жўнаб юбордик.

Йўлда қаторлашиб кетаётган юк машиналари кўп, биз уларни бир-бир қувиб борардик. Рўпарадан келаётган автомобиллар ҳам сероб, юлдуз каби милтиллаб кўринган чироқлар катталашиб-катталашиб, ёнимиздан лазердай лип этиб ўтиб кетади. Бир пайт машиналар орасидан тандир оғзидай чўғ кўринди. Нима экан, деб ҳайрон бўлдим. Бир оз юрганимиздан кейин аён бўлди: шом еган ой экан. У шундоқ ер бетида тургандай ва жуда катта эди. Моҳи мунавварни ҳеч қачон бунчалик пастда, бунчалик улкан шаклда, бунчалик яқиндан кўрмаган эдим. Назаримда унга етиш мумкиндай туюларди.

Қамари зебо секин-аста кўтарила бошлади. Баландлаган сари кичрайиб ва гўё биздан узоқлашиб, ранги эса қизилдан олтин тусга айланиб борарди.

Биз энди юк машиналари билан кетма-кет юришга, улардан ажралиб қолмасликка ҳаракат қилардик.

Йўл жуда яхши-ю, ўннга, чапга бурилишлари кўп эди. Кўчанинг қайрилишлари ҳисобига ой бекинмачоқ ўйнагандай гоҳ тўғрида, гоҳ йўлдан сал ўнгроқ ё чапроқда пайдо бўларди.

Бир пайт қарасак, ҳамма уловдан ўзиб кетибмиз. Яна бирдан олдимизда енгил автомобиль кўринди, у бир хил тезликда борарди.

Довонсифат жойлар, ён тарафлар паст-баланд тепаликлардан, жарликлардан иборат эди.

— Анави машина қаёқдан пайдо бўлиб қолди? Бизни қувиб ўтдими ё биз унга етиб олдикми? — деб гап ташлади Зокиржон ака.

— Биз етиб олдик, — деди Илҳомжон.

Изма-из анча юрдик. Илҳомжон жадаллаб, ёнлаб ўтиб кетмоқчи бўлувди, енгил машина ҳам тезлади. Илҳомжон газни пасайтириб, жойига қайтди.

Зокиржон ака штурман ўрнига ўтиб ўтирди. Раҳбар фавқулодда қарор қабул қилиш эҳтимоли туғилган пайтларда шундай қиларди. У олдиндаги автомобилдан кўз узмай борарди. Ҳаммамизнинг ҳам ичимизга гулғула тушган эди.

Ким экан улар, қароқчилар эмасмикин, деган хаёлга борамиз.

Илҳомжон секинлаб, орқада қола бошлади, шубҳали машина узоқлашиб кетди.

Бир жойга етиб борсак, юк автомобиллари қатор турибди, биттаси катта ариқ лабига ёнбошлаб қолган экан.

Шу ерда сўраб билдикки, Рутбадан ўтиб кетибмиз. Ўн-ўн икки километрча орқага қайтдик. Катта йўлдан ичкарироқдаги бу шаҳар, балки қасаба дейиш тўғрироқдир, қандайдир эски ва бефайзроқ кўринди. Кираверишдаги хароб қўноқхона маъкул бўлмай, бир айланиб чиқдик, лекин ундан аълоси йўқ эди.

Ҳамма шамоллаган, хусусан, раҳбар иккимизга йўтал кўп азоб бермоқда эди. Аспирин тугаган, йўтал дори кор қилмаяпти. Ўзимизда ҳам айб бор — сут чой ичиб, орқасидан нафс кўйига кириб, ҳар хил совуқ салат, қалампир, шакарли чойларни аралаштириб юборяпмиз.

Ҳаво ҳартугул сал илиқроқ эди.

9 февраль, душанба

Барвақт туриб жўнадик. Кечаги йўлдан эмас, шаҳар ичидан юриб, дашту биёбон оралаб кетган сўқмоқсифат кўчага тушиб олдик.

Ним ёруғ. Ит ўрмаламайди. Ваҳимали сукунат.

Биз ўзимизни қаҳрамонлардай ҳис этардик. Бизнингча, шунча уруш, алғов-далғовдан кейин Ироққа хориждан биринчи бўлиб, Бобур халқаро экспедицияси қадам қўйган эди.

Соат Тошкент вақти билан олтидан йигирма дақиқалар ўтганда рўпарамиздан, йўлдан сал ўнгроқдан кечқурунги ой каби шундоқ ер бетида қуёшнинг бир чети кўриниб, аста-секин тўлишиб, кўтарила борди.

Иттифоқо бир одам учради. Ундан тўғри кетяпмизми, деб сўрадик. У ҳозир бунақа овлоқ ерларда юриш хавфли, катта кўчага чиқиб олинглар, деб йўл кўрса-тиб қўйди.

Катта кўча чапда, анча нарида экан, ўнқир-чўнқирлардан силтаниб бордик. Хароб бир жойда автобусга солярка қуйдик. 1 литри 110, 60 литри — 7500 динор бўлди.

Рутба шаҳарчаси ва мана бу техник хизмат масканларининг ивирсиқлиги, бесаранжомлиги (албатта, бу ҳолат уруш оқибати бўлса керак) Ироқ тўғрисидаги тасаввуримни анча хиралаштирди, аммо йўл кенг ва равон эди.

Муҳаммад Содиқнинг негадир кайфияти соз эди, у магнитофондаги ашула оҳангига тақлидан машина рулини черта бошлади.

— Акамизнинг чертилмаган жойлари ҳам чертилиб кетди, — деб лутф қилди Зайнобиддин ака. У кишининг ўзлари ҳам баъзан ашулага жўр бўлиб, оҳиста хиргойи қилардилар.

— Жуда хилват йўлдан юрган эканмиз-да. Ўзим ҳам тинмай сураи фотиҳани ўқиб келдим, — деди Муҳаммад Содиқ димоғи чоғлиги боисини изоҳлагандай.

Бағдодга 120 километр етмай, бир жойда тўхтадик. Йўлнинг чап томонидаги кенг майдонга ўтиб, ошхонага кирмоқчи бўлиб турувдик, бирдан ёнимизга бронемашина ва усти очиқ, танксифат улов келиб тўхтади-да, Америка аскарлари тапир-тупир қилиб туша бошладилар. Бариди қўл пулемёти, автомат бор эди. Машина устида қолганлар қувурлари атрофга қаратилган пулемётларни жанговар ҳолатда тутиб ўтиришарди. Биз ҳаммамиз таҳликага тушганимизни сездирмай, гўё хайрон бўлиб серрайиб қолдик.

Аскарларнинг бир нечаси дўкон ва сабзавот расталаридан озиқ-овқат ола бошлади, саккиз-ўнтаси эса атрофга ёйилиб, бармоқлари тепкида, шерикларини муҳофаза қилиб туришарди. Аввал майда-чуйда олган аскарлар, кейин «ҳимоячилар» апил-тапил машинага чиқишди-да, жўнаб кетишди.

Улар, назаримда бизнинг хорижий эканлигимизни пайқашмади (уларнинг ўзлари ҳам ҳадиқда эдилар), акс ҳолда кимсизлар, нима қилиб юрибсизлар, деб суриштириб қолишлари ҳам мумкин эди. Аллоҳ ҳар доим ишимизни ўнгласин, илло, экспедициямизнинг нияти хайрли, эзгудир.

Ошхона файзсиз эди (уруш кетаётган ерда файз нима қилсин!) Бу жойда ҳам мўъжаз шиша стаканда бўтана қора чой бериб таъбимизни баттар тирриқ қилишди. «Ҳе, кўк чойнинг қадрига етмаганлар, чой

ичиб ҳузурланишни билмайдиганлар», деб ўзимизча гудрандик. Одамзот қизиқ-да, шўрликлар хавфсираб, азбаройи тирикчилик деб, юракларини ҳовучлаб иш-лашяптию, биз хушбўй, ранги тиниқ, танга чой роҳатини таъма қиламиз-а... Эчкига жон қайгу, қассобга — ёғ... деганлари шу-да.

Нонлари ҳам юпқа — куёш бемалол кўринадиган, биз анча ўрганиб ҳам қолган чалпақлардан эди. Энг қизиғи, унда таъм йўқ. Нон борасида ҳам ўзбекка тенг келадиган халқ оламда йўқлигига тагин бир бора ишонч ҳосил қилдик.

Беш-олти юз метрда бир дарё — каттароқ анҳор келди — сувининг ёқути осий каби ложувардлигига бир, шундоқ чўлсимон минтақада оқин оби ҳаёт борлигига яна бир қарра ҳайратландик.

Шу ердан экин майдонлари, экинзорлар бошланди, дарахт кўпая борди.

Кўп юрмай, тагин дашту биёбонга кириб кетдик.

Бағдодга олтмиш-етмиш чақиримлар қолганда чанг-тупроқли кўчага тушиб қолдик. Кейин билсак, бу Бағдоднинг эски йўли экан. Атрофдаги аҳоли манзиллари ва қишлоқлар кўримсиз, тартибсиз, тўзғин-сочқин, одамларнинг кийимлари ҳам гарибона эди. Ҳамма нарса аралаш-қуралашга ўхшарди. Ҳатто бўйдор, қалин пальмазорлар ҳам бу жойларга тароват бағишламас, симёғочдай сўппайиб кўринарди.

Катта-кичик, огир-енгил машиналарнинг ҳам эскиси кўп.

Бир атрофи очиқ, тимлар остидаги бозор ёнидан ўтдик. Нарса — помидор, бодринг, меваю сабзавот, резавор бисёр, аммо бозор ниҳоятда айқаш-уйқаш, бесаранжом, тўполон.

Бомбадан вайрон бўлган мавзелардан сўнг яна асосий йўлга чиқиб қолдик. Манзара ўзгарди. Катта кўча, кўприк ости-усти йўллари, икки ёндаги уй-жой бинолари, йирик иншоотлар, батартиб экилган хурмолардан ҳудуднинг нуфузли бир шаҳарга мансублиги билиниб турарди. Фақат, иморатлар паст-паст — асосан икки қаватли эди.

Керакли жойни топиб боришга кўзимиз етмай, шаҳар четидан такси ёлладик-да, унинг орқасидан юрдик.

Шаҳар тўгараксимон бўлиб, узоқ ўтмишда тўртта дарвозаси бўлган. Биз тахминан Басра қопқаси томондан кириб боряпмиз. (Албатта, тарихий дарвозалардан ном-нишон қолмаган.) Юқорида айтганимдай, сиру синоатларга бой, илму урфонга бешик бўлган бу шаҳар тўғрисидаги тушунчам бутунлай бўлакча эди. Бағдодни китоблардан ўқиб, донишгоҳлар, мозийгоҳлар, кутубхоналар, қироатхоналар, хушманзара боғ-роғлар шаҳри, деб билардим...

Бағдод зиёратини «Байт-ул ҳикма»дан бошламоқни кўзлаган эдик.

БАЙТ-УЛ ҲИКМА

Дастлаб таржимон ва олимлар жамланган мазкур илмий муассасага (китобларда «Ҳизонат-ул ҳикмат» тарзида ҳам қўлланади, ўзбекча манбаларда «Ҳикматлар уйи», «Донолар уйи», «Донишмандлар уйи» каби атамалар билан зикр этилади) оламга салкам афсонавий қаҳрамон сифатида донғи кетган Хорун ар-Рашид томонидан асос солинган. Хорун ар-Рашид вафотидан кейин дастлаб унинг тўнғич фарзанди Муҳаммад ал-Амин, икки-уч йилдан кейин кичик ўғли Абдуллоҳ Марвдан қайтиб келиб, Ал-Маъмун унвони билан халифаликни бошқарадилар. Ўша даврда Бағдод араб дунёсидаги йирик илмий ва маданий марказга айланади. «Байт-ул ҳикма»ни Шарқнинг дастлабки академияси сифатида таърифлайдилар. Лекин Ўрта Осиёда ҳам илму фаннинг, хусусан, фалакиётнинг барвақт ва кенг ривожлангани маълум. «Хоразмликлар осмон «сирлари»ни арабларга қараганда анча яхши билганлар. Археологик қазималар Хоразмда қадимда, исломдан бир неча аср аввал ҳам расадхоналар бўлганлиги ва у ерда муттасил астрономик кузатишлар олиб борилганлигидан гувоҳлик беради»¹.

Ал-Маъмун падари бузрукворининг яхши анъаналарини давом эттириб, илмий изланишлар ва таржима ишларини кучайтиришга ҳаракат қилади. Шу мақсадда у Урганч (Хоразм)да Маъмун академиясини ташкил этади

¹ «Маънавият юлдузлари». Тошкент, 2004 йил, 39-бет.

ва бир неча йшдан сўнг мазкур илмгоҳга тўпланган истеъдодли олимларни ўзи билан Бағдодга олиб кетиб, «Байт-ул ҳикма»нинг фаолият доирасини янада кенгайтиради, уни аҳли истеъдод билан бойитади.

«Байт-ул ҳикма»да Шарқнинг етук алломаи замонлари, жумладан, бизнинг ватандошларимиз Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний ва бошқалар қизгин илмий ва ижодий иш олиб борадилар. Улар асосан тиббиёт, риёзиёт, илми нужум, физика, кимё соҳасида янги-янги, асосли фаразларни илгари суриб, мазкур фанларни юқори босқичга кўтарадилар.

Шомда «Байт-ул ҳикма» тасарруфида бўлган иккита расадхона фаолият олиб борган: Бағдоднинг Шамасия мавзеида ва Дамашқ яқинидаги Касиюн тепалигида.

Аҳмад Фарғоний, манбаларда ёзилишича, ана шу расадхоналар қурилишига раҳнамолик қилиб, жонбозлик кўрсатган, кейин нима сабабдандир Мисрга кетган ва ўша юртда вафот этган. (Экспедициямизнинг аввалги сафарларидан бирида Қоҳирага яқин Фустот шаҳридаги Ал-Фарғоний дафн этилган қабристон зиёрат қилинган ва у ердан тупроқ олиб келинган эди.) Мусо Хоразмий эса умрининг охиригача Бағдоддаги илмий марказда, шаҳарнинг бой кутубхоналарида тадқиқотларини давом эттирган.

«Байт-ул ҳикма» Сақат-ул майдон мавзеида, лойқа сувли Дажла дарёсидан ичкарироқда жойлашган, аббосийлар замонидаги қаср — Бобули муаззам билан ёндош эди, унга камбар кўчалардан кириб бориларди.

Катта илмий ходим жаноб Аднан (унинг айтишича, Муҳаммад алайҳиссаломнинг 21- боболари исми шундай экан) билан бир неча дақиқа суҳбат қурдик. У аввало бизнинг ўз аждоқларимизни излаб, шунча узоқ масофа босиб, шундоқ хатарли пайтда Бағдодга етиб келганимиздан ҳайратини яширмади, Бағдодда ўзбек жомеъ масжиди фаолият кўрсатишини, бундан икки йил аввал юртдошимиз Мусо Хоразмий мутасаддилик қилган «Байт-ул ҳикма»нинг 1200 йиллиги нишонланганини маълум қилди. Биз қизиққан масалалар билан шуғулланадиган олим Абдужаббор Нажийнинг йўқлигига таассуф билдириб, унинг эртага бўлишини айтди.

Имоми Аъзам ва бошқалар...

Шаҳарни томоша қилмоққа аҳд этдик. «Байт-ул ҳикма»дан чиқаётган икки талаба — Аммор ва Нурийлардан сайрбонликни илтимос қилдик, тўғриси, ёлладик.

«Байт-ул ҳикма» атрофида ҳам, бошқа жойларда ҳам бомба тушиб, ярми ўпирилган ё бутунлай кунпая-кун бўлган бинолар даҳшатли манзара касб этган эди.

Бағдод шаҳри бир неча мавзуга бўлинган бўлиб, улардан энг йириклари Аъзамия, Козимия ва Шама-сиядир. Биз зиёратни шаҳарнинг шарқий қисмидаги Аъзамия мавзеидан, суннийликдаги тўрт мазҳабдан бири — ҳанафиянинг асосчиси Имоми Аъзам-Абу Ҳанифа ан-Нуъмон масжидидан бошладик.

Исломда «аҳли суннат вал жамоат» деб аталмиш тўрт мазҳаб (ҳанафия, шофиъия, маликия, ҳанбалия) ичида энг улуғи, энг жамоаси кўпи ва тарихан муқаддами бўлмиш ҳанафиянинг илк раҳнамоси имоми Аъзам абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит раҳматиллоҳи алайҳи хижрий сананинг 80-йилида Куфа шаҳрида дунёга келган. Бағдод шаҳрида қозилик вазифасини қабул қилмагани учун зиндонбанд этилган ва 150-хижрий санада ўша бандхонада дунёдан кўз юмган. Дунёнинг кўп минтақаларида, жумладан, бизнинг Мовароуннаҳрда мусулмонлар ўн асрдан ортиқ муддат мобайнида ул зотнинг мазҳабларига мувофиқ ибодат қилиб келади. Бинобарин, Имом Аъзам ҳазратларининг қабрларини зиёрат этмак биз учун ҳам саодатли бир амал эди. Ёвуз уруш шундоқ азизу муқаддас даргоҳни ҳам аяб ўтирмаган — бир дарвоза жиддий шикастланган ва ўнг бурчакдаги баланд, катта минорнинг тепа қисми ўпирилиб тушган, уларни усталар таъмирлашмоқда эди. Масжид хизматкори ҳам Нуъмон эди, у бу улуғ ном билан ғурурланишини, ота-боболари ҳам шу масжидда хизмат қилишганини айтиб мақтанди.

Имоми Аъзам мақбараси масжиднинг алоҳида катта бир бўлмасида жойлашган эди. Масжид хоналари кенг, шифти баланд бўлиб, қадимий ҳонақоҳ атрофида янги бинолар қўшилган, ҳозир бу табаррук намоз-

гоҳда бир вақтнинг ўзида олти-етти минг намозхон ибодат қила олади.

Портлаган бомбалар оқибатида бир неча кундан буён маҳаллада электр тармоқлари ишламас эди. Қоронги хужрага кириб, қўл чироқ ёрдамида қабр ёзувларини ўқидик, тиловат қилдик. Бу улуғ даргоҳдан шу кунларда ҳам маҳаллий ва хорижий зиёратчилар узилмас эди. Уларнинг айримлари билан суҳбатлашиб, Ироқнинг бугунги ҳолати ва экспедициямизнинг Бағдод билан боғлиқ режаларига доир маълумотлар олишга ҳаракат қилдик.

Имоми Аъзам масжидидан унча узоқ бўлмаган 314-маҳалланинг 61- кўчасидаги қадимий қабристонга тор, илон изи йўллардан айланиб бориларкан. Бу ерда Ал-Маъмун, шунингдек, Робиа она (Робиъат ул-Адавийя раҳматиллоҳи алайҳа), унинг отаси дафн этилган эмиш. Маҳаллий фуқаролардан бири Хоразмий ҳам шу жойга кўмилган, деди. Лекин афсуски, бу оғзаки «хабарлар»га инонмоқ учун тайинли асос йўқ эди. Атрофи уйлар билан ўралган чоғроққина майдондаги биноларнинг деворлари ярим йиқитилган, ўрнига бошқа иморатлар барпо қилиш мўлжаллангани ва уруш туфайли қурилиш тўхтаб қолгани сезилиб турарди. Айтишларича, юқорида номлари зикр этилган улуғ инсонлар хотирасига мақбаралар кўтариш режалаштирилган экан.

Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ва унинг саҳобалари илму маърифатлари, гўзал ахлоку суннатларининг асрлар оша бизнинг давримизгача етиб келишида хизматлари беқиёс бўлган уламою фузалолардан Ҳасан Басрий, Омир ибн Шароҳил, Муҳаммад ибн Сийрийн, Молик ибн Дийнор, Иброҳим ибн Наҳаъий, Айюб Ассахтиёний, Муҳаммад ибн Восеъ, Ар-Робиъ ибн Ҳусайн, ал-Аҳнаф ибн Қайс раҳматиллоҳи алайҳ каби улуғ тобеинлар, шунингдек, Имом Аъзамнинг хос шогирдлари, Ҳанафия мазҳаби мужтаҳидларидан Кўфада туғилиб, уч халифа даврида Бағдодда қози калонлик қилган, имом Абу Юсуф унвони билан шуҳрат топган Яъқуб ибн Иброҳим ал-Кўфий, тўрт мазҳабдан бирининг имоми Муҳаммад ибн Идрис ибн Аббос ибн Усмон ибн Шофеъ (имом Шофиъий)нинг устози, хижрий сананинг 189-йилида Бағдодда вафот этган Муҳам-

мад ибнул Ҳасан ибни Фарқат Шийбонийлар ҳам шу кўҳна ва муқаддас шаҳар ва унинг атрофидаги мазорларда абадий макон топмиш эдилар. Лекин афсуски, ул дини ислом, ҳидоят фидойилари, умрларини ҳақ йўлига бағишлаган инсонларнинг қабрларини бориб кўрмакка вазият имкон бермас эди.

Шамасия маҳалласида Мусо Хоразмий ишлаган расадхонанинг изи ҳам қолмаган эди. Тахминан ўша ҳудудда бунёд этилган «Нидои ислом» масжидига кириб айландик: ниҳоятда катта, ҳашаматли эди.

Бағдод ҳам эски ва янги шаҳарларга бўлинган, эски шаҳар ўрамида кўҳна, оддий бинолар, янги қисмида эса, баланд қаватли иморатлар кўп, бироқ бошқа жиҳатлардан деярли фарқ сезилмас — уруш уларнинг эскисию янгисини бир хил қилиб қўйган эди.

Кўчалар кенг, аммо транспорт қатнови издан чиққан: тифиз ва пала-партиш, назоратсиз, бунинг устига, одам ниҳоятда қалин эди. Бу табиий, албатта. Урушдан аввал Бағдодда етти миллион аҳоли бор экан. У пайтда Саддам Ҳусайн ва унинг ўғиллари ҳақида аниқ маълумот йўқ, миш-миш эса кўп эди. Суяксиз тил нималарни сўзламайди-я...

Бомба тушган аксарият жойларда том-деворлар ўша бўйича турибди, баъзи ерларда сал эпақага келтиришиб, кўпорилган, сочилиб ётган нарсалар — тош-ғишт, сувоқ, тупроқлар ва бошқа чиқиндиларни тўплашарди.

Шаҳарда яшиллик кам. Катта кўчаларнинг бўйларида дарахт деярли йўқ ё яккам-дуккам. Четроқ, алоҳида хиёбонлардаги дарахтларнинг ости ивирсиқ, баргларини қалин чанг қоплаган эди. Эсиз, Бағдод, эсиз «Минг бир кеча» қахрамонлари яшаган қадимий, гаройиб эртаклар диёри!..

Шунга қарамай, Бағдодда ҳаёт давом этмоқда: қаердадир бузилган иншоот тикланмоқда, қаердадир янги кошона қад кўтармоқда. Кўчанинг икки томонию ўртаси — ҳамма жой бозор... Бозорлар, магазинларда Европа маҳсулотлари, айниқса, майда қадокланган озиқ-овқат сероб. Ёрликлар, бошқа ёзувларнинг аксарияти инглиз тили алифбосида. Ҳар қадамда, бинолар пештоқида «Нокиа», «Самсунг», «Сони», «Тойота», «Па-

насоник» дўконлари, устахоналари, мазкур фирмаларнинг рекламалари.

Гуллар билан безатилган енгил, чиройли машиналарда келин-куёв ва уларнинг дугоналарию жўралари сайр қилишиб юришибди.

Савдо расталари, магазинлар сотармону олармонлар билан тўла. Аммо юриш-туришлар, хатти-ҳаракатлар қандайдир ғалати — саросималими-ей, биров билан бировнинг иши йўқдай...

Маккаи муқаррама, Мадинаи мунавварадаги ҳижобли ёймачиларни ҳисобга олмаганда, Араб дунёсида дўкон ё бошқа жойда ишлаётган аёлларни деярли кўрмайсиз. Бағдодда ҳам шундай, аммо кўчада хотин-қизлар кўп — қора ридода, юзи очиқ юришибди. Катта ёшдагилар рўмол ёпинишган, жувонлар, қизларнинг аксарияти ялангбош, сочлари ёйиқ...

Айтишларича, Саддам Ҳусайдан аввалги даврларда Ироқ аёллари кийиниш, юриш-туришда анча эркин бўлишган. Аниқроғи, мамлакатда 1958 йили қабул қилинган конституцияга биноан аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуққа эга бўлган эдилар.

Қабристонга зиёратга борганимизда болалар, ўсмирлар бизнинг Саудиядан келаётганимизни билибми-билмайми, (шундай деб тахмин қилишди чоғи), замзам, тасбеҳ сўрашиб ҳоли-жонимизга қўйишмади. Кечкурун меҳмонхона хизматчилари ҳам бир нима беринглар, деб умидвор бўлишяпти...

Ҳа, айтгандай, Аммор ва Нурий ёрдамида узоқ меҳмонхона изладик, ажабки, бетинч ва безовта, вайрона шаҳар қўноқхоналарида бўш ўрин йўқ ва нарх жуда баланд эди. «Ал-сидра» меҳмонхонасида юз долларга кўнишди (5 киши учун) — 1 доллар — 1238 динор эди.

Оқшом чироқ ўчиб қолди. Тез-тез шундай бўлиб тураркан, шунинг учун катта ташкилотлар, меҳмонхоналар движок ўрнатиб олишибди. Демак, электр станциялари ҳам мажақланган. Телефонлар ҳам яхши ишламас, умуман Бағдоддан файзу барака кетган эди.

Шаҳарда комендантлик вақти жорий қилинган, соат 22 дан кейин кўчада юриш мумкин эмас эди. Биз

қайга ҳам борардик, йўтал авжида, томоқлар аввалги кунлардагидан ҳам баттар қирилмоқда...

Кечаси белим ҳам оғриди.

Негадир отам тушимга кирибди: оппоқ кийиниб олибди, соқол-мўйлови ихчам қилиб кузалган эди...

БАҒДОД

Ҳозирда Ироқ мамлакатининг пойтахти бўлган Бағдод фақат Шарқ оламидагина эмас, курраи заминдаги энг машҳур шаҳарлардан биридир. Бунинг сабаблари бир неча, лекин муҳими иккита: 1. Марказий ва Жанубий Осиё ҳамда Ўрта денгиз давлатларини бирлаштириб турувчи йўллар чорраҳасида жойлашганлиги, иккинчиси — илму фан ўчоғи бўлганлигидир.

Бағдод — «Боғи Дод» — «Доднинг боғи» (бошқача фаразлар ҳам бор)га 762 йили халифа Абу Жаъфар Мансур томонидан «Мадинат ус-Салом» («Тинчлик шаҳри») номи билан асос солиниб, араб халифалигининг пойтахти шу ерга кўчирилади. Унгача пойтахт Куфа шаҳрида бўлиб, сулоланинг биринчи халифаси Мансурнинг акаси, Муҳаммад алайҳиссаломнинг амакиси Аббос авлодидан бўлмиш Абу Аббос Абдуллоҳ эди. Шундай қилиб, Бағдодда аббосийлар ҳукмронлиги ўрнатилади, шаҳар Шарқнинг йирик савдо марказига айланади. Ҳунармандчилик, илм-фан, хусусан, фалсафа, фалакиёт, математика, табиёт ва бошқа соҳалар равнақ топади. Айниқса, Хорун ар-Рашид ва унинг ўғли Ал-Маъмун даврларида Бағдод ҳар жиҳатдан доврўқ-эътибор қозонади. Ана шу доврўқ, ана шу шон-шуҳратнинг акс-садолари асрлардан асрларга ўтиб келмоқда эди...

Босқинчилар Ироқ мамлакатада, Бағдодда маълум муддатларда ўз ҳукмронликларини ўтказар, қирғинлар уюштиришар, биноларни портлатишар, ҳар хил қоида ва русумларни жорий қилишар, аммо «Байт-ул ҳикма» тантана қилиб, замонлардан замонларга ўтаверади, толиби илмларни тарбиялаб етиштираверади, зиё нурларини оламга таратаверади.

Хоразмийлар

10 февраль, сешанба

«Байт-ул ҳикма» томонга, автоуловлар тиқинида қадам-бақадам жиялпмиз.

Ислом тарихи бўлими бошлиғи доктор Абдужаббор Нажий ўрта бўйли, тўладан келган элик беш ёшлар чамасидаги, кўзойнак таққан киши эди. Бахтимизга у анча чуқур мулоҳазали, гапдон, киришимли чиқиб қолди. Бизни илиқ қарши олди, «Байт-ул ҳикма» тарихи, Хоразмий ва бошқа мавзуларда бажонидил сўзлаб берди.

У гапни бу тарихий илму фан масканининг пойдеворини, асосини яратишда бизнинг юртдошларимиз хизмати катта эканлигидан бошлаб, Самарқандни, Бухорони бисотидаги энг яхши иборалар билан таърифлади.

— Сизларга ҳавасим келади — ота-боболарингиз ичидан шундай улуғ инсонлар етишиб чиққанки, уларнинг айримлари Бағдодга келиб, мадрасаю илмгоҳларда толиби илмларга дарс беришган, шоғирдлар етиштиришган, илму фан тараққиётига ўзларининг бебаҳо асарлари билан катта ҳисса қўшганлар, — деди доктор Нажий ҳаяжон билан. — Ал-Хоразмий ана шундай мўътабар зотлардан биридир. Халифа Маъмун уни ўзи билан бирга Хоразмдан олиб келган. Бағдоднинг Шамасия мавзеида расадхона қурдириб, Ал-Хоразмийни унга раҳбар этиб тайинлаган. Афсуски, у расадхона бузилиб кетган.

Абдужаббор Нажий шарқий ислом мамлакатлари тарихи ҳақида китоб ёзгани, унда Хоразм тўғрисида ҳам алоҳида тўхталгани, бундан ташқари, «Хоразм олимлари» деган асар битганини баён этди. Унинг айтишича, Бағдодда Хоразмий тахаллуси билан олдинма-кейин учта буюк ижодкор-олим яшаган. Кўплар уларни чалкаштириб юборади.

— Абубакр Муҳаммад ибн Хоразмий 998 йили вафот этган. Мусо ал-Хоразмийни кўпроқ ана шу шоир билан адаштирадилар, — дейди доктор бу ажримга алоҳида урғу бериб. — Бунга сабаб — Мусо ал-Хоразмийнинг туғилган, вафот этган саналари тўғрисида тадқиқотчилар ўртасида ҳар хил тахминлар бор. Лекин

унинг Бағдодга уюшган олимларнинг энг истеъдодли-си эканлиги борасидаги фикрлар бир хил...

«Байт-ул ҳикма» олими назарда тутган Абу Бақр ал-Хоразмий кейинги вақтларда нашр қилинган китоблардаги далилларга қараганда 935 йили Хоразмда туғилган, тақрибан 20—25 ёшларида юртидан чиқиб кетиб, Ироқ ва Шомга, Ҳалабга борган. Кейин Нишопурда яшаб, 993 йили шу шаҳарда бандаликни бажо келтирган шоирдир. Унинг араб тилидаги катта бир девони ва «Рисолалар» асари маълум.

Умуман олганда, ҳақиқатан Хоразмий тахаллусли шоирлар, олимлар кўп ўтган ва уларнинг аксарияти Аллоҳнинг қарами билан бир-бирларига яқин даврларда яшаган. Айримлари бир-бирлари изидан Шарқнинг маданий-маърифий марказларидан бўлган Ироқ, Шом, Миср мамлакатларига бориб, ўз илм ва тажрибаларини орттирганлар. Манбаларда илмлар таснифи муфассал шарҳланган «Мафотух ал-улум» — «Илмлар калити» асари билан машҳур, X асрда яшаган Абу Абдуллоҳ Хоразмий билан замондош Ҳасан Харис ал-Ҳубубий ал Хоразмий, «Айн ас-санъа» — «Ал-кимё санъатининг моҳияти ва кимёгарлар учун ёрдам» (унда ўша даврдаги амалий кимёнинг асосий масалалари баён қилинган) асарининг муаллифи Абул Ҳаким Муҳаммад ибн Абдул Малик Солиҳий ал-Хоразмий ал-Косийлар ҳам аниқ фанлар билан шуғулланган олимлар сифатида зикр этилади. Шунингдек, академик Азиз Қаюмов «Маъмун жадвали» мақола-бадиасида ота-оналари асли Хоразмдан бўлган, ўзлари Бағдодда туғилган ва Аҳмад Фарғоний кўли остида илмий кузатувлар олиб борган уч оға-ини — Муҳаммад, Аҳмад ва Ҳасан Мусо ибн Шокир Хоразмийларни таърифлаб ўтади. Лекин «Ўзбек совет энциклопедияси» (1971—80 йилларда босилиб чиққан)да олим Хоразмийлардан фақат биттаси: «Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо» ҳақида ахборот берилган. Лекин бу мухтасар хабарда ҳам қандайдир чалкашликка йўл қўйилгандай, Мусо Хоразмий билан ундан қарийб бир ярим аср кейин яшаган Абу Абдуллоҳ Хоразмий бир шахс қилиб юборилгандай туюлади. Хайриятки, 2001 йили чоп этилган «Маънавият юлдузлари» (тўловчи ва масъул муҳаррир академик

М. М. Хайруллаев) китобидан Мусо Хоразмий, Абу Абдуллоҳ Хоразмий ва Абу Бакр Хоразмийлар тўғрисида бир қадар аниқ ва батафсил маълумот олиш мумкин.

— Мусо Хоразмий дастлаб «Байт-ул ҳикма»дан ажратиб берилган алоҳида ҳужрада фалакиёт, илми нуҷум билан, ал-жабр билан шуғулланган, — давом этди Абдужаббор Нажий. — Ҳозир ҳам бизда математика фани «илми Хоразмий» атамаси билан юритилади. Ал-Маъмун Шамасияда расадхона қурдириб, Ал-Хоразмийни унга мудир этиб тайинлаган. Шамасия баландлик жой бўлгани боис расадхона учун қулай эди. Орада маълум сабабларга кўра, бузилиб, аббосийлар даврида қайта тикланган. Ироқни эгаллаган дайламийлар¹ илм уйини бузиб, ўрнига қаср барпо қилишган. Хуллас, «Байт-ул ҳикма» бошидан бундай савдолар кўп ўтган, лекин ҳамиша тантана қилган... Аммо мана яна Бағдодга бало ёғдирилди, илму урфонга қирон келди — кутубхоналар ғорат қилинди, китоблар талон-тарож бўлди, қўлёзмалар ёқилди. Музейлар, кутубхоналарга ўт қўйишди, китобларни, қадимий осори-атиқаларни ташиб, ўтариб кетишди. Бағдодда ҳеч нарса қолмади!.. — дея куйиб-пишарди доктор Нажий. — Асли уламолар, олимларнинг маоши жуда оз эди, илму урфонга тазийқ бор эди. Матбуотда эркинлик йўқ эди, ҳозир ҳам... Нима дейишниям, нима қилишниям билмаймиз. Бизларга чекка жойларда юрмаслик, одамлар ичига аралашиб кетмаслик тўғрисида амр бор. Эрталаб тўғри маҳкамага келамиз, ишдан кейин уйдан чиқмаймиз... Америка аскарларида меҳр-шафқат йўқ, улар қаҳри қаттиқ мардумлар экан...

Нажий домла тез ва тўхтамай сўзлар, бирон савол бериб, бўлмоқчи бўлсангиз «гапириб келяпман, кейинроқ шу масалагаям тўхталаман», деб давом этаверарди. Бизни эса Мусо Хоразмийнинг қабри қаердалиги муаммоси қизиқтирарди. Бағдодга, уруш ўчоғига ўтишдан асосий ниятларимиздан бири шу эди-да.

¹ Дайламийлар — Дайламдаги урушқоқ тоғлиқлар, Бувайх раҳнамолигидаги бувайхийлар Ироқда шу ном билан юритилган. Бағдодни Бувайхнинг катта ўғли Аҳмад 945 йили эгаллаган.

Мусо Хоразмий

Муҳаммад Мусо Хоразмий 780 йили Хива шаҳрида таваллуд топган. Уша даврдаги энг машҳур илмий ва маданий марказ ҳисобланган Бағдодда кўп йиллар фаолият кўрсатган. Халифа Ал-Маъмун (813—833 йиллар), Ал-Мутасим (833—842) ва Ал-Восиқ (842—847) даврларида Шарқнинг дастлабки академияси — «Байт-ул ҳикма»да Хоразмий раҳбарлигида араблар ва бошқа халқлар вакиллари билан бир қаторда Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий каби Ўрта осиелик олимлар тадқиқотлар олиб борганлар.

Хоразмий ўзининг табиий фанлар соҳаларидаги илмий фаолияти билан илғор ижтимоий-фалсафий тафаккурга йўл очди. У «алгебра» ва «арифметика»ларнинг муаллифидир. Математикада абстракция тушунчасини кенгайтирди, индукция йўли билан умумий ечиш усуллариини ҳал қилди. «Алгоритм» ибораси ҳам унинг тахаллуси билан боғлиқ.

Хоразмий номини тарихда қолдирган асарларидан бири — «Алжабр вал-муқобала» рисоласидир.

«Китоб сурат ал-арз» («Ернинг сурати») номли географияга оид ноёб асарида юзлаб муҳим жойлар ва тоғларнинг географик тафсилоти берилган, дарёлар, денгизлар ва уммонлар ҳавзасининг шакли, уларда жойлашган оролларнинг муҳим белги-жиҳатлари баён қилинган.

Хоразмий Бағдод расадхонасида ўтказган кузатишлари асосида янги «Астрономик жадваллар» тузган, бу асар XII асрда латин тилига таржима қилиниб, бир неча аср давомида ундан фойдаланилган.

827 йили Хоразмий раҳбарлигида Ер куррасининг ҳажмини аниқлаш мақсадида Ер меридианининг бир градуси ўлчаб чиқилган.

Хоразмийнинг «Устурлоб ҳақида рисола», «Қуёш соатлари тўғрисида рисола», «Тарих рисоласи», «Мусиқа рисоласи» каби асарлар ёзгани ҳам маълум.

XIX асрнинг машҳур математики ва тарихшуноси, француз олими П. Таннери шундай деб ёзган: «Хоразмий асарлари... ғарбда математика соҳасидаги кўпгина каш-

фиётларнинг манбаи бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун ҳам Хоразмий номи Оврўпода абадийлашиб қолди».

Бир эмас, бир неча фанлар ривожига улкан ҳисса қўшган олим — алжабршунос, фалакиётчи, жуғрофиянон Муҳаммад Мусо Хоразмий туғилган даврларда Марказий Осиё араб халифалиги таркибида эди.

Китобларда Хоразмийнинг яна бир тахаллуси Қутрубулий эканлиги ёзилади. Демак, олим умрининг кейинги ва асосий қисмини кечирган жой Қутрубул маҳалласи. Афсуски, бу борада «Байт-ул ҳикма» олимлари, жумладан, Абдужаббор Нажий ҳам аниқ маълумотга эга эмас экан. Жаноб доктор фаразларни қалаштириб ташлади:

— Қутрубул — Бағдоднинг шимолий қисмидаги Ал-Ҳарбия мавзеида. Илгари у ерлар катта боғ бўлган, ҳозир у боғлардан ном-нишон қолмаган, жойлар бутунлай ўзгариб кетган. Бағдодда қабристон кўп, аммо машҳури иккита. Бобу хариб мазори ҳам бор. Муҳаммад Хоразмий чиндан ҳам Қутрубулда яшаган, умри охирида уйдан чиқмай ижод қилган. Ўша атрофга дафн этилган бўлиши керак, албатта. У ҳанафия мазҳабида бўлган. Имоми Козимайн қабристонидан курайтликларнинг гўрларидан қолган қисми бор, эҳтимол ўша жойга кўмилган чиқар. Балки Имоми Аъзам қабри ёнига кўйилгандир. Бу қабристонларнинг ҳаммаси бири-бирига яқин жойлашган. Дажла дарёси тошган пайтларда баъзи қабрларни тошқин ювиб кетган бўлиши ҳам мумкин. Орадан ҳазилакам вақт ўтдими — ўн бир ярим аср, минг йилдан зиёд-а!..

Дарвоқе, кеча биз борган мазор «Халифалар қабристони» дейиларкан.

— Маъмун Тарсус (Шом)да вафот этган, Робиъа она эса Мисрда яшаган, улар Бағдодда дафн этилмаган, — дейди доктор Нажий.

Мезбон илтимосимизга биноан бизни ўз машинасида Бағдоднинг шарқий қисми билан ғарбий қисмини боғловчи Карх кўпригидан ўтиб, Хисравий мавзеи орқали айлантириб келди. Дажланинг чап соҳилидаги Қутрубул маҳалласи яқинидан қайтдик, қабристон тарафга боролмадик.

— Бизнинг у ёққа ўтишимиз мумкин эмас, сизларга ҳам маслаҳат бермайман, — деди доктор Нажий. — Ҳар қадамда хавф тугилиши, бирон кор-ҳол юз бериши мумкин. Замонлар сал тинчигач, биз ўрганиб, сизларга маълум қиламиз, иншоолло...

Бу гапга ишонмасликнинг иложи йўқ эди, бизга, хусусан раҳбарга қолса яна бир таваккал қилардиг-у, лекин мезбонимиз оёқ тираб туриб олгандан кейин на чора?

Дарҳақиқат, чорраҳалар ёнида, хиёбонларнинг катта йўлга яқинроқ жойларида тепасида аскарлар пулемётларини отишга шай қилиб ўтирган танклар, бошқа ҳарбий машиналар ҳам халққа таҳдид солиб, ҳам халқдан ўз одамларини мудофаа қилиб турарди.

Доктор Нажий билан келгусидаги илмий алоқалар хусусида фикр алмашилди. Ўша пайтларда Хоразмда Маъмун академияси қайта фаолият кўрсата бошлаган ва унинг 1000 йиллигини нишонлаш масаласи кўтарилаётган эди. Бобур фонди воситачилигида икки тарихий илмий маскан ўртасида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш борасида шартнома тузилди. Унда қўлга киририлган ютуқларни ўртоқлашиб туриш, туронлик олим-ижодкорлар, жумладан, Мусо Хоразмий фаолиятини янада кенгроқ ўрганиш, унинг дафн этилган жойини аниқлаш ва муносиб ёдгорлик ўрнатиш мақсадга мувофиқлиги қайд қилинди.

Дарвоқе, биз яна бир буюк ватандошимиз, 819 йили Мусо Хоразмий ва бошқа фозилу уламолар қаторида Бағдодга келган астроном, математик, географ, ажойиб ихтиро — Нил дарёсининг сатҳини ўлчайдиган асбоб — нилометр, фаннинг муҳим соҳаларига бағишланган ўнлаб машҳур асарлар муаллифи Аҳмад Фарғоний ва Бағдодда илмий-ижодий ишлар билан машғул бўлган бошқа Ўрта осиелик иждоқор-олимлар фаолияти, уларнинг сўнгги тақдирлари юзасидан ҳам суриштирув-қидирувлар олиб бориш ниятида эдик. Афсуски, Бағдоддаги ҳозирги қалтис ва пароканда вазиятда бу борада ҳам бирон иш чиқишига кўзимиз етмади.

Алқисса, «Байт-ул ҳикма» билан, Бағдод билан хайрлашиб, соат ўн тўртда жўнадик. Кун чиқишга қараб

борарканмиз, кўчанинг икки бетигаги хурмозорлар ва улар оралигидаги қаровсиз ётган беҳад кўп гул кўчат-зорларини кўриб таажжубга тушдик. Демак, бағдодликлар гулни жуда яхши кўришаркану уруш туфайли шунча гул боғлар, хиёбонлар ва кўча бўйларига экилмай қолиб кетибди чамаси...

Аммо барибир менинг кўнглим тўлмаган эди. Мен Дамашқ, Бағдод каби қадимий ва ўта машҳур шаҳарларда нимадир ғайритабиий нарсалар кўраман, деб ўйлагандим. Илму урфон салобати ва шарофатини кутгандим чоғи... Лекин бугина эмас...

Шаҳардан ташқарида, даштлик бошланган жойда шаклан бир-бирига ўхшаш, икки қаватли пастак, балконли, ранг-туслари ҳар хил шинам коттеж уйлар қуриляётган экан, улар ҳам тўхтаб қолибди. Битганларига одамлар кўчиб киришган, ён-атрофига анвойи гуллар экилган эди.

Умунан биз шу сафар кўрган мамлакатларимиз (Туркия, Сурия, Саудия, Ироқ)да бино-иморатларга ёғоч деярли ишлатилмас, асосан ғишт, тош, мрамар ва албатта бетондан фойдаланишар экан.

Ўнг томонда оппоқ тузли ер ва қўл-ҳовузлар, иккинчи тарафда яшил далалар, дарахтлар чексиз.

Маълум бир масофада йўлга қўйилган «баррикада» — бетон ғовлар ва кўча четларида жанговар вазиятдаги танклар учрайди.

Бу ёқларда ҳам оқар сувлар кам, бори ҳам ичадиган аҳволда эмас.

Поёнсиз-поёнсиз хурмозорлар... Беҳад дароз, яланғоч танаси жирафанинг бўйини эслатадиган пальманинг учуда бир кучоқ узун-узун барглари тарвайиб, яшнаб турибди — мевасиз.

Табиий ҳолат тез-тез ўзгаради: зах, шўр қоплаган ерлар бот-бот яшил далалар билан алмашади. Аммо бари қаровсиз.

Ироқ ҳудудида илк бор чорва ҳайвонлари кўринди: болалар, ўсмирлар қизғиш, ола, қора, ориқ сигир-бузоқларини ўтлатиб юришарди.

Бир жойда тўхтаб, икки назоратчидан йўл сўраган эдик, улар биздан ҳадя умид қилдилар. Дунё беҳабар-

лар — Тошкентни, Самарқандни, Бухорони ҳам, ал-Бухорийни ҳам билишмайди!..

Инъом тиланувчиларга яна бир неча бор йўлиқдик. Кейин англасак, улар бизни Карбалодан қайтишяпти, деб ўйлашган экан. (Имом Ҳусайн ибн Али шаҳид бўлган бу шаҳар шиа мазхабидаги мусулмонларнинг асосий зиёратгоҳларидан биридир.)

Намози асрда сарҳадга етиб келдик. Бағдоддан бу ергача 200 километр эди. Ироқ чегара-назорат масканию божхонаси бинолари, майдонлари кўркисиз, ёқимсиз эди. Ярим соатга қолмай, Ироқ ҳудудидан чиқиб кетдик. Ва лекин Эроннинг чегара-божхонасида одатдагидай хуноб бўлиб уч соатдан зиёд ўтирдик.

Бу ерда иккита катта автобусда Ушдан ҳажга борганлар икки кундан бери туришган экан. Улар асосан ўзбеклар эди.

Сарахсагидай, шу ерда ҳам фирмачилар у ёққа-бу ёққа чопишган бўлиб, анча ақчани шилишди.

Ниҳоят, Эрон ҳудудига қараб юрдик.

ЭРОН

18-километрда, Қасри Ширин шаҳарчасида, «Кисро» меҳмонхонасида тўхтадик. Яхши қўноқхона экан. Фақат, ўзимиз унча яхши эмас эдик — аксариятимиз ҳамон йўталардик.

11 февраль, чоршанба

Эрталаб меҳмонхона ресторанининг катта ошхонасида Йорданиядан олган масаллиқлар ва ўзимизда қолган икки банка қовурдоқдан раҳбар шўрва пиширди, бир ажойиб, мазали таом бўлдики, яқин ўртада бунақасини ичмаганини ҳамма тан олди ва ошпазларга тан берди.

Хуллас, кўп кунлардан бери гапирилиб, орзу қилинаётган муҳим бир маиший режа амалга оширилди.

Меҳмонхона ҳашаматли эди. Тоғлар бағридаги шаҳарча ҳам анча қадимийга ўхшайди. Улкан, кекса дарахтлар кўринарди.

Бир пайт одамлар намоиш қилаётгандай саф-саф,

тўп-тўп бўлиб, «Аллоҳу акбар, Ҳумайний раҳбар!» деб у ёқдан-бу ёққа ўтиб қолишди. Суриштирсак, бугун Оятилло Ҳумайний раҳнамолигидаги инқилоб куни экан.

Ҳаво тунд, ғамгин эди. Гўё инқилобда шаҳид бўлганлар хотирасига мотам тутаётгандай...

Иорданиядан Ироқ чегарасига етай деганимизда тоғлар яқинлашган эди, энди росмана тоғлар бағрига кирдик. Тоғларнинг ёнларида дарахтлар кўп ва ўскин.

Ерлар — адир ёнбошлари яшилланиб, баҳор нафаси келиб қолган эди.

Орасталик, саришталик сезила бошланган яшил экинзорлар ҳам режали, тартибли эди.

Ҳаво салқинроқ эди. Биз кетаётган томонда тоғларнинг иккинчи қати тепаларида қор кўринарди.

Йўл — эронликларнинг Имоми Ҳусайн қабрини зиёрат қилгани борадиган асосий қатнов йўли экан. Шиалар ҳар йили муҳаррам ойининг 1—10-чи кунлари Карбалога мотам юришлари қилишаркан.

Олачалпоқ қорли тоғлар орасидан ўтган довон йўлидан кетяпмиз. Тоғлар ранг-баранг, қизиқарли.

Пистага ўхшаган дарахт кўп, лекин писта эмас.

Кейинги йирикроқ шаҳар Исломобод тоғлар пойида жойлашуви, бинолари, кесишма кўчалари жиҳатидан Зоҳидонга ўхшаб кетарди.

Ёмғир саваламоқда. Шамол.

Эрон тинч мамлакат бўлгани учун кўнгиллар осойишта, хотиржам эдик.

Кирмоншоҳ (чегарадан 150 километр) катта шаҳар бўлиб, шу номдаги вилоятнинг маркази.

Шаҳар чиндан-да улкан, аммо хотира куни муносабати билан дўконлару устахоналар, идораларнинг аксарияти берк экан.

Телефонхонадан Зокиржон ака элчихонамизга кўнгироқ қилди. Янгилик бўлмаса Шероздан Машҳадга қараб кетавермоқчи эдик. Элчимиз «сюрприз бор», дебди. Демак, Техронга яна борамиз.

Шерозга Аҳбоз ё Ҳамадон орқали юриш мумкин эди, албатта Ҳамадон йўлини танладик. Нечукким, у ерда улуғ юртдошимиз, табобат аҳлининг бобокалони, ҳакими донишманд Ибн Сино қабри, мақбараси бор.

Соат кеч ўн яримларда етиб келдик. Ҳамадон ҳам йирик ва олифтанома шаҳар экан. Марказида нурафшон, ёрқин, пурвиқор, гўзал иморатлар — кўп қаватли меҳмонхона, музейсимон дўконлар сероб эди. Бизга сал четроқдаги «Ариап» («Опин») меҳмонхонасидан жой тегди.

ҲАМАДОН

Эроннинг ғарбий қисмидаги асосий савдо маркази бўлган Ҳамадон жуда қадимий шаҳардир. Унинг номи дастлаб эрамиздан аввалги XI асрга оид Осурия миҳхатларида Аматана тарзида қўлланган. Қадимги форс тилида Хагматана, юнончада Агматана ёки Экбатана шаклларида қайд қилинган. Милоддан илгари VII—VI асрларда Мидиянинг пойтахти бўлган. Эрамизнинг VII асрида араблар босиб, ўз давлатига қўшиб олади. XI асрда уни ўғузлар забт этишади, XII асрда Ироқ султонлиги пойтахтига айлантирилади. Мўғул деган ажуз-мажузлар босқинидан Ҳамадон ҳам омон қолмаган — улар 1220 йили шаҳарни бутунлай бузиб юборишган. Ҳа, тарихга «мўғуллар истилоси» деган атама билан миҳланган қирғин-баротлар Осиё ва Шарқий Оврўпа, шу жумладан, Турон ва Эронзамин халқлари бошига ҳам оғир кулфатлар солди, не-не шаҳарларни култепага айлантирди, беҳисоб одамларнинг ёстигини қуритди. Мўғул босқинчилари ўта шафқатсиз, ўта золим, талончи ва хунрез эдилар. Ҳамадонликларни ҳам тигдан ўтказадилар.

Ҳамадон XVI—XVIII асрларда сафавийлар давлати таркибига кирган, айна ўша даврларда Туркия ҳам Ҳамадонни бир неча бор эгаллаган, кейин эса эронликлар қўлига ўтган.

12 февраль, пайшанба

Абу Али майдони. Олти томонга кўча кетган хиёбон, шимоли-шарқий бурчакда Ибн Синонинг баланд тагсупа устига оқ тошдан ўрнатилган ҳайкали салобат тўкиб турибди.

Хиёбонда ям-яшил арчалар ва барглари тўкилган яланғоч дарахтлар аралаш.

Алоҳида ёдгорлик-музей хиёбон билан деярли туташ. Патта олиб кириларкан.

— Биз Ибн Сино юртидан келдик. Биздан ҳам пул оласизларми? — дея ҳазиллашди Зокиржон ака. Чиптафурушлар анграйиб қараб қўйишди.

Асосан иккита катта хонадан иборат бино. Бирида қабр тоши — ер билан тенг, ясси. Деворларда Ибн Сино таърифлаган, фойдаланган шифобахш ўсимликларнинг расмлари солинган. Иккинчи хонадан табиб-олимнинг йирик сурати ва китоблари, қўлёзмалари ўрин олган.

Музей мутасаддиларининг айтишича, бу жойда Ибн Синонинг дўсти Абу Саид Дахдухнинг уйи бўлган, қадрдонлар ана шу ғарибгина кулбада бирга истиқомат қилишган. Иккала биродар шу ерга дафн этилган.

Бино томи юзаси кенг майдон, ўртадаги тош супадан 12 та тош устун кўтарилиб, баланд гумбаз остида бирлашган. Ҳайкал, музей, ёдгорлик — бари ҳам солда, аммо жуда улуғвор, кўркем эди.

Зиёратдан кейин яна Шарққа — Малойир шаҳри сари йўлга тушдик. Масофа 70 километр экан.

Икки ёндаги баланд-паст адирларда қор қолдиқлари бор. Йўлларда мевали, мевасиз дарахт кўчатлари экишга ҳозирлик кўриляётган эди. Ҳаммамиз бир ғимирлаб олдик.

Лекин кўп ўтмай, яна чўлу биёбон бошланди ва Ҳумайн шаҳригача давом этди.

Шаҳарга кираверишда Куръон дарвозаси бор экан. Албатта, Тоиф йўлида ўрнатилган ёдгорлик каби маҳобатли эмасу, барибир улуғ ва муқаддас, хотирда қоладиган ажойиб обида.

Кўчалар дуруст, бироқ йўл кўрсаткичлари Туркия, Арабистондаги каби кўп ва аниқ эмас, шу боис манзилларни тез-тез сўрашга тўғри келяпти.

Умуман, Эрон худуди бепоён — 28 вилоят, 280 дан зиёд шаҳардан иборат бўлиб, Техронда ўн миллиондан ортиқ, Машҳадда икки миллион, Исфохон, Ҳамадон, Шероз каби шаҳарларда бир ярим миллион атрофида аҳоли бор.

Хусон ҳам шундоққина тоғ бағридаги, тоғлар билан туташ чиглинг шаҳар экан — кўчалари торроқ,

икки бетдаги оқ бақатеракларнинг учлари бир-бирига киришиб, қапа бўлиб турарди.

Исфаҳонга 160 километр қолганида қорли тоғ йўлига — довонга чиқдик.

Сафарга жўнаганимизга 56 кун бўлган, ҳамма ватанга, уйга ошиқарди. Аммо олдинда ҳали анча йўл бор. Шерозга минг километр, ундан яна шунча юриб Техронга, Техрондан янада кўпроқ масофани босиб Машҳадга бориш кераклиги кўнгилларда гулгула уйғотарди. Орамизда Шерозда бўлганлар, уни кўриш шарафи насиб этмаганлар бор эди. Лекин гап фақат тилларда дoston бўлган афсонавор шаҳарни кўрмоғу, Саъдий ва Ҳофиз Шерозийлар қабрини зиёрат қилмоқдагина эмас эди. Бу тарихий, мўътабар масканда юртдошимиз, атоқли шоир Ҳофиз Хоразмий умрининг охирларида яшаган, аммо қаерга дафн этилгани тўғрисида манбаларда ишончли маълумот айтилмаган. Шу муаммога аниқлик киритиш, умуман Ҳофиз Хоразмийнинг Эрон заминида кечган ҳаёти, ижодий фаолияти борасида янгиликлар излаш ҳам экспедициямиз дастуридаги асосий бандлардан бири эди. Бизнинг назаримизда бу қидирув ҳам Мавлоно Лутфий қабрини топишдек катта аҳамиятга молик воқеа бўлиши керак эди. Раҳбар шуни назарда тутиб, қарорни қатъий қабул қилган эди: Шерозга бориш керак, вассалом, бошқа гапга ўрин йўқ!..

Йўналишдаги энг катта шаҳар Исфаҳон эди.

ИСФАҲОН

Исфаҳон — шу номдаги вилоятнинг пойтахти бўлиб, Эроннинг ўрта қисмида Зояндеруд дарёси бўйида, хушманзара ерда қад кўтарган машҳур шаҳар. Унинг қисмати ҳам ўша атрофдаги тарихий, йирик кентлар тақдирига ўхшаш: юксалган, таназзулга учраган даврлари бўлган. III—VII асрлар — сосонийлар замонида Эроннинг иқтисодий ва маданий маркази эди. VII асрда араблар эгаллаган. VIII—XIII асрларда Яқин ва Ўрта Шарқдаги энг йирик ҳунармандчилик ва савдо масканларидан бирига айланган. 1237 йили мўғуллар Исфаҳонни ҳам яксон

қилишган. Кейинроқ шаҳар қайта тикланган. 1387 йили Исфохонни Соҳибқирон амир Темур ўз давлати таркибига қўшиб олган. XVI аср охири, XVII аср бошларида сафавийлар пойтахти бўлган. Шу даврда шаҳар ҳар жиҳатдан равнақ топган. 1722 йили уни афгонлар босиб олиб, талон-тарож этишган. Шунга қарамай, кўплаб тарихий обидалар сақланиб қолган.

Ҳофиз Шерозийнинг ота шаҳри Исфаҳонда қадимдан миниатюра санъати, мусаввирлик ривожланган. Сафавийлар даврида аҳли ижод, олимларга алоҳида ғамхўрлик кўрсатилган ва уларга шарт-шароит яратиб берилган. Масалан, XVI асрнинг иккинчи ярми, XVII аср бошларида яшаб ижод қилган мўйқалам соҳиби Ризоий Аббосий бошчилигида шоҳ саройида мусаввирлар гуруҳи фаолият кўрсатган. Улар Эрон миниатюра санъатини юқори босқичга кўтаришиб, Исфаҳон миниатюра мактабига асос солишган ва бу соҳани китоб безагидан сурат, портрет ва деворий расмлардан иборат мустақил жанр даражасига олиб чиқишган, умуман олганда, Шарқ миниатюра санъати ривожига самарали таъсир кўрсатишган.

Айни вақтда Исфаҳон Эрон давлатининг муҳим саноат-савдо нуқталаридан бири.

Афсуски, шаҳарга тунда кириб келдик ва унинг замонавий манзарасини ҳам, тарихий ёдгорликларини ҳам томоша қилишга мушарраф бўлмадик. Хиёбонлар кўплиги, кўчаларнинг кенглигиданми, гарчи чироқ мўл-кўл эса-да, шаҳар ичи нимқоронғига ўхшаб кўринарди. Шероз йўлига чиққунча хийла довдирадик.

Тун ярмида уйқу — ором истаги ила катта трассадан анча ичкаридаги Шаҳри Ризога кирдик. Обод шаҳарга ўхшайди. Йўлнинг ҳар ер-ҳар ерида айлана («фалаки» дейишади), ундан тўрт томонга батартиб кўча кетган.

Бу марказий кўча бўлса керак, фалакилар, айрим чиройли иморатларнинг пештоқлари чироқлар шодаси билан безатилган, ҳарқалай, шинам қўғирчоқдай шаҳар экан, деган тасаввур уйғотарди.

Икки томондаги бинолардан кўз узмай, «Хотел» ёзувини қидириб кетяпмиз. Кеч бўлгани учун деярли ҳамма эшик-дарвозалар ёпиқ, одам йўқ ҳисоби эди.

Хуллас, суриштирдик. Шаҳарда биз ўйлаган «Хотел» йўқ экан, чеккароқдан бир мусофирхона топдик. Хоналари тор, бурчак-бурчак, аммо муҳими, иссиқ эди.

13 февраль, жума

Тонг саҳарлаб яна йўлга равона бўлдик. Халта кўча шу қадар тор эдики, Илҳомжон автобусни тисариб, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан катта йўлга олиб чиқди.

Қақраган тоғли, гиёҳсиз (яқин-атрофда сув йўқ эди) ерлар ўртасидан ўтган кенг, текис йўлдан боряпмиз. Кўча бўйидаги ёлғиз бир бино — ошхонага кирган эдик, столлардаги гулдонларга гул ўрнига қуриб-қовжираган буғдой бошоқларини солиб қўйишибди. Бу донга меҳр аломати бўлса керак.

Шерозга 65 километр қолганда бирдан яшил экин майдонлари — буғдойзорлар пайдо бўлди.

Шаҳарга яқинлашяпмиз. Арчазорлар бошланди. Адирлик ён бағирларини игна баргли қарағайнинг яна бир тури эгаллаган.

Бу ҳудуд Эроннинг жануби бўлгани сабабли анча иссиқ эди. Шероз Саудияга, Қувайт ва Дубайга, Форс кўрфазига яқин экан.

Ҳозирда Форс остони — вилояти маркази бўлган Шероз тарихи у қадар узун эмас.

ШЕРОЗ

Сосонийлар даврида Шероз ўрнида бир қишлоқ бўлган, VII аср охирида араблар шу жойга шаҳар қуришган, деб ёзилади қомусий китобларда. X—XI асрларда Бувайхийлар¹ давлатининг марказларидан бири бўлиб, шу даврда шаҳарда жуда бой кутубхона барпо этилган. XIV асрда Амир Темур қаламравида эди. Кейинчалик Шероз Эрон пойтахти ҳам бўлган, ҳозир ҳам мамлакатнинг эътиборли, машҳур шаҳарларидан бири...

¹ Бувайхийлар — Салжуқийлардан аввалроқ — 932—1055 йиллардаги ҳукмдорлар сулоласи. Асосчиси Бувайх қадимий Эрон подшоҳлари наслидан бўлиб, Дайламдаги урушқоқ тоғликларнинг йўлбошчиси эди. Унинг ўғиллари — Аҳмад, Ҳасан, Алилар Арражон, Нубинжон, Исфохон, Ҳамадон, Рай, Кирмон, Ахвоз, Шероз, Бағдод шаҳарларини эгаллаганлар.

Йўл баланддан келар эди, шаҳар анча пастда кўринди. Қуръон ёдгорлиги ўрнатилган дарвозадан ўтиш билан ўтлоқ майдон бошланар, унинг ўртасида гуллардан тикланган товус сиймоси мен дунёда ягонаман, дегандек виқор билан кўкрак кериб турарди. Фақат унинг гажак думи кўринмас — майса-ўтларга қўшилиб кетган эди.

Исфаҳондан шу ергача 458 километр эди.

Шероз! Шерозийлар ватани, шеърият гулшани, бадиият мулки! Узоқ-узоқ кишвару минтақалардаги казоказо шоирлар қалбидан муқим жой олган шаҳар! «Шероз қанча бўлмасин кўркам...» Демак, унинг кўрки, малоҳатини ўрис шоири ҳам тан олган, тан берган, гарчи унга «азиз ўлка Рязань» бўлса ҳам...

Ёзишларича, Шерозда гўзал боғлар, хиёбонлар азалдан кўп бўлган. Бинобарин, Ҳофизнинг Шероздан оқиб ўтадиган Рукнобод дарёси бўйларига жойлашган сўлим Мусалло боғлари жаннатда ҳам топилмайди, бу оламда Шерознинг ҳам ўхшаши йўқ, у бемисолдир, дея таърифлаши, ўз туғилган шаҳрини эҳтиром ва эҳтирос билан мадҳ этиши бежиз эмас, албатта. Балки Саъдию Ҳофизлар қалбига чўғ, завқу сурур солган, кейин уларнинг онги-идроки, зеҳн-заковатини маърифату зиёга тўйинтирган манбалар Шерознинг ана шу ҳусни латофати, оромбахш, илҳомбахш табиати, шаҳардаги бой кутубхона — илму урфон булоғидир? Шероз номининг мағрибу машриққа таралишида эса, шубҳасиз, ул икки қалам сеҳргарининг ҳиссалари беқиёсдир. Хуллас, қадимдан Шероз адабиёт, санъат ўчоқларидан бири бўлган, у ерда миниатюра мактаби ҳам ривожланган.

Ҳа, Шероз ўша даврларда бошқа шаҳарларга нисбатан тинч ва осойишта, фаровон эди, шунинг учун ҳам Шарқнинг кўп жойларидан аҳли илм, шоирлар келиб қўним топадилар, лекин кейинроқ, айни Ҳофиз Шерозий яшаган йилларда унинг суюкли, азиз ватани босқинчилар томонидан бир неча марта қамал қилинади ва минг-минг бегуноҳ кишилар қатл этилади. Бу мислсиз фожеалар муҳаббат, гўзаллик ва нафосат куйчиси Ҳофиз қалбини ларзага келтиради, у аламу изти-

робларга тўла сатрлар («кўзадан май қуйгандек қон тўқувчи замон») битади. Умуман ғусса ва бесаранжомликлар, адолатсизликлар, ҳукмдорлар орасидаги доимий низо ва тож-тахт талашлишлардан зада бўлган, одамизотнинг ноаҳил, беоқибат, жоҳилу нодонлигидан куйган шоир юраги исён кўтаради:

*Топмадим бу олами хокида асло одами,
Бошқа одам, янги олам қайтадан тузмоқ керак...*

Ҳофиз орзу қилган замонлар келди, ҳарқалай, олам ўзгарди, Шерозга яна омонлик, маъмурилуғу фаровонлик ёр ўлди.

Тоглар бағридаги Шероз кўчалари чорраҳаларда туташиб, яна ажралиб кетарди. Икки тарафда бир ёқлама қатновга мўлжалланган йўл бўлиб, ўртада хиёбон, унда ҳар хил, асосан, хурмо дарахтининг қилич барглари залворли чайқалиб туради.

Ҳофиз Шерозии

Ҳофизнинг тўла номи Шамсуддин Муҳаммад Хожа Ҳофиз бўлиб, ҳофизшунослар унинг туғилган йили номаълум, ҳар ҳолда 1300 йиллар бошида деб тахмин қилар эдилар. Кейинги тадқиқотларда бу сана 1525 йил, деб қайд этилмоқда.

Оддий касиб оиласида дунёга келган Ҳофиз етимликда ўсиб, ҳаётнинг кўп аччиқ-чучугини тотган, асосан, фақирона кун кечирган, аммо ниҳоятда ғурурли бўлган, шоҳлар илтифотига учмаган, ҳамиша қаламни дўст тутган, унга суянган, қалам эса уни жаҳон шоири мақомига, дунё лирикларининг пешвоси даражасига кўтарган. «...Ишқнинг фонийлик майхонасида ҳақиқат майидан маст бўлган риндлар сирдоши, миллат ва диннинг қуёши» (А. Навоий), қат-қат пардали ғазал устаси Хожа Ҳофиз Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийни, Гёте ва Гейнени, Пушкин ва Лермонтовни, Фет ва Есенинни, бошқа кўплаб жаҳон миқёсидаги сўз заргарларини қойил қолдирган, ром этган ва ўз ортидан эргаштира олган фавкулудда истеъдод ва ижодий омад эгасидир.

XX аср бошларида яшаган таниқли ўзбек адабиётшуносларидан бири Ғарб адабиёти Шарқ адабиёти олдида шляпасини олиб, таъзим қилиб ўтади, деганида Ҳофиз Шерозийни ҳам назарда тутган, албатта. Зеро, атоқли немис шоири Гёте ўз эътирофини шундай ифодалаган: «Ҳофиз асарларини ўқиганинг сари қалбингда унга нисбатан ҳайратланиш, тан бериш ҳислари орта боради». Яна бир ғарблик ҳофизшунос эса унга «ҳамма замонларнинг энг катта ғазалнавис шоири ва шундай бўлиб қолади», деб баҳо берган экан. Ҳофизнинг энг катта ғазалнавислиги борасида ўйлаб кўриш керак, албатта, лекин унинг Оврўпо ва бутун дунёда энг машҳур Шарқ шоирларидан бири эканлиги ҳақиқат.

Ҳофиз, асосан, ўз туғилган масканида яшади, лекин ғаразгўйларнинг тухмат ва чақуви боис Шероз ҳокими Шоҳ Шужонинг тазйиқига учраб, қочиб кетишга мажбур бўлади, анча муддат бошқа юртларда, жумладан, Язд шаҳрида мусофирликда ватанни қўмсаб, ғарибона, ҳокисор кун кечиради, умри охирида Шерозга қайтиб келади ва 1389 йили шу ерда вафот этади.

Ҳофиз ижодидан бир ғазал:

*Қайси уйнинг шамъидир у, қайси жойда хонаси?
Ўртади жонни, сўранг, кимнинг эрур жононаси?*

*Бу замон дину дилимни хонавайрон айлади,
Билмадим кимнинг эрур у мунису ҳамхонаси?*

*Лабларининг бодаси ҳаргиз лабимдан кетмасун,
Кимга сўз бермиш вафодан, май тўла паймонаси?*

*Ул саодат шамъининг базми эрур кимга насиб,
Сиз, Худо ҳаққи, сўранг, кимдир, унинг парвонаси?*

*Ҳар киши афсун билан тортмоқчи, аммо билмадик,
Тортадур нозик дилин кимнинг қизиқ афсонаси?*

*Ёраб, ул ой юзли, юлдуз чехрали олий нишон,
Қайси коннинг гавҳари, кимнинг эрур дурдонаси?*

*Қилди ичмасдан лабининг бодаси дилни хароб,
Кимга улфат, ким эрур ҳамкоса, ҳампаймонаси?*

*«Оҳким, Ҳофиз дили девонадир сенсиз», — дедим,
Шўх табассум бирла: «Бу кимнинг, — деди, — девонаси?»*

Нафис, қойилмақом таржима, шундоқ эмасми? Худди Ҳофиз Шерозий ўзбек лисонида ёзгандай (мутаржим Чустий) — оҳанг, жаранг, ўйноқилик, зариф қочиришлар аслиятдагидай сақланган. Умуман, биз олис булбуллар водийси Шероз ва кўҳна Эрон заминининг фарзанди Ҳофизни унинг юртдошларидан кам билмаймиз, кам севмаймиз, десам асло муболаға эмас. Ҳазилнависларимиз Ҳофизга мухаммаслар, татабулар боғлаган, назиралар қилган. Улуғ шоир даҳосига ўз таъзим ва эҳтиромини шеърда изҳор этган аҳли қаламимиз ҳам кўп. Жумладан, ўзбек адабиётининг йигирманчи аср адоғига мансуб авлоди вакилларидан бири, ҳазрат Румий маснавийларининг нуктадон таржимони Асқар Маҳкам «Ҳожа Ҳофиз девони ҳошиясига» шундай сатрлар битади:

*Қирқ йил ўтиб кетди умримдан
айтдим ҳаёт қир-қиясига
ва зар билан эмас қон билан
битдим девон ҳошиясига:*

*«Эй Жаҳонгир барини ташла
Шерозга бор йиқил-да, юкин
Тахтингни бус-бутун бахш айла
Ҳожа Ҳофиз девони учун!..»*

*«Эй Савдогар бўлма ҳеч малол
тарк эт дунё шаҳарларини
Бисотингни бериб сотиб ол
Ҳожа Ҳофиз ғазалларини...»*

*«Эй Қароқчи жон чекиб тунлар
карвон келар Балху Табриздан
Қиличингдан кеч мусофирлар
бир байт айтса Ҳожа Ҳофиздан!..»*

*«Сен эй Жаллод оқизма хунлар
чопма қози ҳукм гар қилса*

*Кундага бош қўйган мақтуллар
Ҳофиздан бир қатор шеър билса...»*

*«Эй Зиндонбанд бандларингни уз
қўйгил кетсин тўсма роҳини
чоҳ ичида урён бир маҳбус
тилга олса Ҳофиз номини...»*

*«Эй Биродар чида барига
чида дўсту ёрлар тарк этса
Бошингни қўй оёқларига
кимдир бир кун «Ҳофизман» деса...»*

Ҳофиз Шерозий хотира-ёдгорлиги деярли шаҳарга кираверишда бўлиб, у мажмуа хиёбон қиёфасида эди. Дарвоза рўпарасидан кетган йўлак хиёбонни иккига бўлиб турар, ҳар икки тарафда тартиб билан экилган, нисбатан ёш сарв арчалари, бўлак хил қарагай, оддий арча атрофга латофат ва шукуҳ бағишлаган. Қатор қўйилган ўриндиқларда зиёратчилар энгил тамаддила-ниб, ўзаро суҳбатга машғул эдилар.

Эллик қадамчадан кейин баландликка — қўндалан-гига узун, икки ёни ҳар турли бинолардан иборат усти ёпиқ шийпон майдонига чиқилар, ундан яна зиналар орқали уч томони девор билан ўралган боғ-хиёбонга тушиларди. Хиёбон ўртасидаги махсус тепаликда Ҳофиз Шерозийнинг 8 та тош устундан тикланган, шифти — гумбаз ости нилий бўёқлар билан зийнатланган мақбараси алоҳида ажралиб турарди. Устунлар ўртасидаги қаймоқранг мрамар сағана нақшланган, тепаси ва ён деворларига Ҳофиз байтлари битилган.

Устунлар ораси анча очиқ, бемалол айланиб юриш мумкин.

«Ҳофизнинг жасади ўзи севган Мусалло боғига дафн этилган, халқ бу жойни зиёратгоҳга айлантирди ва боғнинг Ҳофиз дафн қилинган қисмини Ҳофизия деб атади», дея хабар берилади ҳофизшуносликка бағишланган китобларда. Ушбу мазорни Соҳибқирон Амир Темурнинг набираси, адабиёт, маънавият ва маърифат ҳомийси Абулқосим Бобур обод қилдирган. «Унинг (Абулқосим Бобурнинг — Қ.К.) топшириғи билан Мав-

лоно Муҳаммад Муаммои мақбара қурган, — деб ёзди шарқшунос Ш. Шомухамедов. — Кейин Эрон ҳукмдорларидан Каримхон Занд (1811) ҳозирги сағанани қурдирган»¹. Бизнингча, у мақбарадан асар ҳам қолмаган ва замонавий кўринишдаги ҳозирги марқаднинг бунёд этилганига ҳали кўп вақт бўлмаганлигини таҳмин қилиш мумкин.

Ёдгорликка бир неча қадам етмай, икки томондаги осмони рангда жилоланиб, майин живирлаб турган сафобахш ҳовузчалар ичида кумушранг тангачалар уюлиб кетган эди. Бир ёши ўтган ва бир ёш жувон пичирлашиб, танга ирғитишарди. Мен ҳам ҳовузга танга ташлаб, ижодий ишларимга Ҳофиз руҳи малад беришини тиладим.

Зиёрат қилувчилар бисёр, аксарияти ёш қиз-йигитлар эди.

Боғ-хиёбоннинг ҳар иккала, хусусан, иккинчи бўлагида апельсин дарахтлари кўп бўлиб, тўқ сариқ мевалари ям-яшил барглар орасида ғужум-ғужум кўринарди.

Худуд озода, шинам, у ер-бу ерга ўрнатилган радио карнайлардан паст овозда шикаста оҳанг-қўшиқ тараларди. Ҳофиз Шерозий ғазалларига басталанган ва шоирга бағишланган ашулалар бўлса керак, менга нотаниш каломлар орасида Ҳофиз исми бот-бот такрорланарди.

Ҳофиз Хоразмийни суриштирамиз. Боғ тўрисидаги Ҳофизшунослик маркази бугун жума бўлгани сабабли берк экан. Муҳаммад Содиқ билан китоб, газета дўконлари сотувчиларидан сўраймиз — елка қисишади.

Боғ-хиёбон маъмури ҳам йўқ экан, анча кутдик, келмади.

Меҳмонхона изладик. Кўчалар кенг, бир томонлама, нечукдир қатнов бошқа шаҳарлардаги каби тирбанд эмас, халқ ҳам камга ўхшарди — дам олиш кунлиги учун шундайдир. Эҳтимол, бу сокинликка улус шоирлар руҳи боисдир...

Шинамгина «Атлас» меҳмонхонасига жойлашгач, Шайх Саъдий мақбарасига кетдик.

Саъдий Шерозий ҳайкали ўрнатилган чорраҳадан

¹ Ш.Шомухамедов. «Ҳофиз Шерозий». «Фан» нашриёти, 1965 йил, 36-бет.

кейин кун чиқишга қараб юрдик. (Ш. Шомухамедовнинг юқорида зикр этилган китобида гуллар ва булбуллар диёрининг икки буюк куйчиси мақбараси Мусалло боғининг икки чеккасида жойлашган, деган фикр айтилган. Ҳолбуки, Саъдий даҳмаси шаҳарнинг бир четида бўлиб, унга авто уловда бориларкан. Балки, у кейинги даврларда кўчирилгандир...) Ёдгорлик мажмуи кўчанинг ниҳоясида, Гулистон майдонида эди.

Саъдий Шерозий

Муслиҳиддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Мушрифиддин — Саъдий Шерозий (уни қисқа қилиб Шайх (ҳурмат маъносиди) Саъдий деб ҳам атайдилар) таваллуд топган санага кейинги йилларда аниқлик киритилиб (бу ҳам узил-кесил бўлмаслиги мумкин), 1184 йилга нисбат берилмоқда. Хуллас, манбалар хабарига кўра қарийб 102 (айрим китобларда 120) йил умр кўрган донишманд мутафаккир ҳаётининг учдан бир қисмидан кўпроғини дунё кезишга сарфлаган. Фикри-онги қаймоқ олган етук даврларида ижод билан астойдил, мунтазам шуғулланган. Унинг ўзи бу ҳақда «Гулистон»и дебочасида шундай фалсафий мисраларни битади:

*Ҳар дамда умрдан нафас ўтади,
Бир қиё боққунча йитиб кетади.
Уйқуда ўтгандай ўтди элик йил,
Қолган беш кун умр қайғусин қилгил...*

Шу тариқа Шайх Саъдий сафарлари мобайнида терган «бошоқ»лари — илму ижод дуру гавҳарларини «ип»га тизишга киришади ва улар жуда тез оммалашиб, тилга тушиб, Саъдий номи Машиқу Мағрибга танилади. Шоирнинг девонлари, жаҳон адабиёти дурдоналаридан саналмиш «Бўстон», «Муфрадот» каби таълимий асарларига кирган нурмаъно ҳикматлари, «Гулистон»даги ёшу кексага бирдай ибратли, ўлмас мавзули ҳикоятлар уларни уқадиган, ҳис этадиганлар, кўнглида эзгуликдан, юксак ахлоқ-одобдан, маърифатдан нишона бўлганлар учун беқиёс маънавий мулк, бадиий хазина сифатида етти-

етти ярим асрдан бери неча-неча насларга завқу ҳузур бағишлаб келмоқда.

«Сўз пардозловчиси» (А. Навоий) Шайх Саъдийни эронликлар ҳам ўзларининг энг буюк шоирларидан бири, деб эътироф этадилар ва бағоят эъзозлайдилар. Шоир сағанаси ва у қад кўтарган Саъдий хиёбони ана шу эъзозу ҳурматнинг амалий ифодаси сифатида Шероздан қадими узилмайдиган зиёратчиларни мудом ўзига жалб этади ва «Саъдий» номи ҳар кунни ўнлаб, юзлаб тилда зикр этилади.

Хиёбонда бўйдор сарв, хурмо, қарағайлар ғоз турар, апельсин ниҳоллари ўтқазилган ажриқзор майдонларнинг четлари гулзор эди.

Ёдгорлик биносининг ичига тўғридан кириб бориларди, у ердан чапга — шийпон-айвонга ва ундан орқадаги хиёбонга чиқиладиган томон очик, деворсиз эди. Асосий хонанинг бошқа тарафлари доира шаклида бўлиб, баланд шифт, деворларда, ўртадаги сарғимтир мрамар сағана тошининг усти, ёнларида Қуръон оятлари, Саъдий байтлари, ҳикматлари сийрак, бироқ кўркем ҳарфларда битилган.

Айтишларича, ушбу ёдгорлик мажмуи бундан эллик йиллар муқаддам барпо қилинган (аввал бошқа кўринишда, соддароқ бўлган) экан.

Муҳаммад Содик Каромат Шоҳбоз унвонли кимса билан сўзлашди. Ўттиз йилдан бери Саъдий зиёратгоҳида хизматда экан. У Ҳофиз Хоразмий ҳақида эшитгани, аммо унинг қачон вафот этгани, қаерга дафн қилинганини билмаслигини айтиб, Ҳофизшунослик марказидан сўраб кўришни маслаҳат берди.

Бу жойда ҳам маҳзун куй ва қўшиқ оҳиста таралар, улар ҳам Ҳофиз Шерозий боғида янграган савти-навоининг айнан ўзи, яъни ижрочиси бир ҳофиз эди.

Мажмуа биносининг ғарб томонидаги — очик майдондаги зиналардан ер остига тушиларди. Тепада, сарвларнинг игна барглари шивири ила уйғун янграётган хонишлар манбаи шу жойда экан. Махсус дўкончада икки йигит магнитофон қўйиб ўтиришарди. Мен ўша ҳофиз ашулалари ёзилган бир жуфт кассета сотиб олдим. Бу торгина гўшада балиқли ҳовуз-ариқ ҳам бўлиб, унинг атрофи қиз-аёллар, болалар билан гавжум эди.

Тиниқ сув остида катта-кичик балиқлар аниқ кўри-
ниб, тангалари чироқлар шуъласида аксланиб ўйнар-
ди.

ҲОФИЗ ХОРАЗМИЙНИ ЙЎҚЛАБ...

14 февраль, шанба

Яна кечаги гўзал хиёбонга йўл олдик. Ҳофизшу-
нослик маркази деганлари аслида кутубхона экан. Му-
ассаса масъули, эллик беш ёшлар чамасидаги Кошка-
да исмли аёл, умумий ишлар бўйича масъул Мустафо
Сиддиқийлар билан суҳбатлашдик, уларга ташриф-
миз боисини, истагимизни баён қилдик. Мезбонлар
бизга ҳайрихоҳлик билдиришди. Аммо надоматлар
бўлсинким, китобдорлар Шерозда Ҳофиз Хоразмий
деган мавороуннаҳрлик туркигўй шоир яшаганидан мут-
лақо беҳабар эдилар. Улар, албатта хижолат чекишга-
нини яширмадилар.

Катта-катта, эски, янги жилдли ҳар турли қомусий
китоблар, баёзлар, таъкираларни олдимизга ёйиб, ва-
рақлашга тушдилар. Мажмуаларда бир неча юзлаб шоир-
ларнинг таржимаи ҳоли, ижодларидан намуналар бору
бизнинг Ҳофиз Хоразмий тўғрисида бирон калима ҳам
йўқ эди. Сиддиқий кекса назмгўй, оғойи Парвиз Ҳоифий-
нинг уйига қўнғироқ қилди. Ҳоифий домла ҳозир Ҳофиз
боғи бўлиб турган ҳудуд илгари Шероздаги энг катта
қабристон эканлиги, Хоразмий шу мазорга дафн этил-
ган бўлиши мумкинлигини айтди. Шундан сўнг кутуб-
хона ходимлари бизга Ҳофиз боғи сатҳининг аввалги
қиёфаси (зич қабрлардан иборат мазористон) ва ҳозир-
ги ҳолатлари акс эттирилган жаридани кўрсатишди.

— Дарҳақиқат, мана шу хиёбон, шу жой ўрни бир
вақтлар мазкур суратдагидай эди, — дея изоҳ берди
Мустафо Сиддиқ. — Бундан олтмиш йиллар муқаддам
қабристон, у жуда қадимий бўлиб, тўлиб кетган, узоқ
вақтлардан бери майит қўйилмаётган эди, текисла-
ниб, ўрнида ҳозир сизлар кўриб турган боғ-хиёбон ва
Ҳофиз Шерозий мақбараси бунёд этилган. Устоз
Ҳоифийнинг сўзида жон бор...

Бизнинг устимиздан бир эмас, бир неча пақир ях-

дай сув қуйиб юборилгандек бўлди. Наҳотки, биз изларини излаб келган Ҳофиз Хоразмий қабри ҳам мана шу хиёбон остида, ном-нишонсиз қолиб кетган бўлса?..

Ҳафсаламиз пир бўлиб, тушкун ҳолга тушганимизни пайқаган мезбонлар: «Энди бир умид бор — Шероз университетининг филолог муаллимлари — Ҳасаний, Наирийлардан бирон янгилик чиқиб қолиши эҳтимол», деб ўча бошлаган чироқ пилигини сал кўтариб қўйишди.

Дарҳақиқат, Эрон адабиёти, Шарқ шеърляти тарихи билан шуғулланган, Ҳофиз Шерозий ижоди ҳақида мақолалар ёзган, илмий ишлар ёқлаган форс адабиётшунослари Ҳофиз тахаллусли шоирлар ижодини қиёсий таҳлил қилган, шу жараёнда Ҳофиз Хоразмий деган номга ҳам дуч келган бўлишлари мумкин-ку...

Шероз университети (у ҳам нисбатан ёш — 1945 йили ишга тушган экан) Ҳофиз хиёбони билан яқин қўшни эди. Адабиёт факультети (бу ерлилар таъбири билан айтганда департаменти)га кирдик. Биз излаган олимлар йўқ экан. Департамент раиси доктор Жўвқар дарҳол биз билан учрашув ташкил қилиб, доктор Мухаммад Ризо Аминий (форс тили, адабиёти ихтисоси бўйича мутахассис), Куръон илми муаллими, доктор Жаъфарий ва бошқаларни тўплади. Самимий мулоқот бўлди.

Тиллар адабиёти департаменти дейиладиган мазкур бўлимда форс, араб, инглиз тиллари ва Куръон илми бўйича дарс ўтилиб, илмий тадқиқотлар олиб бориларкан. Университет бўйича ўн уч мингга яқин, департаментда эса 226 та талаба бор экан. Ўқиш бепул, муддати тўрт йил экан.

Йўлақларда юрганлар ичида қизлар кўп эди...

Ўрта ёшли, басавлат доктор Аминий бизга ҳаммаслак, ҳамнафас чиқиб қолди. Унинг илмий мавзуи Заҳридин Бобур ва унинг набираси Акбаршоҳ ҳаёти, номаи аъмоллари билан бевосита дахлдор экан. Бобур экспедициясининг саъй-ҳаракатидан хурсанд бўлганини изҳор қилди, унинг фаолиятига ривож, орзу-ниятларимизга кушойиш тилади ва Шероздан Ўзбекистонга бориб қолган аҳли шуарою фузалолар бўлса, ёзиб

юборишимизни сўради. Раис — Жўвар жаноблари ҳам ҳамкорлик қилишни таклиф этди.

Биз илҳақ кутган муаллимлар келавермагач, энди ташқарига чиққан эдик, биров: «Салом, салом», деб биз билан сўраша бошлади. Бу доктор Ҳасаний бўлиб, кўнғироқ қилиб унга биз ҳақимизда хабар беришган экан. Сал четроққа юриб, у билан гаплашиб турган эдик, доктор Наирий ҳам келиб қолди. Бизни ичкаридан кузатиб чиққанлар ва бошқалар кўшилиб, давра кенгайиб кетди. Тик турганча анча суҳбатлашдик. Мезбонлар Ўзбекистон ва мустақиллигимиз натижалари тўғрисида саволлар беришар, Зокиржон ака эса қисқа-қисқа, лўнда-лўнда жавоб қайтариб, гапни Ҳофиз Хоразмийга буриш пайдан бўларди. Афсуски, Шероз университетидай катта илм даргоҳининг аҳли донишлари орасидан ҳам Ҳофиз Хоразмийдан бохабар, лоақал унинг номи қулоғига чалинган бир кас чиқмади. Яна менга алам қилди. Нега бизнинг олиму уламоларимиз фарбу шарқ минтақалари ижодкорлари ҳақида илмий тадқиқотлар олиб боришиб, қайта-қайта монографиялар чиқаришади, нега биз Эрон мумтоз адабиёти вакиллари, жумладан Хожа Ҳофизу, Саъдий Шерозий, Умар Хайёму Убайд Законий ва бошқалардан хабардормиз, бизда уларнинг девонлари, улар ҳақидаги рисоалар такрор-такрор чоп этиладию, улар Ҳофиз Шерозий билан деярли бир даврда, бир шаҳарда яшаган, иккита йирик китобга жам бўлган девон— улкан адабий мерос қолдирган Ҳофиз Хоразмийни билишмайди?.. Нега ўзбек адабиётшуноси Ҳамид Сулаймон Ҳофиз тахаллуси билан ижод қилган юзлаб шуарони ўрганадию, эронлик ҳамкасблар Ҳофиз Шерозийдан — ўз ҳамшаҳарларидан ўзга Ҳофизни эшитмаган, ўқимаганлар?..

— Бизга имкон беринглар, шуғулланайлик, излаб кўрайлик, — деди доктор Ҳасаний ўнғайсизланиб. У андак туркча билар экан.

Ҳасаний билан Наирий илмли, одамохун, хушсурат кишилар эди, бизни тавозе билан узатиб қолишди.

Анчагача хаёлимдан Ҳофиз Хоразмий кетмади. Унинг севикли ҳофизларимиздан бири ижросида шўх кўшиқ бўлиб янграйдиган ўйноқи ғазали ёдимга келади:

*Ой юзунга жон била то бандаман,
Меҳри равшан дил бикин тобандаман.*

*Кўргали юзунг гулистонин кўзим
Завқ бирла гул бикин пурхандаман.*

*Гулни ўхшатқали ол энгларинга,
Бу жиҳаттин лолатак шармандаман.*

*Пой бўсунг даст бергали манга,
Топтим, эй жон, давлати пояндаман.*

*Жонни бердим бир йўла йўлингда, лек
Ишқинг ила то қиёмат зиндаман.*

*Ман санга жон бирла ошиқман, вале,
Сан нигоро, қандасан, ман қандаман?*

*Сен шаҳаншоҳи замонсан ҳусн ила,
Ҳофизи бечоратак ман бандаман...*

Хўш, Ҳофиз Хоразмий ким ўзи? Нега биз уни ахтариб, неча минг чақирим йўл босиб келдик?..

Манбаларда бу Ҳофизи сонийнинг Ҳиндистонда яшагани тўғрисида маълумот учрамайди. Хўш, унинг икки жилддан иборат девони қўлёзмаси у бепоён мамлакатнинг олис чеккасидаги Ҳайдаробод шаҳрига қандай бориб қолган экан? Балки шоир китобатини ҳаждан ё бошқа бир ёқдан келаётган юртдош-йўловчилардан бериб юборган бўлса, у кимса бир сабаб билан Хоразмга, Ўрта Осиёга етолмай, Ҳиндда вафот этганмикин? Ё йўлда қароқчилар тунашган... Балки Ҳофиз Хоразмийнинг ўзи ватанига қайтаётиб, Ҳинд элида қолиб кетгандир?

Шунга ўхшаган саволлар, фаразлар ўз даврида Ҳофиз Хоразмийнинг кашфиётчиси, илк тадқиқотчиси, оташин, фидойи адабиётшунос Ҳамид Сулаймонни ҳам кўп ўйлантирган эди. Олим ўз вақтида Ҳофиз Хоразмий ҳақида маълумот топиш мақсадида ўзбек, форс, тожик ва озар адабиётларига доир жуда кўп тазкира, баёзлар, хорижий Шарқ ва Фарбда чоп этилган катта-кичик ҳажмдаги барча асосий каталогларни,

Шарқ адабиёти тарихига оид турли-туман қўлёзма манбалар ва ҳар хил босма асарларни бирма-бир кўздан ўтказган. Ана шу илмий изланишлар мобайнида у Шарқ тарихида Ҳофиз таҳаллуси билан шеър ёзган 156 та шоир ўтганлигини аниқлайди (эҳтимолки, бу рўйхатга яна 19-аср охири — 20-аср бошларида яшаган андижонлик Ҳофиз — Абдумажид қози кирмагандир) ва бирор манбада Ҳофиз Хоразмийнинг номи, қўлёзма-сининг бошқа бирон нусхаси ёки шеърларидан намуналар учрамаганлигини чуқур таассуф билан таъкидлайди. Олим, Ҳофиз Хоразмийнинг умрининг иккинчи ярмида Шерозда яшаганлигини ҳам унинг ўз асарларидаги далиллардан, ишора ва шаъмалардан келиб чиқиб, ўша даврга хос тарихий воқеа-ҳодисаларга суяниб тахмин қилади ва «Шоир Шерозда турғун бўлиб қолганидан ўша ерда вафот этиб, ўша ерда дафн этилган, дейиш мумкин», деб ёзади¹. Тадқиқотчи, ҳатто хоразмлик муҳаббат куйчимизнинг ижодда ҳам, таҳаллус танлашда ҳам эргашган пири-устози Ҳофиз Шерозий билан учрашган бўлиши ҳам эҳтимол, деган мулоҳазани илгари сурган.

Ҳофиз Хоразмийда шундай сатрлар бор:

*Вилоёту каромату карам ўзиндин издаю,
Бўлубдур Ҳофизи Хоразмий жони бирла Кирмоний.*

Шу байт ўқувчида: шоир Кирмонда яшаганмикин, нега у «Кирмоний»ни қўшимча таҳаллус сифатда қўллаган, деган иштибоҳ ҳам уйғотади. Аммо муҳтарам Ҳамид Сулаймон (албатта, у муаммони ҳар тарафлама чуқур ўрганган) «Гарчи шоир ўз асарларида Ироқ, Ажам, Хуросон, Форс, Исфахон, Кирмон, Шероз, Табриз, Самарқанд, Бухоро, Хўжанд каби ўлка ва шаҳарлар номларини тилга олса ҳам, Ҳофизнинг чет элда асосий истиқоматгоҳи форс ўлкасининг пойтахти Шероз бўлган», дейди ишонч билан.

Хуллас, турк Ҳофизи, «Ҳофиз Шерозий анъаналарини биринчилардан бўлиб ўзбек шеъриятига олиб кирган, айниқса, ғазал жанрини мазмунан бойитган... Навоийга қадар XIV аср охири ва XV аср бошларида ўзбек адабиётида биринчи ўлароқ мукамал девон тар-

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. Тошкент, 1981 йил, 7-саҳифа (Сўз боши).

тиб этган» (Ҳ. Сулаймон) шоир, мингдан зиёд ғазаллар муаллифи, улкан санъаткордан бир из топилмаганига ачиндик, қаттиқ қайғурдик. Лекин ноумид шайтон, ҳали Шарқу Фарб оламида тўла ўрганилмаган кутубхоналару қўлэзма хазиналари қанча!.. Бинобарин, Ҳофиз Хоразмийнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар қидириш адабиётчи, тарихчи-шарқшуносларимиз олдида долзарб вазифа бўлиб қолади шекилли.

Шундай қилиб, ҳофизлар маскани, шоирлар, донишмандлар диёри билан хайрлашдик. Эрам боғини, Тахти жамшидни, Муҳсин Покойин тавсия этган бошқа тарихий-маданий ёдгорликларни кўриш ҳам кейинги сафарга (Аллоҳ хоҳласа, албатта) қолди.

Чаманзор-хиёбондан тепага қараб кўтарилар эканмиз, энди гуллардан либос кийган товус гўё хижолат бўлиб, бошини сал эгиб олгандай туюлди менга. Шероз эса биздан тобора узоқлашарди. Лекин кўнглимининг бир чети Саъдий ва Ҳофиз боғларида қолаётгандай... Айни дамларда мен ўзимда ички бир қониқиш ва ифтихор ҳисларини туярдим. Жаҳон ишқ куйчиларининг сарвари ва ҳикмат уммонининг дарғаси, Аллоҳ қалбларига шеър оловини гуриллатиб ёқиб қўйган туфма истеъдод, фазлу камолот соҳиблари, аммо ниҳоятда камтар ва хокисор даҳоларни вояга етказган ва уларнинг табаррук хоки туробини етти асрдан бери бағрида асраб-авайлаб келаётган, оламга назму нафосат, илми фасоҳат нуруни таратаётган файзли ва хосиятли шаҳарни сайр айламоқ, улуғ салафлар қадами ила азизу мукаррам бўлган тупроқ узра одимламоқ мен учун олий саодат эди. Мен юрагимга ул ошиқ куйчилар ўтидан бир зарра, учқун тушганидан ва мана шу учқун туфайли ўша пиру устозлар ва бошқа алломаларнинг қадамжоларини зиёрат қилиш, гўзал юрту элларни, экзотик оламни кўриш шарафига ноил бўлганимдан бахтиёру миннатдор эдим ва хаёлимда дам-бадам ҳар икки Ҳофизнинг ўйноқи ғазалларидан байтлар, Шайх Саъдийнинг тилдан тилга, дилдан дилга ўтиб келаётган теран маъноли қитъа ва фардлари айланар эди:

*Агар кўнглумни шод этса ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.*

* * *

*Сен қайдан биласан ишқ лаззатини,
Бул бодани ичгай завқи бор киши.*

* * *

*Кел эй, кўнгил, унинг зулфига боғлан,
Халос ўлмоққа гар бўлсанг ҳаваскор.*

* * *

*Ҳар кишиким, ишқ ила жонон учун жон ўйнағай,
Неча мушкул бўлса жон ўйнамоқ осон ўйнағай.*

* * *

*Ниҳоли сарви қаддингтак равон бўстонда жон кўрмас,
Сани яхши кўрар жоннинг кўзи ҳаргиз ёмон кўрмас.*

* * *

*Ҳар ким ул жононға ошиқ бўлдиса, жондин кечар,
Жонидинким кеча олмас эрса, жон ондин кечар.*

* * *

*Ҳар нарсага боғлама кўнгул,
Кўнгил узмоқ жуда ҳам мушкул.*

* * *

*Дедим олай яна бир неча бор дам,
Орзуга етолмай бўғилди нафас.
Умр дастурхони ёнида, афсус,
Бирпас ўтирмасдан дедиларки, бас.*

* * *

*Айём гардишидан кўп бўлма диққат,
Сабр ўзи аччиғ-у меваси лаззат.*

* * *

*Абадий қолмайди жаҳонда ҳеч кас,
Яхши номи қолса, шунинг ўзи бас.*

* * *

*Номи ўчмас кимдан қолмиш ёдгор.
Ҳавзу меҳмонсарой, кўприк ё минор.*

* * *

*Улуғлар эъозлаб ғариб одамни,
Шухратлари тутди бутун оламни...*

Саъдий қаламига мансуб кейинги фардлар — ҳаётий ҳикматлар, эзгулик йўлидаги истак ва тилақлар, чин инсонийлик, яшашдан мақсад тўғрисидаги фалсафий ўғитлар ва ибратлар, мазкур сатрлар муаллифи ва унинг ҳамшаҳри Ҳофиз Шерозий, ҳамқалами, бизнинг юртдош, миллатдошимиз Ҳофиз Хоразмийлар ҳақида айтилган чинакам башоратдай... Дарҳақиқат, улар яхшиликни таърифлаб, эзгуликни, гўзалликни куйлаб, олам чеҳрасини, одам қалбини губорлардан холи, покиза кўрмоқ истаб, ўзгалар йўлига нур бўлишни орзу қилиб, бани одамиятга хайрли, мазмунли ҳаёт тилаб ва ўзларидан умрбоқий ном, мангу ўчмас шеърият, ҳикмат чароғини қолдириб ўтган улуғ инсонлардир.

НИҲОЯТ, «ХАТТИ БОБУРИЙ» ҚҶЙИНДА

Исфаҳондан яна тунда ўтяпмиз. Шаҳарнинг ниҳоятда салобатли, кўчаларининг тартиблилиги ва бошқа гўзал жиҳатлари бу гал яққол сезилиб турарди. Ўртадаги пушталарга ўрнатилган икки шохли симёғочлар узокдан ҳам кўзга аниқ ташланарди.

Дарҳақиқат, Исфаҳон азалдан маълум ва машҳур шаҳарлардан бири. Ун биринчи асрда яшаб ўтган, дунё кезган сайёҳ шоир ва адиб Носир Хисрав ўзининг қимматли далил ва маълумотларга бой «Сафарнома» асарида Исфаҳонга шундай таъриф беради: «... тўрт юз қирқ тўртинчи йил сафар ойининг саккизинчи куни (1052 йил, 10 июнь) Исфаҳон шаҳрига етиб келдик... Бу — водийда жойлашган, оби ҳавоси бағоят латиф шаҳар... Мен форсийзабон аҳоли яшайдиган ўлкаларнинг ҳеч бирида Исфаҳондан ҳам кўра кўркам, обод ва аҳолиси кўп шаҳар кўрмадим».

Кўчалар, катта кўприклар усти ва ости йўллари кўп. Ташқаридаги айлана шоссе таъмирланаётгани учун шаҳар ичидан юриш лозим эди. Бир жойда «Техрон—

чапга», деган кўрсатгич бор экан, шунга қараб, бутунлай бошқа ёққа кетиб қолибмиз. Хуллас, икки соатча тентирадик. Охири бир автобус ҳайдовчиси бизни орқасидан эргаштириб, Техрон йўналишига олиб чиқиб кўйди.

Техрон шаҳрига 245 километр қолганда, Дилижон шаҳрида тунадик.

Кечадан бери меҳмонхоналарда ҳарорат баландлигидан яхши ухлаёлмаяпмиз. Йўталлардан батамом хориж бўлиб кетмаганимиз учун деразаларни очиб ётишга чўчиймиз. Иссиқ ҳаво кечаси оғизни қуруқшатиб, беҳуд қилади.

Тунда шитирлаб ёмғир ёға бошлади, лекин чала очилган дарчадан кирган ёмғир шабадаси ҳам хонани салқинлатишга ожизлик қиларди. Бунинг устига туйнук баландга-шифтга яқин жойлашган (дераза йўқ эди), орқа томондан яна бошқа бинолар тўсиб тургани сабабли, тоза ҳаво киришидан умид қилмаса ҳам бўларди.

Илҳомжон бояқиш ярим кечагача устахонада автобуснинг у ер-бу ерини кўрсатиш, мойлатиш билан овора бўлди. Яхшики, қайтишда Муҳаммад Содиқ, гоҳи-гоҳида раҳбарнинг ўзи ҳам Илҳомжонга дам бериб келишарди, нечукким, ҳамманинг юраги орзиқа бошлаганди. Зеро, мусофирликда, сафарда энг зўр, тийиқсиз иштиёқ, бу — она юртга тезроқ етиш иштиёқидир.

15 февраль, якшанба

Шиддат билан юриб, соат ўн яримларда Техрон худудига кирдик. Кўча тиқин, одимлар суст. Дамимиз қайтиб, эснайвериб, қоринлар ҳам очди. Тушлик қилдик: диза — кўза шўрва, тўғрироғи, нўхат шўрва, икки сихдан кабоб нархи анча баланд — 23 минг риёл бўлди!

Раҳбар элчимиз Илҳомжон Акрамовга сим қоқиб гаплашди. Элчихонага бораверадиган бўлдик. Яна олдинги сафаргидай, ёмғир остида истаб-сўраб, айла-ниб, икки соатдан ортиқ юрдик.

Ниҳоят, элчихонамизни топдик. Низомиддин билан Янгибой кутиб олишиб, меҳмонхонага жойлаштиришди. Эрон Ташқи ишлар вазирлигининг хос меҳ-

монхонаси — ўтган галги таниш манзил, фақат, бинони бошқа бўлдию, хоналарнинг шакли-шамойили айна нариги бинодагининг ўзи эди.

Кўнгиллар ором отлиғ камсуқум ҳамдами ила топишди.

Оқшом яна бизни олиб кетишди.

Элчихонамиз фойесида қисқа муддатли суҳбат бўлди. Элчимиз Илҳомжон Акрамов шу жойда «сюрприз»ни тантанали суратда Зокиржон акага топширди — улар «Хатти Бобурий»дан ва «Бобурнома»нинг Техрондаги Эрон миллий кутубхонасида сақланаётган форсий нусхасидан кўчирмалар эди. Нодир нашрлар ниҳоят қўлга кирганидан бошимиз кўкка етгудай суюндик, чарчоқларимиз унутилди.

Бу қимматбаҳо бойликлар Зокиржон аканинг бир неча йил давомида олиб борган тинимсиз изланишлари ва уринишлари, Эрон давлатининг Ўзбекистондаги Фавқулодда ва Мухтор элчисига ёзган мурожаатномалари ва Техрондаги Эрон Ташқи ишлар вазирлигида бўлиб ўтган суҳбат-мулоқотларнинг дастлабки меваси эди. Зеро, Эроннинг музей ва кутубхоналаридан қўлёзма нусхасини олиш ғоят мушкул масала. Сиз уни булар сўраган нуфузли асар ё китобни, лоақал нусхасини топиб-алмаштириш ҳисобига қўлга киритишингиз мумкин. Машҳаддаги Имом Ризо ҳарами мажмуаси директори илтимосига кўра Зокиржон ака томонидан Россиядан келтириб берилган ноёб асар эвазига қилинган «сюрприз» эди, бу.

Чой устида яна мулоқот қизиди. Даврада Илҳомжондан ташқари элчихонамиз вакиллари — иккинчи котиб Низомиддин, Алишер, консул Икромбой ва икки нафар ўзбекистонлик меҳмон — Техронда ўтаётган «Энергетика ресурсларидан оқилона фойдаланайлик», ҳамда Форс кўрфази минтақаси хавфсизлигини асраш мавзуидаги халқаро кенгашда иштирок этиш учун ташриф буюришган академик Жўра Абдуллаев ва Тошкент Давлат Шарқшунослик институти профессори, сиёсий фанлар доктори Абдусамад Ҳайдаров (Илҳомжон Акрамовдан аввал унинг вазифасида ишлаган) ҳам бор эдилар. Уларнинг иккиси ҳам Бобур экспедицияси фаолиятидан яхши хабардорлиги учун суҳбат-

нинг қовушиши янада осон бўлди. Зокиржон ака экспедиция сафарларидаги диққатга сазовор жиҳатлар, ўзининг Афғонистонда бошидан кечирган, кулгилидай туюладиган, аммо хатарнок воқеалардан гапириб берди.

Экспедициянинг ҳозирги қалтис вазиятда Ироққа ўтиши, хусусан, Бағдодда бўлишимиз ўтирганларда катта ҳайрат ва қизиқиш уйғотди. Дунё кўрган академик Абдуллаев ҳам, бошқалар ҳам бу воқеани қаҳрамонликка тенглаштириб, таҳсин ва офарин изҳор этдилар.

Раҳбар, ҳарқалай, Шероздан минг километр масофани босиб, бежиз қайтиб келмаганимиз, умуман Эрондан беиз, бесамар кетмаётганимизни айтиб, элчимиз ва унинг ходимлариға ўзбекистонлик зиёлилар, Бобур Мирзо ворислари ва ихлосмандлари номидан самимий ташаккур билдирди.

Шу оқшом меҳмонхонада ҳамма ўз суйган юмуши билан андармон бўлди. Жумладан, мен сафаримизнинг сўнгги кунлари, хусусан, Эрон билан боғлиқ таассуротларимни қоғозга тушириб ўтирдим.

Аввало, Техрон менда дунёнинг мен кўрган ҳудудидаги энг сердарахт шаҳарлардан бири сифатида таассурот қолдирди. Айниқса, шаҳар четларидаги мавзелар соя-салқинли сершоҳ дарахтлар билан бурканган эди.

Эрон ҳўб бой мамлакатга ўхшайди, лекин шаҳарлардан ташқари ерлар, асосан, тоғу, тошу, дашту биёбонлардан иборат, оқар сув кўринмайди. Шунга қарамай, ичимлик суви етарли, таҳоратхоналарда ҳам мурватни бурасангиз бас, фақат, яхдай...

О, ҚАДРОН МАШҲАД!

16 февраль, душанба

Эрталаб Техроннинг чеккароқ кўчаларидан юриб, Машҳад шоҳ йўлига чиқиб олдик. Йўналишдаги йирик шаҳарлар — Сабзавор, Нишопур ёнидан ўтиб, тунда қадрдон меҳмонхонамиз «Апартамент»га етиб келдик. Ватан сари йўлга чиқилганда ҳар қандай ҳайдовчию раҳбарнинг ғайрати кўзиб, қанотсиз учади чоғи, шу кунни 1018 километр масофани босиб ўтибмиз. Шундан

200 километри Муҳаммад Содиқнинг, қолгани Илҳомжоннинг ҳисобига ёзилган эди. Йўл битта, равон, кўрсатгичлар аниқ эди. Деярли тўхтамадик, бошқа юмушлар билан машғул бўлмадик. Ҳатто менда ҳам табиату бошқа кўрганларимни майдалаб тасвирлаб ўтиришга тоқат қолмаган, кўзимга фақат асфальт кўринарди. Дарвоқе, тез юрганимиз учун бир жойда йўл ҳаракати хавфсизлиги ходими тўсди. Лекин таржимонимиз унга экспедиция ҳақида икки оғиз гапириб, ватанга ошиқаётганимизни айтган эди, тушунди, оқ йўл тилади, фақат эҳтиёт бўлинглар, деб илтимос қилди омон бўлгур. (Ўзиям рухсат этилган тезликка нисбатан икки баравар шитоб келаётган эдик.)

17 февраль, сешанба

Зокиржон ака билан Муҳаммад Содиқ Имом Ризо ҳарамига кетишди. Илҳомжон иккимиз устахонага бориб, автобусни ювдирдик, остларини бир-бир назоратдан ўтказдирдик ва тушликка масаллиқ харид қилдик. Сабзавот бир томонда, қолган майда-чуйдалар бошқа тарафда эди. Қўй гўштининг бир килоси тўрт минг туман (1 доллар — 830 туман) эди. Бу пулга 55 литр солярка келади.

Кейин раҳбаримиз дамлаган ош бир андижонча палов бўлди, нақ жаннат таоми дейсиз. Чойхонада, улфатлар даврасида ейиладиган шундоқ ошни жуда соғинган эканмиз.

Қориннинг додига етдик, энди кўзларни ҳам бир хурсанд қилиб қўяйлик, деб шаҳар айландик. Бир дўконга кирсак, бухоролик йигитлар, жувонлар ўрталиққа (дўконлар катта, кенг эди) стол қўйиб, савдо қилишяпти. Улар ҳар замонда келиб, шундоқ очиқ жойларни ижарага олишиб, уч-тўрт ой пул ишлаб кетишаркан. Қойил қолиш керак, бу ҳам тадбиркорлик, удлабуронлик-да!

Буюм бозоридаги нарх-наволар бизнинг ҳамёнимиз ва имкониятларимизга нисбатан албатта баланд. Лекин барибир кўзни чирт юмиб, иккинчи рўйхатдаги қариндош-уруғларга совға-салом харид қилдик. (Биринчи рўйхатдагиларга Маккаи мукаррамадан, Мадинаи мунавварадан олинган). Қолаверса, ватандош тижоратчи

аёллар: «Ҳа келингишлар, қани, биздан ҳам бир нима олинлар, бу ернинг моллари тоза, келинойимларнинг димоғлари чоғ бўлади», деб қўйишмади. Одамнинг юзи, тили иссиқ, айниқса, аҳли савдонинг...

Умуман, Машҳадда ўзбек тижоратчилари, ўзбекчани, рус тилини бир оз билувчи дўкондорлар ва бошқалар анчагина, бинобарин, бемалол олди-сотди ва тирикчилик қилиш мумкин.

18 февраль, чоршанба

Раҳбар билан таржимон кечаги ишлар чаласини битириш учун яна Имом Ризо ҳарамига йўл олишди. Қолганларимиз тушликка қўлбола шўрва пишириб турдик. Раҳбар билан қори домла оғизлари қулоқларида келишди. Ҳарам ҳудудидаги «Толиб-ул ҳақ» қўлёмалар маҳкамаси ваъдалари устидан чиқишибди: «Хатти Бобурий»ни чиройли муқова ичига олиб, Зокиржон ака уларга туҳфа қилган «Усмонли Куръон» микрофильмдан Бобур фондига бир нусха кўчириб, уни ҳам муқовалаб беришибди.

Булар катта, бебаҳо дурдоналар, Машҳадда уч кун эмас, уч ой туришга ҳам арзирли бойликлар эди — раҳбар учун, ҳаммамиз учун. Айниқса, «Хатти Бобурий»...

Маълумки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур шоҳ ва шоирликдан ташқари яна кўп соҳалар билан ҳам астойдил, самарали шуғулланган, илмий ихтиролар қилган. Жумладан, 1503—1504 йиллари, Ғазни фатҳидан кейинроқ «Хатти Бобурий» («Бобур хати»)ни яратади. 29 (баъзан 28 та ҳам дейилади) ҳарфдан иборат ушбу ёзув араб алифбосининг ислоҳ қилинган, «зер-забар»сиз, соддароқ, туркий тилларга мослаштирилган шакли бўлиб, Бобур уни эл аро амалда қўллаш, тарғиб этиш борасида кўп марта, умрининг охирларигача уринганлиги сезилади. «Бобурнома»нинг 1528 йил воқеаларига оид саҳифаларида қуйидаги маълумотларни ўқиймиз: «Мулло Биҳиштидин Ҳиндолга мурассаъ камар ва ханжар ва мурассаъ давог ва садафкорлиқ сандали ва кийим нимча ва тағбанд ва «Бобурий хат»нинг муфрадотини йиборилди. Яна «Бобурий хати» била битилган қитъалар йиборилди... Мирзобек тағойидин ҳам Комронга

таржима ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор ва «Бобурий хати» била битилган сархатлар йиборилди».

Бобуршунослар тахмин қиладиларки, ўша даврларда ҳукмрон мавқега эга, «Қуръони карим» битилган алифбо таъсири ва измида бўлган диний уламолар «Бобурий хат»нинг рўёбга чиқмоғига монелик қилганлар. Хуллас, - Бобур Мирзо ўз хатида «Қуръони карим»ни кўчиртириб (Гулбаданбегимнинг «Бу шийпонда «Тўрхона» (юқори ҳужра) бино қилдириб, унда ўлтириб Қуръон ёзар эдилар», деб таъкидлашига қараганда, Бобур Мирзо уни ўз қўли билан кўчирган), Маккаи мукаррамага жўнатган. Чиндан ҳам, муаллифнинг ўз алифбосига ислом олами марказининг пешволаридан изн, фатво олиш ниятида шундай қарорга келганлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Афсуски, «Хатти Бобурий» кўзланган манзилга етиб бормай, балки етиб борган бўлса ҳам, қандайдир сабаблар билан ҳозирги Эрон (у пайтларда Хуросон) мамлакати ҳудудида қолиб кетган. Нақл этишларича, мазкур ягона қўлёзма узоқ вақт сафавийлар сулоласи ихтиёрида сақланган, кейин Машҳаддаги Имом Ризо ҳарами ҳудудида жойлашган Қуръон китоблари мозийгоҳига топширилган. Мозийгоҳда ҳам кўп йиллар матнни ўқий олмаганлар ва унинг қандай асарлиги, кимнинг қаламига мансублигини билолмаганлар. Ниҳоят, XX аср ўрталарида мутахассислар араб алифбосидаги турли китобларга, хусусан Қуръони каримга солиштириш асосида унинг «Хатти Бобурий»да кўчирилган Қуръон эканлигини аниқлашга эришганлар.

Бу нодир, мўъжаз китобатни биз дастлаб 1993 йили Машҳадда бўлганимизда зикр этилган музейда кўрган эдик. Шундан буён тинчини йўқотган Зокиржон ака бу ноёб топилдиқни қўлга киритиш борасида кўп бош қотирди, чоралар ахтарди, режалар тузди. Ўшандаёқ Ҳарамга қарашли кутубхона ва мозийгоҳ мутасаддирахбарларига илтимос қилган, бундан иш чиқмагач, Эрон давлатининг Ўзбекистондаги элчиси Муҳсин Покойинга дил ёрган, у аввалроқда эслаб ўтилганидай, мазкур қўлёзмадан фақат бир неча саҳифа кўчиртириб олиб келиб, шахсан Бобур фондига топширган эди. Иккинчи марта — 2003 йили Бангладеш ва Ҳиндистон сафаридан қайтишда Зокиржон ака экспедиция жило-

вини боз Машҳадга буриб, «Хатти Бобурий»дан яна бир неча саҳифани қўлга киритишга мушарраф бўлди. Аммо бу билан ҳам раҳбарнинг кўнгли тинчимас — унинг нияти қандай қилиб бўлса ҳам Бобур алифбосидан тўла кўчирма олиш эди. «Ватандошимиз асари қўлёзмасининг лоақал кўчирма нусхаси нега унинг ўз юртида бўлмаслиги керак?» дер эди у куюниб. Шундан сўнг у Эрон давлатининг Ўзбекистондаги элчихонасига, бошқа дахлдор маҳкамаларга бир неча бор мурожаат қилди. Шу тариқа у қарийб ўн бир йилда ўз мақсадига эришди. Демак, шунга айтишар экан-да, сабр қилсанг, ғўрадин ҳалво битар, деб...

19 февраль, пайшанба

Субҳи содиқда йўлга чиқдик. Бирдан Машҳаднинг файзи-таровати кечқурунги даражада эмаслигини пайқаб қолдим. Техронда ҳам шундай бўлувди шекилли, деб ўйладим ва англадимки, ушбу шаҳарларга тунги бесаноқ, ранг-баранг чироқлар алоҳида чирой ва фусункорлик бағишлар экан. Қолаверса, биз билан анча кадрдон бўлиб қолган Машҳад кетаётганимизга андак хафа бўлди чоғи, унинг осмони ҳам маъюс тортган — булутли эди.

Соат ўн яримда Сарахсга — божхонага етиб келдик. Ўшдан автобусда ҳажга борганлар шу ерда эди. Улар беш кундан бери гумруххона билан шаҳар ўртасида қатнаб юришибди экан. Тунларни пули борлар меҳмонхоналарда, ҳамёни чатоқлар автобусда ё меҳмонхонанинг чеккароқ бурчакларида... ўтказишиб... Бечоралар! Биз уларни аллақачон юртларига етиб, зиёратчиларга бағри ва елкаларини тутиб, ялтироқ кўрпачаларда аччиқ кўк чойни ўгириб ичиб ўтиришгандир, деб ўйловдик. Ўшлик, жалолободлик, ўзганлик, бозорқўрғонлик, аксарияти ўзбеклар эди. Ораларида бешолти, саккиз-ўн яшарли болалар ҳам бор. Э, тавба, дейман, бу норасидаларни қийнаб нима қилишаркин. Емишларининг ҳам тайини йўққа ўхшайди. Умуман, яна минг бора тавба қилдим, ҳаж ҳам урфга айланиб, элдан қолмай деб интилаётганлар кўпайиб бормоқдами, дейман-да...

Қирғизистонлик бу зиёратчиларнинг аҳволини

кўриб, юртимиздан ҳаж зиёратига борувчилар учун яратилган шароит, барча ишларнинг аниқ режа, уюш-қоқлик билан ташкил этилгани нақадар ўринли ва тўғри эканига яна бир бор ишонч ҳосил қилдик.

Эҳ, шўринг қургур ҳожилар! Уларни ҳар чегара, божхонада, постларда, ҳар муюлишда, қаердаки тўхташса, тасбеҳ, намозлик (жойнамоз) эҳсон қилинг, деб қўл чўзиб турувчилар безорижон қилишаркан. Айниқса, Туркменистон йўлларидаги ҳар қадамга қапа тиккан ДАН ходимлари ҳеч ола қўймай, ола қолмай тўхтатишар, беравермасангиз очикдан-очик талаб қилишарди. Ҳолбуки, бизнинг назаримизда бу юртда шундай бўлмаслиги керак эди. Ахир кўп нарсалар текин, яшаш ҳам яхши дейишади-ку... (Ироқ ва Эрондаги тасбеҳ сўрашлар «табаррук» маъносида эди чоғи.)

Кўчалар камқатнов эди. Соат кечки ўндан кейин автобус, кичик автобуслар юриши таъқиқланаркан. Бу ҳукумат томонидан хавфсизликни таъминлаш мақсадида кўрилган чора эмиш. Қолаверса, йўллар чиндан ҳам хилват эди. Айниқса, Байрамалидан ўтгач... Зокиржон ака ва Муҳаммад Содиқ бир вақтларги «машъум» воқеани эслай бошладилар. Илҳомжон рулда эди. Улар илҳом билан, жўшиб, ваҳима қилиб гапирган сари Илҳомжоннинг оёғи беихтиёр тезлик тепкисини қаттиқроқ босарди... Йўл эса текис эмас, шитоброқ юрилса силтайди.

Хуллас, тунги иккига яқин Чоржўйга, аввал тунаганимиз «Амударё» меҳмонхонасига етиб келдик.

Виза муддатимиз тугаб қолган, эртага соат ўн иккигача Туркменистон ҳудудидан чиқиб кетмоғимиз лозим эди.

20 февраль, жума

Меҳмонхона яқинидаги бозорда нонушта қилдик. Барвақт бўлишига қарамай бозор гавжум эди.

Амударё кўприги бўсағасида яна махсус маҳкама 50 доллар бож олди, ундан ташқари кўприкка чиқаверишда, нотекис, ноқулайроқ жой бор экан, «ундай юр, бу ёқдан, тўхта!..» деб турадиганларни ҳам қуруқ қўймаслик керак экан, акс ҳолда машинани асов дарё томонга буриб юборишлари мумкиндай...

Тундаги каби, бугун эрталаб ҳам манзил сўраб зериқдик. Кўчаларда, айланма ва муюлишларда ҳам йўл кўрсаткич йўқ, кўчалар яхши эмас.

Чегарага эсон-омон етиб келдик. Божхона билан ёнма-ён ўрик гуллаган эди. Назаримда шу гал сафарда жуда узоқ юргандай, кузда кетиб, баҳорда қайтаётгандай эдик.

Соат 12. да Ўзбекистон — жонажон Ватан заминиди эдик. Божхонадагилар Зокиржон акани, Бобур экспедициясини билишарди, ҳужжатларни тезгина расмийлаштириб, оқ йўл тилаб қолишди.

Кўча бўйларига арчалар экилмоқда, ток кўтариш, ер текислаш ва бошқа баҳорий юмушлар бошланиб кетган эди.

Узоқ ва қаттиқ «ҳамла» билан тунда Самарқандга кириб келиб, илгаритдан ошно «Зарафшон» меҳмонхонасида қўним топдик.

21 февраль, шанба

Ён кўчадаги мўъжазгина миллий таомлар ошхонасида чучвара ва чуберек билан нонушта қилдик. Бу ҳақда ёзмасам ҳам бўлаверардию, ошхона хизматчилари андижонлик қиз-жувонлар экан, кўзларимга ўтдай кўринди.

Сирдарёда яна Турсунали акаларникига тушдик. Кўй сўйиб, пишириб туришган экан. Бу издиҳом ҳаж, экспедиция ҳурмати, қолаверса, дўстлик, оқибат рамзи ҳам эди.

Ўзбекистонда, хусусан, Тошкент вилоятида тамом ўзга манзара: экилмайдиган ер деярли йўқ, ҳамма пайкаллар ҳайдалиб, тахт қилиб қўйилган эди. Каттаю кичик ҳаракатда: экаётган, тозалаётган, теракзор оралигини юмшатаётганларни кўриб, одам хижолат ҳам бўлиб кетасан. Лекин улар ўз касбини қилишяпти, биз ҳам... деган ўй кишига андак тасалли беради...

ХОТИМА ЎРНИДА

Ер юзасининг учдан бир қисми қуруқлик, ўша худуднинг тўртдан уч бўлаги тоғу тошлар, экин битмас, қақраган дашт, чўлу саҳролардан иборат, дейдилар. Бунга бориб-келиши қирқ минг километрдан зиёд масофали ушбу сафаримиз давомида ҳам гувоҳ бўлдик, муайян тасаввур ва ишонч ҳосил қилдик. Мана шу кўрганларимизга нисбатан олганда ҳам Ўзбекистон чиндан-да жаннат монанд маъводирки, Аллоҳ раҳматию марҳаматини мўл-кўл ёғдирган, «тупроғида олтин гуллайдиган» шундай ўлкада туғилмоқ ва яшамоқнинг ўзи катта бахт, омад эканлигини изоҳлаб ўтиришга ҳам ҳожат йўқ.

Инчунин, айтилганда биз олис сафардан, Шайх Саъдий айтганидек, нималардир териб қайтиб, ўз эли заминига ёруғ юз билан қадам қўйган, интизору муштоқ кутувчилари бағрига ошиқиб келган барча сайёҳлар каби бахтиёр ва масрур эдик. Она юрт осмонининг димоққа таниш, хуштаъм ва тотли ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олар эканмиз, назаримда ҳаммамиз руҳиятимизу танзимиздаги ҳорғинлик, губорлар тўкилиб, вужудимизнинг илк кўкламда қайта куртак ёза бошлаган дарахт мисоли тозариб, янгилиниб-яшнаб, яна кучга тўлиб бораётганини яққол ҳис этардик.

Экспедициямиз самаралари ҳақида шуни айтиш керакки, ўнлаб улуғ сиймоларнинг табаррук қадамжоларини зиёрату тавоф айлаб, уларнинг машаққатларга, сарсону-саргардонликларга тўла ҳаётлари, нафсу ором, ҳузуру ҳаловат, оила саодатидан воз кечиш эвазига юксалган, барқ урган илмий-ижодий фаолиятлари борасида бир мунча янги маълумотлар йиғиб-тўплаш, ул зоти бобаракотларнинг (гўрлари нурга тўлгай) қабр-мақбараларини қидириб-топиб, ҳоли-аҳволини ўрганиш билан бирга, Техрон ва Машҳадда қўлга киритганимиз бебаҳо маданий, маънавий, биз учун гурурий бойликларни юртга, Бобур Мирзо диёрига, хусусан, зиёдиларимизга туҳфа қилиб олиб келдик. «Хатти Бобурий» дунёда ягона нусха эди, энди иккита бўлди,

иккинчиси бизда — Ўзбекистонда! У энди ўзбек бобуршунослигининг мулки. Тўғри, муайян важдлар боис, бу алифбо истеъмолга кирмаган. Балки, барвақт ва бевақт юз берган қазойи муаллақ панд бермаганида Бобур Мирзо ўз алифбосининг жорий этилмоғига ҳам шубҳасиз эришарди. Шуниси муҳимки, ўз имломизни юзага келтиришга уриниш бўлган ва у юзага келган! Уни шоҳ ва шоир, тилшунос Заҳриддин Бобур ўз улуси, ўз миллатига қулайлик туғдириш, саводхонлик миқёсини ошириш имконларини кенгайтиришни ўйлаб, бир сўз билан айтганда, узоқни кўзлаб яратган! Атоқли ёзувчи ва адабиётшунос, тилшунос олим, Бобур ва бобурийлар ҳақидаги қатор романлар муаллифи Пиримкул Қодиров «Бобур ўз ватанига бўлган муҳаббатини фақат сўзда эмас, амалда, она тилига бўлган садоқати, адабиётимиз ва фанимиз юксалишига қўшган улғу ҳиссаси билан исбот этгандир», дер экан, шубҳасиз у «Хатти Бобурий»ни ҳам назарда тутди.

Аммо дилимизда битмас-туганмас ўкинч-армонлар ҳам йўқ эмас эди: ҳали яна Ўзбекистон — қадимги Турон заминидан етишиб чиқиб, шу муқаддас тупроқда умр кечирган ёки тақдир тақозоси ва ё ўз майлихтиёрлари билан турли хорижий элларда яшаб, ижод қилиб, хоки туроби ўша ёқларда қолиб кетган буюк ажлодларимиз қаламига, истеъдодига мансуб, турли ички ва ташқи сабабларга қўра чет мамлакатларнинг музей ва кутубхоналарига бориб қолган ва олтин ёмбидай сақланаётган қанчадан-қанча ноёб асарлар, бебаҳо қўлёзмалар — дуру жавоҳиротлар бор! Улар қачондир, қайси бир шаклда бўлмасин, муаллифлари, ижодкорларининг ўз ватанига, ўз қонуний ворисларига, ўз авлодларига қайтиши керак. Шу катта, шарафли, фахрли вазифани адо этишга баҳоли қудрат ҳисса қўшиш мақсадида Андижонда фидойи инсон Зокиржон Машрабов томонидан ташкил этилган Бобур Халқаро фонди ва унинг қошидаги халқаро илмий экспедициянинг бу борадаги хайрли саъй-ҳаракатлари, уларни халқимиз, ҳукуматимиз қўллаб-қувватлар экан, янада кучгайрат, янада қизгинлик, жўшқинлик билан давом этиши шубҳасиздир. Зеро, чор тарафи сув билан ўралган, табиий бойликлар жиҳатидан дунёдаги энг охириги ўрин-

лардан бирини эгаллайдиган Японияни моддий бойликлар эмас, маънавий-маърифий ислохотлар юксак тараққиёт йўлига олиб чиққан, дейдилар.

Навбатдаги сафарнома битди. Ушбуға нури гавҳар сарф айлаганларнинг қалблари нури Илоҳий била мунаввар бўлғай. Ҳаллоқи олам азиз ўқиғувчиларимиз ила боз учрашмакни насиби рўзи қилғай. Омин.

*Декабрь, 2004 йил — май, 2006 йил.
Гуркиров.*

СЎНГГИ НУҚТА АРАФАСИДА

Бобур халқаро илмий экспедициясининг олдинги сафарлари ҳақида ёзилганидек, кўҳна юрт Афғонистон худудида яшаб, ижод этган алломаи киромларимиз, жумладан, Абу Райҳон Беруний, Мавлоно Лутфий, Бобораҳим Машраб ва бошқаларнинг ўта хароб ва ҳатто изсиз йўқолиб кетиш даражасига бориб қолган қабрларини кўриб, улар узра лоақал ихчамроқ дахма тиклаб, зиёратгоҳларга айлантириш истаги экспедиция-мизнинг доимий диққат марказида турар эди. Раҳбаримиз Зокиржон Машрабовнинг хаёлида бир режа тугилса, режа билан баробар кўнглида бир тугун тугилди ва то ўша ният амалга ошмагунча кўнглидаги тугун ёзилмайди. Шу аснода мутахассислар билан келишиб, лойиҳаларга буюртмалар берди.

Айниқса, Алишер Навоийнинг устози Мавлоно Лутфий қабрини обод этиш масаласи кейинги пайтда Зокиржон аканинг буткул фикру зикрини эгаллаб олган эди. Шу мақсадда 2006 йилнинг илк кунларидан янги экспедиция тайёргарлиги бошланди. Зокиржон ака дастлаб моҳир сангтарош ва ёғоч ўймакорлиги намояндларини чамалаш, излашга тушди. Ёғоч ўймакорлари Бобур Мирзо ватанининг ўзида бор. Избосканлик уста Йўлбарс, пахтаободлик уста Тешабойлар ўз ҳунарларининг донгдорлари, комиллари сифатида танилган. Аммо сангтарошни анча суриштиришга, қидиришга тўғри келди. Ниҳоят, бу камёб ва ноёб санъат соҳиби

ҳам топилди. Қаердан денг, республикамизнинг жануби-ғарбий бурчагидан — мармарчилар диёри Нуротадан! Кўримсиз, оддий тоғ тошига бемисл жило, нафосат ато этгувчи Уста Тоҳир бундоқ хайрли ишга бош кўшиш мен учун шараф, дебди.

Шундай қилиб, у ёқда машҳур халқ достони қаҳрамонининг адаши, бу ёқда Уста Йўлбарснинг ўғли Умидулло ва шогирди Қосимжонлар енг шимариб, бисмиллоҳ, деб ишга тушишди. Гунг тошга, беҳис ёғочга ҳижжалаб, чекичлаб, игналаб анвойи гуллар солмоқ — уларга мазмун-моҳият, гўзал умр бахш айламоқ нақадар диққатталаб, нақадар заҳматталаб, шу жиҳатдан бир-бирига монанд машғулотлардир. Бир қабр тоши, бир гулли устун ё араки сарроб тайёрлашга баъзан ойлаб фурсат кетади. Мақбара эса бир устун ёки бирикки сарроб билан тик турмайди...

Зокиржон аканинг бир оёғи Избосканда, иккинчиси — Нуротада... Мақсад олижаноб, лекин жуда масъулиятли. Буюртмалар ниҳоятда бежирим, бенуқсону мумтоз бўлмоғи лозим. Ахир бир мамлакатнинг бу чеккасидан иккинчи бир давлатнинг нариги четига бориб шунчаки, ўртача бир сағана тоши ва мақбарани қўнқайтириб қўйиб бўлмайди-ку. Улар не-не дидлар, не-не кўзлар тафтишидан, муҳокамаю мунозаралардан ўтади. Ўзбекистондан келтирилган, ўзбек усталарининг ижоди маҳсули, деган ёрлиқлар билан қайта-қайта тилга олинади. Демак, бу ерда миллатимиз, халқимиз, ватанимиз шаъни, шарафи масаласи бор...

Ниҳоят, сағана тоши ҳам, мақбарага керакли ашёлар ҳам битди, мутахассислар, мутасаддилар, ҳайъат назаридан ўтди ва Бобур номидаги халқаро илмий экспедициянинг махсус сафарига отланилди. Одатдагидай, маърифатпарвар дўстларимизни Андижон зиёлилари Бобур миллий богидаги ош-сувдан кейин кузатиб қўйдилар. Олти киши ўрнашган «Газел» ва юклар ортилган «КамАЗ» автомашиналари йўлга тушди.

Камина бу вақтда янги сафарномани ёзиш билан банд эдим. Май ойининг охирларида, қўлёзмага сўнгги нуқта қўйиб турган вақтимда экспедиция Афғонистондан қайтиб келди. Экспедиция аъзоларининг чар-

чок, аммо чақноқ кўзларида мамнуният ва шукрона ифодаси аксланар эди.

— Ўтган гал, сиз билан борган пайтимиздаги шамол-тўзонлар холва экан, — деб ҳикоя қилади раҳбар. — Шаҳзода Қосим қабристонидаги ўша, сиз кўрган бетон супада тунадик. Биринчи кун узок йўлда қаттиқ чарчаганимиз учун қотиб ухлаб қопмиз, эрталаб уйғонсак, устимизни бир неча энлик кум босибди. Кўзларимизни аранг очдик — ачишади. Тишларимиз гижирлайди. Қулоқлар ичи ҳам кум... Бир муддат бўшашиб, эсанкирадик, бироқ ҳадемай ўзимизни ўнглаб олдик. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг афғону ҳинд заминидан тортиган азобу машаққатларини эсладик, бизга Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий ва бошқа улуғ аждодларимиз руҳи мадад, қувват берди. Пиримсан, деб ишга киришдик. Ўзингиз биласиз, у ерда на чироқ бўлсин ва на бошқа қулайликлар... Қаттиқ шамол мавсуми бошланган экан...

Ҳамиша режали, пухта тайёргарликка ўрганган экспедиция электр движок, бошқа барча зарур асбоб-анжомларни олиб кетган эди.

Авалги хотираларимизга, жумладан, «Буюклар изидан» деган китобга, газеталар, телевидениега кўзи тушган ўқиғувчиларимизга аёнки, ўша сафар атоқли ўзбек шоири, «сўз лутфида ягонаи даврон, ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан яхшироқ айта олмаган» (Хондамир) Мавлоно Лутфий қабрини бир кун эрталабдан кечгача овораи сарсон бўлиб, Дашти Бўта-лайдан излаб, ниҳоят, уни қадимий Дехи Канор (ҳозирги номи Нангобод) қишлоғи билан туташ бепоеён чўл ўртасидаги Шаҳзода Қосим мазористонидан қийинчилик билан топган ва қабр тепасидаги тупроқлари тўкилиб уюм бўлиб қолган чоғқина, чор бурчакли пахса деворнинг бир ёнини ўйиб, вақтинча ёдгорлик мрамор тахта ўрнатиб келган эдик. Ана шу аснода Зокиржон ака қалбида юқоридагидай қутлуғ бир ният туғилган эди.

Сағана тош-ку яхлит бир нарса. Аммо олти устунли, эни беш, бўйи олти ярим, баландлиги тўрт метрли шийпон-мақбара тарқоқ ва тахланган ҳолда эди. Ҳар бир бўлак, бир-бирига ўхшаган, лекин фарқли

элемент-қисмларни ўрни-ўрнига қўйиб чиқиш зарур. Бир сантиметр тафовут қилса элемент кертикга ё тўла тушмайди ё оч келиб, лиқиллайдиган бўлиб қолиши мумкин.

— Ҳиротдан Дехи Канорга, Шаҳзода Қосим қабристонига етиб бориб, Ўзбекистондан олиб борилган юклар туширилгандан кейин бир қўй олиб сўйилди. Таомилга кўра, унинг гўшти камбағалларга улашилди. Мавлоно Лутфий руҳига Қуръон ўқилиб, дуои фотиҳалар багишлангач, изсиз йўқолиб кетаёзган қабр устида бунёдкорлик ишлари бошланди, — дейди экспедиция раҳбари.

Қабр тоши, марқадни ростлаб-тиклашдан аввал уларга жой ҳозирлаш зарур эди. Пахса деворлар бузиб ташланди, қамиш босиб ётган катта бир ҳовуз ўрни тўлдирилди, бошқа ўнқир-чўнқирлар текисланиб, катта майдонга бетон ётқизилди. Афғон шамоли тез-тез учириб олиб келадиган қум тўзони эркин ишлашга қўймайди. Экспедиция аъзолари озчилик. Маҳаллий аҳолидан қўшимча ишчилар ёлланди. Ёрдамчи-дурадгор, сангтарошлар ва ўн нафар ишчилар олинди. Афғонистонлик биродарлар ҳам қараб туришмади. Ҳирот ҳокимлиги томонидан хавфсизликни таъминлаш чоралари қўрилиб, махсус ҳарбий мулозимлар жалб этилди. Экспедиция механиги ва ҳайдовчиси, билмайдиган ҳунари кам Илҳомжон Мамарозиқов ва бошқалар Уста Қосимнинг ёнига киришди. Уч ҳафтадан зиёд, тонг отгандан қуёш ботгунча давом этган меҳнат эвазига мақбара салобат билан қад кўтарди. Унинг атрофига ва йўлакларга мрамар плиталар тўшалиб, кичик кўприклар қурилди, темир панжаралар билан ихоталанди.

Ёғоч ўймакорлигининг Андижон услубида яратилган улугвор кўшк-айвон остига ўрнатилган мрамар қабр тоши усти ва ёнлари «Бу оромгоҳ пок Аллоҳ лутфи дарёсининг ғаввоси, ирфонга элтувчи ғазал иқлимининг султони Ҳазрат Лутфий Ҳиравийга мансубдир», деган сўзлар ва Қуръони карим сураларидан олинган оятлар билан безалган эди.

Мақбарани топшириш маросимида қатнашган Ҳирот вилояти ҳокимлиги ва илму зиё аҳли вакиллари, атрофдаги туманларнинг волийлари, яқин қишлоқлар

аҳолиси Ўзбекистонга, унинг маърифатпарвар халқи-га, Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция раҳбари ва аъзоларига ташаккур изҳор айлаб, ҳақларига дуолар қилишди.

Шодижон улуси оқсоқоллар кенгаши раиси ҳожи Фулом Саидхон ўз сўзини: «Мавлоно Лутфийга тикланган бу зиёратгоҳ жафокаш афгон замини осмонига ибрат нурини таратгандек бўлди. Биз бу ерда улуғ зот қабри борлигини билар эдик, аммо унинг туркийгўй буюк шоир мавлоно Лутфийники эканини билмасдик. Қалбларимиздаги азобли туйғулар ўрнини эзгу тилаклар эгаллади. Бу улуғ даргоҳни биз кўз қорачиғидек авайлаб-асраймиз», деб яқунлади.

Ўша кунларнинг ўзидаёқ овозаси атрофга таралган обидани кўргани, тавоф этгани ихлосмандлар қадам ранжида қила бошлаган эдилар. Ишончимиз комилки, бийдай дашт ичида мунғайиб ётган катта қабристон бағрида бунёдга келмиш бу муҳташам мажмуа худди шоҳи сўзана каби атрофга фусун, кўрк багишлаб, обод қадамжойга, гавжум зиёратгоҳга айланажак ва ўз зиёратчиларига камтарин, хокисор инсон, мўътабар шоир Мавлоно Лутфийнинг сўнмас шони-шавкатидан, Бобур Мирзо юртдошларининг буюк инсонларга муҳаббати ва эътиқодидан сўйлаб туражак.

Зокиржон ака мазкур махсус сафарда бажарилган ишлар ҳақидаги таассуротларини хулосалар экан, келажакда ушбу хайрли тadbирларни давом эттириш ўта зарурий масала эканлигига алоҳида тўхтади. У Афғонистондаги вазиятдан келиб чиқиб, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзод, Бобораҳим Машраб, Султон Ҳусайн Бойқаро, шунингдек, Дамашқ, Истанбул шаҳарларида умргузаронлик қилган Абу Наср Форобий, Али Кушчиларнинг қабр-мақбараларини тиклаш юртдошларимиз, миллатимиз олдидаги инсоний бурчимиз эканлигини, бу борада умри етганича ҳаракат қила боришини таъкидлади.

МУНДАРИЖА

С. Ҳасанов. Аждоларимиз меросини излаб (<i>Сўз боши</i>)	3
Ҳаяжон	7
Жаҳоннинг шодлиги	13
Ота-ўғил	15
Жаннат олмалари	17
Шавқийни ёд этиб	19
ТУРКМАНИСТОН	21
ЭРОН	
Масжидда туналган кеча	25
Машҳад. Имом Ризо ва унинг ҳарами	29
Нишопур	36
Умар Хайём	37
Фаридуддин Аттор	41
Одамлар ва отлар	44
Гургон — қадимий Астробод	49
Техронда	59
Элчихонадаги мулоқот	65
Форс аёллари	72
Ризо Паҳлавий қароргоҳи ва бошқа мозийгоҳлар	75
«Отайўл»нинг нагмалари	80
ТУРКИЯ	87
Кувватли эл тарихи	89
Юнус Эмро	91
Йўлдаги енгил тўқнашув	95
Маржон атала	98
Сув шаҳридаги нон қўғирма	101
Тунги чалғиш	105
Янги ҳайратлар	107
«Чолиқуши» ва унинг муаллифи ҳақида	109
Истанбул	114
Али Қушчи	115
Абу Айюб ал-Ансорий	116
Ватандошлар хонадониди	118
Ўзбеклар такяси харобалари	122
Армон бўлиб қолган Анқара	126
Машҳур тарихий жанг тафсилотлари	129
Кўнё	132

Шамс Табризий	134
Жалолиддин Румий	136
Асҳобул Қахф	140
СУРИЯ (ШОМ)	144
Ўзбекнинг қадимий таърифи	146
Қор қюни. Юз чақирим орқага...	148
Дамашқ	153
Абу Наср Форобий	155
ИОРДАНИЯ	162
Шоҳидамас, баргида...	163
Мусофирлик сабрни мустаҳкамлайди	166
САУДИЯ АРАБИСТОНИ	170
Хайбар. Фулом Ҳазратнинг ўқинчи ва орзуси	173
Мадинаи мунаввара	178
Маккаи мукаррама	179
Комрон Мирзо қабрини излаб...	180
Шоҳғариб Мирзо ва Фузулий	182
Қайтиш муаммолари	188
Сарсон-саргардонликда икки кун	190
ИРОҚ	196
Байт-ул ҳикма	202
Имоми Аъзам ва бошқалар	204
Бағдод	208
Хоразмийлар	209
Мусо Хоразмий	212
ЭРОН	216
Ҳамадон	218
Исфаҳон	220
Шероз	222
Ҳофиз Шерозий	224
Саъдий Шерозий	229
Ҳофиз Хоразмийни йўқлаб...	231
Ниҳоят, «Хатти Бобурий» кўйинда...	238
О, қадрдон Машҳад!..	241
Хотима ўрнида	248
<i>Сўнги нуқта арафасида</i>	250